

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ



ТОЖИ ОМОНОВИЧ НОРОВ

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

Монография

“ИҚТИСОДИЙОТ”

-78

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТОЖИ ОМОНОВИЧ НОРОВ

СК 2022

**АЛИШЕР НАВОИЙ
ИЖТИМОЙ ҚАРАШЛАРИНИНГ
ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ**

Монография

П-18

TDIU
kutubxonasi
№ 4349

СБО

П-17

ТОШКЕНТ – ИҚТИСОДИЙОТ – 2016

УЎК: 821.512.133(092) Навоий
КБК: 83.3(5Ў)1
Н79

Норов Т.О. Алишер Навоий ижтимоий қарашларининг фалсафий тахлили. Монография. –Т.: IQTISODIYOT, 2016. -191 б.

Ушбу монография улуг мутафаккир, файласуф ва улуг шоир, йирик давлат ва жамоат арбоби, ўзбек мумтоз тилининг асосчиси Низомиддин Мир Алишер Навоийнинг ҳаёти, ижоди, ижтимоий-сиёсий фаолияти, ижтимоий-сиёсий, фалсафий қарашлари ва унинг жаҳон ижтимоий фалсафий қарашлари тизимида тутган ўрнига бағишланган. Навоий ҳақида ёзилган асарлар ва тадқиқотлар жуда кўп албатта. Ушбу монография муаллифи улуг мутафаккирнинг ижтимоий келиб чиқиши, ҳаёти, ижтимоий-сиёсий фаолияти, ижодий меросида кўтарилган ижтимоий-сиёсий, фалсафий қарашларини ва уларнинг ижтимоий-сиёсий қарашлар тарихида тутган бетакрор ўрни ва аҳамиятини янгича талқинда тадқиқ ва таҳлил этган.

Монография барча ижтимоий фанлар мутахассислари, хусусан, тарих, фалсафа, фалсафа тарихи, маънавият асослари, адабиёт тарихи, ҳуқуқшунослик, диншунослик ва Навоий ҳаёти, ижодий меросига қизиқувчиларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир ф.ф.д., проф. Б. Алиев

**Тақризчилар: с.ф.д., проф. Т. Алимардонов,
ф.ф.н., доц. А. Содиков**

ISBN 978-9943-986-56-5

**УЎК: 821.512.133(092)
КБК: 83.3 (5Ў) 1**

© “IQTISODIYOT” nashriyoti, 2016.
© Т.О. Норов, 2016.

МУНДАРИЖА

	КИРИШ	4
I боб.	АЛИШЕР НАВОИЙ ШАКЛЛАНГАН ДАВРИ ИЖТИМОЙ МУҲИТИ, ТАРИХИЙ ВАЗИЯТ ВА УНИНГ ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРИДАГИ ЎРНИ	14
1.1.	Алишер Навоий яшаган ижтимоий муҳит ва унинг мутафаккир ижтимоий-сиёсий, фалсафий қарашлари шаклланишидаги ўрни.....	14
1.2.	Алишер Навоий ижтимоий-сиёсий қарашларини юзага келтирган тарихий шарт-шароит ва унинг хусусиятлари....	26
II боб.	МУТАФАККИР ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРИДА ТУШУНЧА ВА КАТЕГОРИЯЛАР МОҲИЯТИ	44
2.1.	Навоий қарашларида ижтимоий-фалсафий категориялар: тушунча ва моҳият.....	44
2.2.	Фалсафий таълимотлар моҳиятининг Навоий асарларидаги хусусиятлари.....	62
2.3.	Навоий ижтимоий-фалсафий қарашларида ислом дини ва шариат масалалари.....	81
III боб.	МУТАФАККИР АСАРЛАРИДА ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАР ИНЪИКОСИ	89
3.1.	Алишер Навоий асарларидаги фалсафий тушунчалар таснифи ва ижтимоий жараёнлар.....	89
3.2.	Мутафаккирнинг сиёсий ҳокимият ва уни амалга оширишга доир қарашлари.....	109
3.3.	“Маҳбуб ул-қулуб”нинг Навоий ижтимоий-фалсафий қарашларидаги алоҳида ўрни.....	130
IV боб.	АЛИШЕР НАВОИЙ ҚАРАШЛАРИДА ЖАМИЯТ ТАРКИБИ ВА ИЖТИМОЙ БОШҚАРУВ МАСАЛАЛАРИ	144
4.1.	Алишер Навоийнинг жамият ва унинг таркиби тўғрисидаги қарашлари.....	144
4.2.	Алишер Навоий давлат бошқаруви ва раҳбарлик мезонларининг тизимлашуви.....	152
	ХУЛОСА	170
	ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР	177

КИРИШ

Мустақиллик йилларида мамлакатимиз ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида туб ўзгаришлар содир бўлди, янгича демократик кадриятлар ва тамойилларга асосланган муносабатлар шаклланди. Давлат бошқарувини эркинлаштириш ислохотлари мамлакатда олиб борилаётган сиёсатнинг мазмун-моҳиятини ҳам тубдан ўзгартирди. Бунинг ижобий натижаларидан бири маънавият, миллий кадриятлар, миллий тарих, улуғ мутафаккирларимизнинг ўлмас меросларини янгича талқинда ва услубда ҳолисона ўрганишига имконият пайдо бўлди. Жумладан миллий маънавиятимизнинг белгиловчи нуфузига эга бўлган, улуғ мутафаккир, давлат ва жамоат арбоби, сўз ва бадият мулкининг султони деган юксак шарафга ҳақли равишда лойиқ бўлган зот - ҳазрат **Амир Низомиддин Алишер Навоий (1441-1501)**нинг ҳаёти, фаолияти, ижоди, маънавий мероси, хусусан, унинг ижтимоий-сиёсий қарашларини ижтимоий-сиёсий фанлар нуқтаи назаридан янгича, ҳолисона, объектив илмий таҳлил қилишнинг имконияти ва айни замонда зарурати туғилди.

Биз ушбу монографиямизда, улуғ мутафаккирнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти, бадий мероси ва улардан келиб чиқадиган ҳулосалар асосида унинг ижтимоий-сиёсий қарашларини фалсафий қиёсий таҳлил этишга ҳаракат қиламиз.

Навоий меросини ўрганиш ва тарғиб этиш, мустақил мамлакатимиз кенг жамоатчилиги, хусусан, илмий, ижодкор жамоатчилиги олдидаги муҳим масалаларидан бири деб ўйлаймиз. Чунки унинг бутун ижоди, ижтимоий адолат, хурлик, тенглик, қомиллик, меҳр-мурувват, инсонпарварлик каби улуғвор ғоялардан иборат. Шунинг учун, Президентимиз 2001 йил 24 августда, улуғ мутафаккир номи билан аталадиган Навоий шаҳрида Алишер Навоий ёдгорлик мажмуасининг очилиш маросимидаги тантаналарда сўзлаган нутқида: “Агар шоир асарларини варақласак, деярли ҳар саҳифасида “халқ”, “эл”, “улус”, “юрт”, “райят” деган сўзларнинг “меҳр”, “оқибат”, “мурувват”, “оқибат”, “саховат”, “садоқат” сўзлари билан узвий боғланиб кетганлигини кўрамиз”¹ деган эди.

Президентимиз мутафаккир ҳақида кейинчалик ўз фикрларини ривожлантириб, “Юксак Маънавият - енгилмас куч” асарида,- бу улуғ авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак,

¹ Каримов И.А. Аждодлари кадрланган юрт гуллаб яшнайди. -Т.: Ўзбекистон, 2005., 10 том, Б-18, яна қаранг- И.А. Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби Тошкент “Ўзбекистон” 2005, 5 жилд Б 18-19.

улуғ авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак шоирларнинг султониدير деган юксак фикрларни билдирган эди². Бу ҳол мамлакатимиз халқи олдида турган улуғ мақсад - демократик давлат, фуқаролик жамияти қуришда улуғ мутафаккир таълимотларида илгари сурилган гоёларга содиқлик йўсинида олиб борилажагини англатади.

Айни вақтда мамлакатда амалга ошириладиган ижтимоий-сиёсий ислохотлар жараёнларида жаҳон тажрибасини ўрганиш билан бир қаторда, бу масалада бизга мерос миллий кадриятлар ва анъаналардан ҳам унумли фойдаланишга муҳим эътибор берилмоқда. Бу соҳада мустақиллик катта имкониятларга эшик очмоқда. Мамлакатимиз мустақиллигини қўлга киритганидан кейин, барча соҳаларда бўлгани каби ижтимоий-сиёсий фанларни ўрганиш ва тарғиб қилишнинг назарий-методологик жиҳатларини бошқача янги ҳолис, объектив-илмий таҳлил қилиш имкониятлари очилди. Ижтимоий-сиёсий фанларни ўрганишдан асосий мақсад эса аввало, ҳуқуқий, демократик давлат ва эркин фуқаролик жамияти қуришга интилаётган мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг самарадорлигини ҳар томонлама таъминлашда жаҳон илм-фани ва мамлакатлари эришган илғор тажрибаларининг энг юксак ютуқларидан ҳамда асрлар давомида яратилиб, сайқалланган миллий кадриятларимиз, қадимий ва навқирон бетакрор тарихимиздан бизга мерос тарзида етиб келган, ўзига хос анъаналардан унумли фойдаланишдир.

Мустақиллигимиз туфайли халқимизнинг кўп асрлик тарихи, улуғ аждодларимиз ва уларнинг бой меросларини чуқур ўрганиш имкониятига эга бўлдик. Кейинги вақтларда жамиятимизнинг барча соҳаларида чуқур ўзгаришлар юз бермоқда. Тарихимизга тўғри кўз билан қараш, маънавий кадриятларимизга бўлган эътиборнинг жонланиши, халқимиз тарихий хотирасининг янада тиклана бошлаши ҳамда инсонпарварлик гоёларининг ҳаётимизга тобора кенг татбиқ этилиши истиқлолнинг гоёвий-маънавий рамзи сифатида ўз аксини топмоқда. Монография мавзусининг долзарблиги Алишер Навоий ижоди ва хусусан ижтимоий-сиёсий қарашларида қаламга олинган тушунчалар, атамалар, назарияларни ҳозирги замон ижтимоий-сиёсий ҳаётида илмий жамоатчилик

² Каримов И.А. Юксак Маънавият енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008, 5 - 47

томонидан истеъфода этиладиган тушунча ва атамаларни таҳлил қилиш, хусусан, Навоий асарларида учрайдиган сиёсий аҳамиятли истилоҳоларни, ҳозирги замон ижтимоий-сиёсий муносабатлар ва тизимларда, сиёсатшунослик ва бошқа ижтимоий-сиёсий ва фалсафий-ҳуқуқий фанларда қўлланилиб келаётган тушунчалар, сўзлар, иборалар, атамалар билан тафовутларини қиёсий таҳлил қилиш билан белгиланади.

Ижтимоий-сиёсий тушунчалар ҳозирги замон сиёсий тафаккури даражасида ривож топганига қадар узоқ ва мураккаб йўлни босиб ўтган. Лекин улар мазмун ва сифат жиҳатидан фарқ қилади. Шунинчун таълимлик керакки, нима бўлгандаям, ҳозирги замон ижтимоий-сиёсий таълимотлари ва уларда қўлланиладиган атамалар асосида ифодаланадиган сиёсий қарашлар ва бу қарашларда ўз аксини топаётган тушунчаларнинг ҳам илдизи ўтмиш сиёсий жараёнлари, назариялари, тушунчаларидан ўсиб чиққанлигини инкор этиб бўлмайди. Бугунги кунда сиёсий тушунчаларнинг ўтмишдаги сиёсий тафаккурдаги мазмун-моҳиятини ва тараққиёт жараёнларида улар орасида юзага келган тафовутларни қиёсий-таҳлилий ўрганиш ҳозирги замон сиёсатшунослик фанида долзарб аҳамиятга эгадир. Ҳозирги замон ижтимоий-сиёсий фанларида қўлланиладиган аксар тушунча ва терминлар ғарб фалсафасида шаклланган ижтимоий тарихий жараёнлар ва фанида ўз аксини топган атама ва тушунчалар билан юритилади. Қадимги Шарқ ва Марказий Осий халқлари тарихи ва ижтимоий фалсафаси билан боғлиқ назариялар, тушунчаларнинг айрим жиҳатлари Навоий меросини янгича талқини орқали очилади деган умиддамиз.

Алишер Навоийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари сиёсий фанлар ихтисослиги бўйича, ҳеч махсус тадқиқ этилмаган ва умуман Шарқ мутафаккирларининг сиёсий қарашларида акс этган сиёсий тушунчаларнинг бугунги сиёсий тушунчалар билан мувофиқлиги ёки тафовути масаласи ҳозирги илмий тадқиқотлар доирасидан четда қолиб келмоқда.

Навоий ижодий мероси бўйича қилинган илмий тадқиқот ишларининг аксарияти адабиёт, адабиёт тарихи, тил, матншунослик, манбашунослик, фалсафа, педагогика ва бошқа ихтисосликлар бўйича олиб борилган. Бундай илмий тадқиқотлардан – Ҳ.Н. Ҳамраева, Ф.С. Низамов.,

Н.П. Бозорова., А.С. Эркинов., Р.У. Рўзмонова., Ҳ.А. Жўраев ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин³.

Мутафаккир қарашларининг фалсафий талқинлари, унинг ижтимоий-сиёсий талқин қилиш мустақиллик йилларида давлат ва жамият бошқарувида одиллик, маънавият, эстетик, ижтимоий тараққиётда инсон омили масалалари Т.Т. Алимардонов., Ф.Р. Равшанов, Х. Ахмедовларнинг тадқиқотларида ўз мавзулари доирасида тадқиқот мавзуси мақсадига мос тарзда тадқиқ этилганлигини айтиш мумкин⁴.

Қ.О. Эргашевнинг Ўзбек насрида иншо (Навойнинг “Муншаоти” мисолида) ва шу мазудаги рисоласида мутафаккирнинг теурийлар

³Ҳамроева Ҳ.Н. Педагогические основы нравственно-эстетического воспитания учащихся на гуманистических идеях Алишера Навая (на примере произведений «Махбуб ул-кулуб», «Назм ул-жавоҳир», «Лисонун-тайр») Автореферат. дисс... Канд.пед.наук: 130001/ УзНИИ нед.наук им. Г.Н. Карь-Ниязи.- Тошкент, 1999. – 18 с. Низамов Ф.С. Алишер Навоий дунёқарашда умуминсоний кадриятлар муаммоси: Фил.фан. номз...дисс/ Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси, И.М.Уминов номидagi фалсафа ва ҳуқуқ институти. Тошкент.- 1996.- 153 б. Адабиётлар 146-153 б. Жўраев Ҳ.А. Алишер Навоий лирикасида воқелик ва унинг поэтик талқинлари (Ўзига хослик ва анъанавийлик асосида) фил.фан.фандоктори ил. дар олиш уч. Дисс. Автореферат: Тошкент 2008 – 44 б. Жамолова Г.Г. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қурилишининг сиёсий масалалари. Сиёсий фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. –Т.: ЎзР Президенти ҳузуридаги ДЖҚА, 2006. –24 б. Жумаев Р. Проблемы формирования и укрепления политической системы Республики Узбекистан. Диссертация на соискание ученой степени доктора политических наук. –Т.: 1996. –277 с. Эркинов А.С. Алишер Навоийнинг пейзаж яратиш маҳорати (“Сади Искандарий” дostonи мисолида) фил.фан.номз.ил.дар.олиш дисс.-я. Т.: 1990.-121 б. Рўзмонова. Р.У. Алишер Навоий анъаналарининг усмонли турк шеърини таъсири (Али Пошо ва Али Раис Кетийбй ижоди мисолида) фил.фан.номз.ил.дар.олиш дисс.-я. Т.: 2011.-146 б. Бозорова Н.П. Алишер Навоий газалларида кўнгли образи: (Бадоеъ ул-бидоя девони асосида) миллий, адаб.тарихи. Фил.фан.номз.дар.ол.уч. дисс.-я автореферати. Тошкент 2002.- 256 б. 4.11.Жўраев Ҳ.А. Алишер Навоий лирикасида воқелик ва унинг поэтик талқинлари (Ўзига хослик ва анъанавийлик асосида) фил.фан.фандоктори ил. дар олиш уч. Дисс. Автореферат: Тошкент 2008 – 44 б. Исаева З.Р. Тасовуф таълимотида валийлик тушунчасининг диний-фалсафий талқини (Алишер Навоийнинг “Насом ул-мушаббат” асари асосида) фил.фан.номз. дисс. ДЖҚА Т.: 2007. Абдуманжатов А.М. Алишер Навоий мероси асосида бошланғич синф ўқувчиларининг маънавий тушунчаларини шакллантириш (“Хайрат ул-аброр” дostonи мақолотлари мисолида) пед.фан.номз...дисс. Т.:2004. – 136 б. Ахмедов Н. Ўзбек адабиётида Алишер Навоий сиймосини талқин этиш муаммолари. фил. фан. докри... дисс. Т.: 1994. Абдуқодиров А. Тасовуф ва Алишер Навоий иқдони (Ваҳдат ул-вуҷуд проблемаси бўйича) фил.фан.докри ...дисс. Т.: 1998. – 295 б. Хайитметов Ф.А. Алишер Навоий газалларида мантик ургусининг берилиши. Фил.фан. номз... дисс. Т.: 1998. – 125 б. Муҳиддинов М.Қ. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси фил.фан.докри ... дисс. Т.: 1995. – 288 б. Гафоров Н.Н. Алишер Навоий “Ҳамса”сида суфийлик тинсоли фил.фан. номз... дисс. Т.: 1999. – 135 б. Юлдашев Т.Қ. Навоий ва Бобурнинг ислом фарзларида бағишларига асарларидаги шаръий атамаларнинг лисоний таҳлили фил.фан. номз...дисс. Т.: 2004. – 148 б. Эркинов А.С. Алишер Навоий “Ҳамса”си талқинларининг XV-XX аср манбалари. Фил.фан.доктори...дисс. ДЖҚА Т.: 1998.- 282 б.

⁴ Алимардонов Т.Т. Жамиятда сиёсат ва ахлоқ мувозанати муаммолари. Сиёсий фанлар доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Т.: ЎзР Президенти ҳузуридаги ДЖҚА, 2006. –283 б. Равшанов Ф.Р. Ўзбекистон Республикасида раҳбар кадрлар танлаш асослари. Сиёсий. ф. доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс.-я ЎР Президенти ҳузуридаги ДЖҚА / Тошкент 2009. 448 б. Ахмедов Х, Ислоҳ Каримов асарларида раҳбар кадрлар тайёрлашнинг ижтимоий-сиёсий масалалари. Сиёсий фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Т.: ЎзР Президенти ҳузуридаги ДЖҚА, 2008. –135 б.

салтанатида тутган ўрни, макоми, хусусан, Ҳусайн Бойқаро ва унинг фарзанлари сиёсий фаолияти билан боғлиқ ёзишмалари мисолида зарур маълумотлар мавжуд⁵.

Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат қуриш жараёнларида Марказий Осиё ва мамлакатимиздан етишиб чиққан мутафаккирлар ижодий меросининг ўрганилганлигини хали етарли деб бўлмайди. Бошқача айтганда биз ўзимизни маънавий меросининг соҳиби деб ҳисоблайдиган манбаларни яратган мутафаккирларнинг меросини тадқиқ этиш ва тарғиб этиш масаласида хали вазифалар кўп. Масалан, Маҳмуд аз-Замахшарийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари мавзуида тадқиқ этилган номзодлик ишида (2008 йил), А.Болтаев машҳур аллома аз-Замахшарийнинг умумий сиёсий қарашларини тадқиқ этган бўлса, “Ўзбекистон Республикасида раҳбар кадрлар танлаш асослари” мавзуидаги докторлик ишини олиб борган Ф. Равшанов докторлик ишининг биринчи бобида, Марказий Осиёда яшаган бир қатор алломаларнинг сиёсий қарашларига асосан уларнинг раҳбар кадрлар танлаш ва тайёрлашга муносабатлари нуктаи назаридан аҳамият қаратади. Ўйлаймизки, ҳозирги сиёсатшуносликда қўлланиладиган атамаларнинг шундай мазмун касб этишида бизнинг ватандошларимиз бўлган алломаларнинг ҳам салмоқли ҳиссаси бор. Биз мана шу нуктаи назардан Алишер Навоий қарашларида истифода этилган тушунчаларнинг тарихий мазмун-моҳияти ва замонавий терминлар мазмун-моҳиятининг акс этишини илмий-тадқиқот этишни мақсад қилиб қўйдик. Чунки мавзу илгари шундай тарзда қўйилмаган ва тадқиқ этилмаган. Умуман ижтимоий-сиёсий фанларда, хусусан, сиёсатшунослик фанидаги замонавий терминларга эса бугунги кунда турли олимлар турлича ёндашдилар, шу жиҳатдан уларнинг баъзилари тўла шаклланиган бўлса, баъзилари ҳозир ҳам шаклланишда давом этмоқда. Бундай манбалардан Қ.Назаров, Ҳ.Бобоев, Қ.Абдурахмонов, И.Эргашев, А.Бегматов, М.Қирғизбоев, Б.Алиев, А.Холбеков, Ш.Пахрутдинов, Т.Жўраев, М.Бекмуродов, И.Махмудов, Б.Мирбобоев, Н.Боймуродов, Ш.Зайнутдинов, А.Тўхтабоев, М.Қуроноф каби олимлар яратган тадқиқотларда кўплаб сиёсий тушунча, термин ва атамаларнинг қўлланилишига дуч келиш мумкин. Таъкидлаш жоизки, бу масала сиёсатшунослик фанининг муҳим объекти ҳисобланади. Шунингдек,

⁵ Эргашев Қ.О. Ўзбек насади иншо (Навоийнинг “Муншаоти” мисолида) фил. фан. номз...дисс. -Т.: 1995. – 145 б. яна қаранг Қ.Эргашев Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои Т.: «ФАН» 2009; 37стр

юқорида номлари зикр этилган муаллифлар томонидан олиб борилган тадқиқотларда замонавий терминларнинг тарихий моҳияти, мазмуни тарихи билан боғлиқ маълумотлар учрамайди. Бу масала ўзбек олимлари томонидан ҳам яхлит тарзда тадқиқ этилмаган. Бундан ташқари, ҳар бир миллатнинг ўз-характери, дунёқарashi, тафаккур тарзи, хусусиятлари бор. Сиёсий атамаларнинг мазмун моҳияти эса ана шу халқ тафаккурини ифодалайди. Миллий руҳ сиёсий атамаларда ҳам ўз аксини топади ва табиий ҳолда бошқарув тизими самарадорлигига таъсир кўрсатади. Сиёсий атамалар характеридаги етакчи омилларни ўрганиш учун эса турли сиёсий тарихий жараёнларда асрлар давомида тўпланган ва амалий ҳаётда тажрибадан ўтган, миллий дунёқараш ва бошқарувга мувофиқ келадиган атамаларнинг характери, хусусиятлари, мазмуни, қўлланилиш шарт-шароитлари, қонуниятлари ва принципларини ўрганиш, умумлаштириш ва бугунги ҳаётда қўлланилаётганлари билан қиёслаш талаб этилади. Шунингдек, замонавий сиёсий терминларнинг тарихий муқобиллари миллий, тарихий, тарихий-эволюцион, тарихий тажриба нуктаи назаридан ҳам ҳали жуда кам ўрганилган. Умуман олганда, барча эълон қилинган илмий тадқиқотлар, адабиётлар ва мақолаларда сиёсий фанлар нуктаи назаридан мавзуга яқин йўналишида махсус тадқиқотлар ўтказилмаган.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, мустақиллик бизга Алишер Навоий меросини ўрганишнинг кенг уфқларини очди. Шунингдек, Навоий ижоди навоийшунослар томонидан ўрганилиб у кишининг ўзи ҳақида ва асарлари ҳақида катор рисоалар яратилди⁶.

Алишер Навоийнинг ҳаёти, ижодий мероси, дунёқарashi ҳақида кўплаб илмий тадқиқотлар мавжуд. Лекин мутафаккирнинг қомил инсон тўғрисидаги қарашлари тарихий-сиёсий нуктаи назардан махсус таҳлил

⁶ Жумладан: М.А. Азимбоевнинг “Навоий ва ҳозирги замон” (1991), З.М. Ақромовнинг “Навоий ва ҳаёт” (1991), Р.Вохидовнинг “Навоийнинг номи барҳаёт” (1991), “Навоийнинг икки дурдонаси” (1992), Н.Маллаевнинг “Сўз санъатининг гултожи” (1991), М.Муҳидиновнинг “Икки олам ёғдуси” (1991), А.Қодировнинг “Навоий ва тиббиёт” (1991), Ҳ.Қудратиллаевнинг “Навоийнинг адабий-эстетик олами” (1991), А.Қаюмовнинг “Нодир саҳифалар” (1991), М.Ҳакимовнинг “Алишер Навоий асарларини кўчирган хатотлар” (1991), С.Ҳасановнинг “Навоийнинг етти тухфаси” (1991), А.А.Абдуазизовнинг “Алишер Навоий меросининг хорижий элларда ўрганилиши” (1992), А.Абдуғафуровнинг “Навоий ижодига сатира” (1992), Н.Ражабовнинг “Алишер Навоий ва она тилимиз” (1992), Ҳ.Бобоевнинг “Алишер Навоий буюк давлат арбоби” (1993), Олим Султонмуроднинг “Нақшбанд ва Навоий” (1996), Жумаҳўжа Нусратиллонинг “Сатрлар силсиласидаги сеҳр” (1996), Ш.Шариповнинг “Лисон ут-тайр ҳақиқати” (1998), З.Ғаффоровнинг “Навоийнинг ҳамд ва наъғ ғазаллари” (2001), Муҳаммад Носирнинг “Анкони маҳрам қилдингиз... Навоийнома” (2004), М.Абдухайровнинг “Навоий мероси сўз маҳзани” (2005) каби рисоалар яратилди.

қилинмаган. Шунингдек, шўролар давридаги илмий тадқиқотларда Навоий асарлари, кўпинча, бир томонлама, яъни ўша давр мафқурасига мос тарзда ўрганилган ва талқин этилган. Жумладан унинг сиёсий муносабатлар, сиёсий раҳбарлик, сиёсий бошқарув, сиёсий жарёнлар, дин, унинг сиёсий-ҳуқуқий муносабатларда ва жамият маънавий ҳаётидаги тутган ўрни билан боғлиқ ва бошқа айрим муҳим фалсафий жиҳатлари баён қилинган асарлари шўро тузуми даври воқеълиги ва унинг мафқурасига зид бўлганлиги, учун кискартирилиб ҳатто ўзгартириб чоп этилган, ҳатто мутлақо чоп этиш тақиқланди.

Ушбу мавзунинг баъзи жиҳатлари ҳақида олимлардан Е.Бертельс, И.Мўминов, В.Зоҳидов, Н.Маллаев, М.Хайруллаев, Н.Комилов, М.Орипов, Х.Аликулов, И.Ҳаққул, Султонмурод Олим, О.Эргашев, С.Каримов, Б.Эрралиев, А.Зоҳидов, М.Мухиддинов, М.Т. Ойбек, В.Зоҳидов, А. Хайитметов, А. Қанонов, И.Султонов, М. Қўшжонов, С. Ғаниева, С. Эркинов, Э. Рустамов, Т. Аҳмедов, П. Шамсиев, С. Айний, Ў. Сулаймон, Ш. Шомухаммедов, А. Абдуқодиров, А. Рустамов ва бошқаларни санаб ўтиш мумкин⁷. Бу олимларнинг Навоий ижоди бўйича олиб борган тадқиқотлари шўро воқеълиги зуғумлари таъсирида қай тарзда ёритилган бўлишидан қатъи назар юқоридаги олимларни буюк хизматлари ва ҳатто қаҳрамонлигини тан олиш лозим деб уйлаймиз.

А. Навоий ҳаёти, фаолияти, ижоди, ижтимоий-сиёсий ҳаётда тутган ўрни ҳақида маълумот берувчи манбалар, унинг ҳаётлик давридаёқ, мутафаккирнинг замондошлари томонидан ишончли бирламчи манбалар сифатида ёзиб қолдирилган.

Умуман, Навоийнинг ҳаёти, ижоди, фаолияти ва хусусан ижтимоий-сиёсий қарашлари билан боғлиқ манбаларни қуйидаги гуруҳларга ва даврларга бўлиш мумкин:

⁷ Қаранг: Бертельс Е.Э. Навои и Джами. Избр. труды. –М.: Наука, 1965; Муминов И.М. Выдающиеся мыслители Средней Азии. –М.: Знание, 1966; Ўзбекистондаги табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан лавҳалар. –Тошкент: Фан, 1999; Захидов В. Мир идей и образов Алишера Навои. –Ташкент: Из-во худ. литературы Узбекской ССР, 1961; Улуг шоир ижодининг қалби. –Т.: Ўзбекистон, 1970; Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. –Тошкент: Ўқитувчи, 1965; Хайруллаев М.М. Навоий дунёқарашининг ғоявий манбаларини ўрганиш ҳақида. // Навоий ва адабий таъсир масалалари. –Т.: Фан, 1968; Аликулов Х. Социально-утопические идеи в Средней Азии. –Тошкент: Фан, 1983; Орипов М. Гуманизм Алишера Навои. –Ташкент: Узбекистан, 1991; Аликулов Х. Этические воззрения мыслителей Средней Азии и Хорасана. –Т.: Фан, 1992; Султонмурод Олим. Нақшбанд ва Навоий. –Т.: Ўқитувчи, 1996; Иброҳим Ҳаққул. Навоий шеърлятида комил инсон мавзуи // Алишер Навоийнинг ижодий мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти. –Тошкент-Навоий: Фан, 2001; Навоийга қайтиш. –Т.: Фан, 2007; Мухиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. –Тошкент: Маънавият, 2005; Комилов Н. Тасаввуф. –Т.: Movarounnahr-O'zbekiston, 2009. ва б.

Биринчидан: Навоий ўз асарларида ўзи ҳақида ёзиб қолдирган, биографик асарлар, ўз замондошлари билан олиб борган ёзишмалари бўлиб, булар энг ишончли манбалардир. Энг эътиборлиси шундаки, Навоий мактубий алоқаларни ҳуқумдор Хусайн Байқаро, унинг фарзандлари, шахзодалар яъни давлат ҳокимиятининг асосий устунлари билан, ҳамда ўша давр ижтимоий-сиёсий ҳаётида кучли ўринга эга бўлган машҳур тарихий шахслар билан олиб борган. Унинг бу фаолияти шоир ва ижодкор сифатидаги мақомининг қай даражада эканлигини кўрсатса, сиёсатчи сифатида, ўз даври сиёсий ҳаётидаги ўрнини ҳам шу даражада акс эттиради.

Иккинчидан: тадқиқот мавзуйимизнинг моҳиятини очишга хизмат қиладиган асарлар бўлиб, биз бунда бевосита ижтимоий-сиёсий тафаккур, ижтимоий-сиёсий назариялар мужассамлашган асарларни таҳлил қиламиз.

Учинчидан: Навоийнинг замондошлари у ҳақида ёзиб қолдирган хотиралари бўлиб улар биз учун, тарихий-мемуар манбалар бўлиб хизмат қилади.

Навоий ҳақида хотиралар ёзган муаллифларни ҳам 3 гуруҳга бўлиш мумкин: *биринчидан* - Навоийнинг ўзи ва ўзидан катта ёшли замондошлари, уни эътироф қилган устозлари томонидан ёзилган манбалар; *иккинчидан* - Навоийнинг кичик замондошлари ва ундан кейин яшаган мумтоз адабиётимизда ўзининг ўрнига эга бўлган ижодкорлар ва тарихий асарлар ёзиб қолдирган муаллифлар асарлари; *учинчидан* - кейинги давр навоийшунос олимлари томонидан яратилган асарлар⁸.

Биз Навоий қарашларини ижтимоий-сиёсий нуқтаи назардан таҳлил қилиш учун, мавжуд асарлари ва ўрни келганда мутафаккирнинг сиёсий-ижтимоий фаолиятини кўрсатиш мақсадида у ҳақидаги бошқа муаллифлар асарларини келтириб ўтдик. Кейинчалик А. Навоий ҳаёти, ижоди ва фаолиятини, кўпроқ адабиётшунослик фани, аниқроғи навоийшунослик ихтисослиги, филологик, манбашунослик, матншунослик нуқтаи назардан бир қатор тадқиқотчилар ўрганишган. Бу даврни шартли равишда XIX аср охири ва XX аср навоийшунослиги деб белгилаш мумкин⁹.

⁸ Масалан: Султон Хусайн Бойқаронинг “Рисола”, З.М. Бобурнинг “Бобурнома”. Мирхондининг “Равзатус-сафо”, Хондамирнинг “Ҳабибус-сияр” (“Таржимаи ҳоллар”), “Равзатус-сафо”, “Хулосатул-ахбор” (“Хабарлар хулосаси”), “Мақоримул-ахлоқ” (“Яхши хулқлар”) асарлари, Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкираи Давлатшоҳий”, “Тазкиратуш шуаро” асарлари, Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъул-вақое” (Ажойиб воқеалар), Абдураззоқ Самарқандий “Матлаъус-саъдайн ва Мажмаъул-бахрайн”, Мирзо Ҳайдар “Тарихи Рашидий” асарлари шу жумладан, дейиш мумкин.

⁹ Булар: Бартольд. В.В. “Мир Али Шир и политическая жизнь” с/т “Мир Али Шер” 1928; Бертельс. Е.Э. Болдырев А.Н., Семёнов А.А. “Мир Али Шир Навои” А.А.Молчанов-“к

Улуғ мутафаккирнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятини ўрганиш Фарб олимларини ҳам эътиборсиз қолдирмаган. Шу ўринда юридик фанлари доктори, профессор Ҳ.Бобоевнинг номзодлик диссертациясида келтирилган эътиборга лойиқ бир илмий ишни айтиб ўтиш лозим¹⁰. У 1856 йили Санкт-Петербургда М.Никитский “Эмиръ-Низам-эд-Динъ Али-Шир в государственном и литературном значении” номли магистрлик диссертациясини ёзган. Эътиборли жиҳати шундаки, М. Никитский мутафаккирнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари, ижтимоий-сиёсий нуфузи ва нуфузини, мақомини ифода этувчи унвонларини тўғри келтиришга ҳаракат қилган. Бу ҳол ўз даври учун тўғри ва холис баҳо бўлиб, кейинги давр тадқиқотчилари учун намуна бўладиган тадқиқот деб баҳоласа бўлади.

Ўзбекистонда навоийшунослик XX асрда айниқса юксак чўққига чиқди. Бу даврда ўзбек адабиётини ва адабиётшуносларини йирик номояндалари Навоийни йирик мутафаккир шоир сифатида чуқур ўрганиб таҳлил этишди. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, бу навоийшунослар Навоий ижоди ва фаолиятини аввало адабиёт, ўзбек адабиёти тарихи, филология, манбашунослик, матншунослик, фалсафа фанлари нуктаи назари ва ихтисослиги асосида ўрганишган. Навоий маънавий мероси айнан унинг қарашларининг ижтимоий-сиёсий қарашларининг фалсафий-киёсий таҳлили тарзида ўрганилмаган. Биз ушбу мавзунини тадқиқ этишга ҳаракат қилдик.

Шу ўринда шунини айтиб ўтиш керакки, биз мазкур мавзунини ёритиш учун манбавий жиҳатдан барча имкониятлар мавжуд. Яъни Навоийнинг ижтимоий сиёсий қарашларини ўрганиш ва фалсафий киёсий таҳлил этиш учун, мутафаккирнинг ўзини бевосита биографик манбалар, ўлмас асарлари, олим ҳақида унинг замондошлари кейинги навоийшунослар қолдирган маълумотлар, барча фан ихтисосликлари бўйича қилинган диссертациялар қандай тарзда ва қандай услубда бўлишидан қатъи назар ушбу мавзунини ёритишда хизмат қилади ва бундай манбалар муаллифларига миннатдорчиликдигимизни билдирамыз.

Ушбу монографиямизда қуйидаги масалаларни тадқиқ ва таҳлил қилишни мақсад қилдик:

характеристике налоговой системы в Герате эпохи Алишера Навои”: Т 1940”; Ю. Якубовский “ Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навоий” М-Л-1940., Семёнов А.А. Гератское искусство в эпохи Алишера Навои, “ Родоначалник Узбекиской литературы” Т. 1940; ЎАТ. 2. 69; Гератская художественная рукопись эпохи Навои и её творцы, ст.” Алишер Навои” М-Л-1946; Бертельс. Е.Э. Навои “ Избранные труды, Навои и Джами ” М: “ Наука” 1965.

¹⁰ Бобоев.Х. Государственно-правовые взгляды Алишера Навои. Автореф. На соиск уч ст канд юр наук. Т.-1975;

- Алишер Навоий яшаган ижтимоий муҳит ва унинг мутафаккир ижтимоий-сиёсий қарашлари шаклланишидаги ўрни;
- Алишер Навоий ижтимоий-сиёсий қарашларини юзага келтирган тарихий шарт-шароит ва унинг хусусиятлари;
- Навоий қарашларида ижтимоий-фалсафий категориялар: тушунча ва моҳият;
- Фалсафий таълимотлар моҳиятининг Навоий асарларидаги хусусиятлари
- Навоий ижтимоий-фалсафий қарашларида ислом дини ва шариат масалалари
- Алишер Навоий асарларидаги фалсафий тушунчалар таснифи ва ижтимоий жараёнлар;
- Мутафаккирнинг сиёсий ҳокимият ва уни амалга оширишга доир қарашлари;
- “Маҳбуб ул-қулуб”нинг Навоий ижтимоий-фалсафий қарашларидаги алоҳида ўрни;
- Алишер Навоийнинг жамият ва унинг таркиби тўғрисидаги қарашлари
- Алишер Навоий давлат бошқарув ва раҳбарлик мезонларнинг тизимлашуви.

1606. АЛИШЕР НАВОЙИЙ ШАКЛЛАНГАН ДАВРИ ИЖТИМОЙИ МУҲИТИ, ТАРИХИЙ ВАЗИЯТ ВА УНИНГ ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРИДАГИ ЎРНИ

1.1. Алишер Навоий яшаган ижтимоий муҳит ва унинг мутафаккир ижтимоий-сиёсий, фалсафий қарашлари шаклланишидаги ўрни

Улуг мутафаккир олим, сўз мулкининг султони, йирик сиёсат ва давлат арбоби, ижтимоий-сиёсий, фалсафий фанлар соҳасида беқиёс мерос қолдирган улуг даҳо, ўзбек мумтоз адабиётининг асосчиси – бобокалонимиз **Амир Алишер Низомиддин Навоий**нинг маънавий меросини ўрганиш бутун жаҳон олимлар хусусан шу соҳага дахлдор бўлган мутахассисларининг асосий тадқиқот мазуси бўлиб келмоқда. Шунини алоҳида таъкидлаш зарурки, Навоий ижодини тадқиқ этган мухтарам устозларимиз ҳам мутафаккирнинг ижтимоий-сиёсий қарашларини мутлақо четлаб ўтмаганлар. Лекин уларнинг тадқиқотларида кўпроқ ургу, У кишининг асосан шоирона даҳоси бадиий сўз мулкининг султони сифатидаги сиймосини шакллантиришга қаратилган. Биз тадқиқотимизнинг асосий манбаси сифатида асосан бевосита Навоий асарлари билан бирга йирик навоийшунос олимларнинг мутафаккир ҳақидаги асарлари, илмий тадқиқот ишларидан фойдаландик.

Тадқиқот ишимизда – А.Навоийнинг туғилиб ўсган оилавий муҳит ва унинг ҳам шахс сифатида ва арбоб сифатида шаклланишида муҳим ўрин тутган ижтимоий-тарихий муҳит хусусида тўхталмоқчимиз.

Кўпчилликнинг назарида, айниқса Навоий асарларига шунчаки муҳлис бўлган кишилар, Навоий ўзи аслда шоир бўлиб, темурий шахзода Хусайн Бойқаро билан мактабдошлиги туфайли унинг вазири бўлиб, сиёсат майдонига тасодифан келиб қолган деган қарашлар борлигини тахмин қилиш мумкин. Шунини масалаларга ойдинлик киритиш учун, Навоийнинг, қандай оилада туғилиб ўсганлиги, қандай ижтимоий муҳитда шаклланганлиги, қандай ижтимоий-сиёсий воқеълик шароитида яшаб фаолият олиб борганлиги мисолларида, тарихий маълумотлар, мутафаккирнинг ўз асарларида ўзи ҳақидаги қолдирган манбаларга мурожаат қилиб, у

ҳақида замондошлари томонидан ёзиб қолдирилган маълумотларни келтириб кейин хулосалар қилиб борамиз.

Алишер Навоий 1441 йил 9 февралда (ҳижрий 844 йил рамазон ойининг 17 куни, товук йилида) Хуросоннинг ҳам сиёсий ҳам маданий пойтахти бўлган Ҳирот шаҳрида туғилган. Унинг отаси томондан аждодлари темурийлар хонадонининг яқин ҳамкори, бошқача айтганда “ўзининг одамига” айланиб кетган эди. Баъзи манбаларда, гарчи улар ўртасида қон-қариндошлик алоқалари бевосита тасдиқланмаса ҳам, темурийлар хонадонининг вакили эканлигини тасдиқловчи маълумотлар бор. Тарихий манбааларни гувоҳлик беришича, Навоийнинг ота томонидан бобоси темурий шоҳзода Умар Шайх мирзо билан кўкалдош, - яъни бир онани эмиб катта бўлишган.

Йирик навоийшунос олим Иззат Султон, Мирхонднинг “Равзатус-сафо” асаридаги маълумотга асосланиб, “Амир Алишернинг бобоси темурий шаҳзода Умар Шайх билан кўкалтош (эмикдош-бир онани эмган болалар)”¹¹ эди дейди. Шу яқинлик туфайли Навоийнинг бобоси, Бойқаро мирзо (Хусайн Бойқаронинг бобоси) даврида Қандаҳор ҳокими бўлган¹². Навоийнинг ота томони авлодлари ҳам, она томон авлодлари ҳам темурийлар салтанатида узоқ ва ишончли хизмат қилган кишилар бўлган. Навоийнинг онаси, қобулнинг амирзодаларидан,- Шайх Абу Саид Чангнинг қизи бўлган. Ёш Алишер ана шу имконият ва вазият такозоси билан сарой маликалари ва аъёнлари билан қариндошлик алоқалари юзасидан саройга тез-тез бориб турган¹³.

Мутафаккирнинг ўзи “Бадоеъул-бидоя” асарида Темур ва темурийлар сулоласи ва ўзининг шу сулолага қанчалик тегишли эканлигини назарда тутиб, шундай дейди:

*“Отам бу остонанинг хокбези,
Онам ҳам бу саробўстон канизи,
Манга гар худ бўлай булбул ва гар зог
Ким, ушбу даргаҳ ўлғай гулишану боғ”¹⁴* дейди.

¹¹ Иззат Султон Навоийнинг қалб дафтари (4 томлик) 3 том Б-27.

¹² Ойбек Мукамал асарлар тўплами Т.-1977. XI том 271-275 бетлар. яна қаранг Ҳ.Бобоев Алишер Навоийнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги гоёлари юрид. фан.номз. илмий. дар.олиш. учун ёзилган дис.-я. Т.- 1973. Б- 48

¹³ Ойбек МАТ XI том Т.-1977, Б-280.

¹⁴ А. Навоий “Бадосул-бидоя” Мукамал асарлар тўплами(20 жилдлик) 1 жилд. -Т., 1987. Б-17. яна: Иззат Султон Навоийнинг қалб дафтари (4 томлик) 3 том Б-28.

Ушбу асарнинг насрий матнида ҳам "... агарчи ота-онадин етти пуштга дегинча бу рафиъ дудмоннинг бойири бандаси ва васиъ остонанинг мавруси туғмаси, яъни бу хоназоданинг хонаводаси ва хонаводанинг хоназодаси эрди"¹⁵ деб, ўзини шу табаррук остонага тегишли киши эканлигини ёзади. Бу ерда мутафаккирнинг "хонавода" ва "хоназода" сўзларининг маъноси шуки, хоназода - зоди жиҳатдан ҳам, хонавода,- хизмат юзасидан ҳам шу сулолага хос кишилар эдилар дейди.

Навоийнинг отаси Гиёсиддин кичкина эса Абулқосим Бобур даврида Сабзавор ҳокими бўлганлиги мутафаккирнинг ўз асарлари тилидан ва тарихий манбалар билан исботланган ҳақиқат. Навоийнинг отаси билан эса Ҳусайн Мирзонинг отаси Гиёсиддин Мансур ҳам жуда дўстона ва кадрдонлик алоқада бўлган. Демак теурийларда бу хонадон вакиллариға нисбатан кучли ишонч ва узоқ муддатлик кадрдонлик шаклланган. Навоийнинг ўзи бу ҳақда, - "мулк подшоҳи отамни ҳукумат расми билан Сабзаворға юбориб эрди"¹⁶ дейди.

Ўз замонасининг зиёлиси бўлган Гиёсиддин Кичкина бутун эътибори ва давлатини Алишернинг илмли бўлишиға қаратганлиги ҳақида Давлатшоҳ Самарқандий шундай ёзади,- "У ўз фарзандини турли фазилатлар билан безаш учун олий ҳимматини борини сарф қилди ва у бузурқворнинг ҳаракати бекор кетмади, бунинг натижасида унинг ўғли иззат ва қатталиқ тахтиға ўлтирди"¹⁷.

Навоийнинг отасини кичик бахши дейишиға яна бир сабаб шу эдики, У жуда кўп шеър ва дostonларни ёддан билар ва адабий мажлисларда фаол қатнашарди¹⁸. Шу ўринда унинг нафақат бахшилиги яъни шеър ва дostonлар билан чекланмай унинг асосий сиёсий мақоми Сабзавор ҳокими бўлганлиги мисолидан аён бўлади.

Отадан эрта етим қолган Алишер Навоий, Ҳусайн Мирзо билан бирға, теурий шохзода Улугбек Мирзонинг укаси (Шохрух мирзонинг ўгли) Бойсунгур мирзонинг ўгли Абулқосим Бобур саройида қатта бўлади. Ана шу даврда улар мактабда ҳам бирға ўқишади. Лекин мактабдошлиқ унча узоққа чўзилмайди. Шохрух

¹⁵ А Навоий "Бадоеул-бидоя" Мукаммал асарлар тўплами (20 жилдлик) I жилд.- Т., 1987. Б-17.

¹⁶ Навоий А. Мажолисун ун-нафоис МАТ 13 жилд Т.-1997. Б - 29. яна Иззат Султон 67 бет. Яна қаранг Расулова Г. Алишер Наваи-великий узбекский поэт и мыслитель. Т.; Узбекистан, 1991.- С-6.

¹⁷ Абдураззоқ Самарқандий. Матлан саъдайн ва мажмаи баҳрайн. II жилд 1-қисм. -Т.: Ўзбекистон, 2008. яна: Ўзбек адабиёти тарихи (IV томлик) II том Т., 1977 Б-42.

¹⁸ Ўзбек адабиёти тарихи (IV томлик) II том Т., 1977 Б-42.

мирзо вафотидан кейин тож-тахт учун курашлар кучайиб кетади. 14 ёшли Хусайн Бойкаро Абулқосим Бобур хизматига ўтади. Абулқосим Бобур ўлимидан кейин юзага келган беқарорликдан кейин кўп йиллик курашлар натижасида У 1458 йилда Марвни қўлга олади¹⁹. Сиёсий барқарорлик бўлмагани учун, кўпчилик ҳар томонга кетиб қолади. Жумладан, Навоийлар оиласи ҳам Машҳадга кетади. Навоий ўша ерда ўқишни давом эттиради. Бу орада 1457 йилда Абулқосим Бобур Машҳадда вафот этади. Бир қанча муддатдан кейин Навоий Ҳиротга қайтади. Таҳдидли ҳолат ҳукм сураётган вазиятда Абу Саид мирзо Хуросон ҳукмдори бўлиб қолди. Бу пайтларда Ҳиротда Абу Саид ҳокимиятига қарши исёнлар бўлиб турган эди. Навоийнинг тоғалари бадахшонийлар қўзғолонига хайрихоҳлик қилгани учун, Навоий ўзининг Ҳиротда туриши хавфлилигини билиб, Самарқандга келади. Айрим тарихчилар Навоий Абу Саид томонидан сургун қилинган деган маълумотларни ҳам қолдиришган. Хусусан, “Бобурномада”, - “Билмон не жарима бирла, Султон Абусаид мирзо (Навоийни) Ҳиридан ихрож (чиқариб) юборди, сургун қилди” қилди. Самарқандга борди, неча йилким, Самарқандта эди, Аҳмад Ҳожибек мурабий ва муқаввийси эрди²⁰, дейди.

Айрим навоийшуносларнинг фикрича, Навоийнинг Самарқандга келишини расмий сургун эмас, балки беқарорлик, нотинчлик бўлганлиги учун ва Самарқанд шу даврда нисбатан тинч ҳамда илм ва маданият маркази бўлганлиги туфайли деб изоҳланади. Шохрух мирзо ҳукронлиги ва раҳнамолигида Ҳирот узок муддат Хуросоннинг пойтахти ва маданият маркази бўлган бўлса, Самарқанд Мовароуннаҳрнинг пойтахти ва маданият маркази бўлиб, улар ўртасида яхши маънодаги рақобат мавжуд эди. Самарқанддаги маданият, адабиёт ва илм фаннинг ривожидида сўзсиз Шохрух мирзонинг ўғли Мирзо Улуғбек мирзонинг ўрни катта эди. Навоийнинг кўпроқ айнан Самарқанднинг маданият маркази эканлиги ва нисбатан тинч бўлганлиги, бу ерда жуда таниқли ижод дарғалари борлиги кизиқтирар эди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, Навоийнинг отаси қайси хизмат билан қаерга юборилмасин, у кўп ҳолларда саройда қоларди. Бу ҳол ўрта аср шароитида *биринчидан* салтанатга содиқ хизматлар

¹⁹ Ойбек Мукамлат асарлар тўплами. -Т., 1977. XI том 419 бет.

²⁰ Бобур Захириддин Муҳаммад “Бобурнома” Т.- “Юлдузча” 1989.- Б-153. яна-Бобоев Ҳ. Алишер Навоийнинг давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги ғоялари юрид. фан.номз. илмий. дар.олиш. учун ёзилган дис-я. Т.- 1973. Б-50.

100
xonasi
4348

киладиган кишиларни фарзандларига хурмат, уларни ҳам сарой муҳитида тарбиялаб шакллантириш учун асос бўлса, *иккинчидан* давлатнинг муҳим лавозимларида хизмат олиб борадиган, ишончли кишиларнинг хиёнат йўлига кирмасликлари учун уларнинг фарзандлари саройда гаровда турарди²¹.

Султон Муҳаммад, Абулқосим Бобур ва Алауддавлар Бойсунгур Мирзонинг ўғиллари бўлиб, оталари ўлганидан кейин боболари, теурий шахзода Шохрух мирзо тарбиясида улғайишган эди. Адабиёт ва санъатга ихлосманд Абулқосим Бобур Ҳирот тахтида турган пайтида саройда тез-тез мушоиралар қилиб турган. Унинг ўзи ҳам туркий ва форсий тилларида шеърлар ёзарди.

Алишерларнинг хонадонида кўплаб аслзодалар, адабиёт, маданият, дин арбоблари келиб тез-тез суҳбатлар бўлиб туриши одатий ҳол эди. Табиатан зийрак Алишер, бу суҳбатлардан катта таасуротлар олиб, ўз маънавият хазинасини бойитиб борарди. Шундай суҳбатларнинг бирида кекса, нуфузли бир барлос Алишерга “Алишербек отни яхши кўрасизми” деганда 3-4 ёшлардаги Алишер “ха отни жуда яхши кўраман, лекин фикрлашдан мароқлироқ машгулот йўқ. Шунинг учун фикрлашни унданда яхши кўраман” деб жавоб беради ва даврадаги катталарни ҳайратлантириб қўяди. Ўшанда кекса барлос ва бошқа даврадагилар бу болани ўқитиш кераклигини таъкидлашади²².

Навоийнинг ёш замондоши Бобур “Бобурнома”да “Алишербек – беги эмас эди, балки мусохиби (подшога суҳбатдош, улфат) эди”²³ дейди. Яъни Бобур мирзонинг эътирофи ва бошқа Навоий ҳақида манбалар қолдирган ижодкорларнинг маълумотлари ва эътирофига кўра, Навоий бек эмас, балки, шохнинг бевосита суҳбатдоши, маслаҳатгўйи унинг яқин дўсти бўлган.

Мутафаккирнинг бундай мақомини унинг бошқа асарлари, ўзи тўғрисида ёзиб қолдирган манбалар ва хусусан унинг “Муншаот” асарида келтирилган Султон Ҳусайн ва унинг фарзандлари билан олиб борган ёзишмалари, яъни мактублари орқали ҳам аниқ билиш мумкин. Масалан “Муншаот”га киритилган бир нечта мактублар, Султон Ҳусайн ва унинг ўғилларига панд-насихат руҳи билан суғорилган.

²¹ Иззат Султон Навоийнинг қалб дафтари (4 томлик) 3 том Б-72 бет.

²² Иззат Султон Навоийнинг қалб дафтари (4 томлик) 3 том Б-27-40.

²³ Бобур Захириддин Муҳаммад “Бобурнома” Т.- “Юлдузча” 1989.- Б-153,

“Муншаот”нинг 57 мактубида куйидаги маслаҳат мазмунидаги куйидагилар айтилган: “Куллуқ арздошт улким, бир неча сўз хотирга келиб эрди, арз қилмоғи вожиб кўрунди. Аввал улким, илтизом қилилсаким, эрта уйғониб намоз қилилса, агар эшикда масжид тайин қилиб, фарзни жамоа била қилилса-худ фабиҳо ва илло беш вақт бори тарк бўлмаса, борча масжидда муяссар бўлмаса, баъзи бори бўлса.

Яна улким, алласабоҳ ҳарамдан чиққач, девонда ўлтуриб додхоҳ сўрилса, дағи додхоҳ сўрарда ўзлук била машғуллик қилилса, агар бир мазлумга бировдин зулме ўтган бўлса, золимга андоғ сиёсат қилилсаким, ўзга золимларга мужиби интибоҳ бўлса”.

“...яна улким, умид улдурум, ҳақ таоло чоғирдин куллий тавфиқ бергай. Агар бу учарда уйку иртикоб қилилса, албатта пешиндин бурун бўлмаса...”

Яна улким, мулк ва мол ишидин, бас додхоҳ ишидин фароғат ҳосил бўлса, малолат дафъи учун китобхонага кирилса, китобхона аҳли била машғуллик қилилса. Навобдин ҳар қайси муносиб кўрунса таворих ўқумок буйрулса, батахсис “Зафарнома” агар машойих сўзи ё баъзи даввоин дағи гуфту-шунуфт бўлса номуносиб эрмас²⁴. Бундай маслаҳат мазмунидаги мактублар ушбу мактуботда жуда кўп бўлиб, Навоийнинг Султон Ҳусайнга унинг фарзандлари, бошқа темурийларга ҳам ўз фикрини билдириши, салтанат бошқариш масаларида эркин бўлганли, асосий маслаҳатгуй ва салтанатнинг асосий таянчларидан бўлганлиги аён бўлади.

Навоий ҳаётининг навқирон ёшлик даврининг тўрт (1465-1469) йили Моваруннахрнинг пойтахти Самарқанд шаҳрида ўтади. У Самарқандда ҳам илм ўрганadi. Навоий Самарқандда машхур фикшунос олим Хожа Фазлудлоҳ Абулайсий, Аҳмад Ҳожибек каби машхур олимларга шогирд тушади. Абуллайс Самарқандий Навоийдаги фавқуллода қобилияти ва интилишини кўриб уни ҳурмат юзасидан ўғил сифатида қабул қилади. Навоий асарларида, айниқса “Мажолис ун-нафоис” (“Нафис мажлислар”) да Самарқандлик ўнлаб олимларнинг номларини келтириб, уларни салаф²⁵, яъни ижод соҳасида устоз деб улуғлайди.

Навоий доимо темурий подшоҳларнинг эътибори ва хомийлигида бўлганлиги кўплаб манбаларда акс этганлигини айтиб ўтиш керак. Машхур тарихчи - Хондамирнинг “Макорим ул ахлоқ”

²⁴ Навоий Алишер “Муншаот” МАТ.Т. -Т.: Фан, 14 жилд Б-186-190

²⁵ Навоий Алишер “Мажолис ун-нафоис” МА Т. -Т.: Фан, Б-68.

(“Яхши хулқлар”) асарида “Соҳибкироннинг(бу ерда Хусайн Бойқаро назарда тутилмоқда) улуг номдор отаси Султон Ғиёсиддин Мансур, саодатли подшоҳ Мирзо Султон Муҳаммад Бойқаро ва бошқа яқинлари, қариндош уруғлари, бу буюклик гули ғунчаси (яъни Алишерга) ҳамиша меҳр ва шафқат кўзи билан боқар эдилар ва илҳом нишонали сўзларидан яхшилик сезиб, муҳаббат ва марҳамат билан тарбиялар эдилар”²⁶ дейди.

Шу ўринда Алишер Навоийга берилган юксак унвон ва даражалар хусусида ҳам айтиб ўтиш лозим. Аввало кўп ўринларда бизда, Мир Алишер Навоий деб айтишга одатланилган бўлиб, аслда бу сўз “амир” сўзининг қискартирилган шакли бўлиб, у зотнинг амирлик даражасини англатади. Бундай унвонлар жуда юксак ижтимоий-сиёсий нуфузга эга шахсларга берилиб, бундай кишилар ижтимоий-сиёсий ҳаётда салмоқли мавқега эга кишилар бўлган. Амирлар мусулмон Шарқи мамлакатларида, олий ҳокимиятга дахлдор кишиларга бериладиган юксак унвон. Навоий ҳали Самарқанддалиқ пайтида “Чигатой амири” деган номга сазовар бўлган эди. Бу унвон унга ўша давр воқелигида қадимги туркий тилнинг - Чигатой тили²⁷ деб айтилганлиги ва шоирнинг бу тил ривожини ва келажак учун ўта фидоий бўлганлиги учун, туркийзабон(чигатой тилида гаплашувчи ва ижод қиладиган) шоирлар ва олимлар томонидан берилган эди.

Навоий Самарқанд ва атрофдаги туманларда бўлиб сиёсий ишларда иштирок эта бошлайди. Тарихчи Хондамирнинг хикоясига кўра Алишер Навоий Султон Хусайннинг Самарқанд атрофида асир олинган аскарларини бир неча бор ўлимдан қутқариб қолади. Унинг бундай муҳим ишларни ҳал қилишда қатнашиши, маҳаллий ҳокимиятда бирор расмий лавозимда бўлганлигидан далолат беради. Шунингдек “Томут-таворих” муаллифи ҳам “Амир Алишер, Мирзо (Хусайн Бойқаро) хизматидан олдин Самарқандда бир канча вақт Султон Аҳмад Мирзонинг мулозими бўлган ва чигатой амири деган мансабга эга эди” деб ёзади²⁸.

Навоийнинг ёшлиқ йилларида унга теурийлардан маърифатга ҳомий бўлган Шохрух мирзо даврида Хуросон ва Мовароуннаҳрда яратилган маданий юксалиш ҳам катта таъсир кўрсатди. Ўша даврда

²⁶ Иззат Султон Навоийнинг қалб дафтари (4 томлик) 3 том Б-29-30.

²⁷ Чингизхоннинг ўғли Чигатотой улуси ерларида мумтоз ўзбек тили шаклланилиги учун Чигатой тили деб айтилганлиги тарихдан маълум.

²⁸ 28 Ўзбек адабиёти тарихи (IV томлик) II том Т., 1977, Б-53.

Хуросонда Шоҳрух (1377-1447) ва унинг ўғли Мирзо Улуғбек (1394-1449) Мовароуннаҳрда ўзига хос маданият марказларини ривожлантирган бўлиб, улар доимий алоқада эди. Шунингдек, Шоҳрух мирзонинг ўғли ва вазири Бойсунгур мирзо (1397-1434) ҳам Ҳиротда маданият, адабиёт, илм-фан ривожига хомийлиги билан ажралиб турган. Айниқса Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоийнинг теурий шоҳзода Абулқосим Бобур саройида тарбия топиши ва хизмат қилиши уларнинг ҳаётида катта ҳаёт ва ижод мактаби бўлади. Теурийзодаларнинг аксарияти маданият ва адабиёт хомийсигина бўлиб қолмасдан, балки улар ўзлари ҳам бадий ижод ҳам қилганлиги тарихий манбаларда тасдиғини топган ҳақиқатдир. Улардан баъзилари девон ҳам тузганлиги Ҳусайн Бойқаро мисолида аён бўлади. Навоий теурийзодаларнинг деярли барчасини кўплаб асарларида юксак баҳо билан таърифлайди. Ҳусусан унинг “Мажолис ун-нафоис” асарининг еттинчи мажлисида²⁹ уларга алоҳида баҳо бериб, хусусан уларнинг шеърийатга рағбат ва иктидорликларини таъкидлайди.

Навоийнинг болалик пайтиданок ўткир зеҳнли ва юксак маданиятли бўлганлиги учун деярли уни билган, у билган теурийлар унга алоҳида эътибор ва рағбат кўрсатишган.

Навоийнинг она томонидан қариндошлари, яъни тоғалари Ғарибий ва Қобулийлар³⁰ ўз даврининг таникли шоирлари бўлиб, Ҳиротдаги ижтимоий-сиёсий муҳитда ўз мавқеига эга бўлишган. Энг муҳими улар ҳам теурийлар, хусусан Ҳусайн Бойқаронинг суянган маслаҳатчиларидан эдилар³¹.

Навоий ўз замонасининг забардаст мутафаккирлари Абдурахмон Жомий, Лutfий ва Самарқанда танишган ва сабоқларидан баҳраманд бўлган олимларнинг таъсири ҳам унинг ана шундай тафаккур соҳиби бўлиб етишишига замин бўлган.

Навоийга сиёсий мартаба сифатидаги амирлик унвони, Ҳусайн Бойқаро томонидан Ҳирот тахти эгалланиб, уни Ҳиротга чақиртириб олиниб муҳрдорлик ловозими берилган пайтдаёқ берилган эди. Айрим навоийшунослар Навоийга бу унвон 1472 йилда унинг

²⁹ Навоий А. “Мажолис ун-нафоис”. МАТ (20 жилдлик) -Т.: Фан, 1997. 13 жилд Б-163-172

³⁰ Навоий А. “Мажолис ун-нафоис”. МАТ (20 жилдлик) -Т.: Фан, 1997. 13 жилд Б-66-67. яна қаранг.- Иззат Султон Навоийнинг қалб дафтари (4 томлик) 3 том Б-40.

³¹ Ўзбек адабиёти тарихи (IV томлик) II том Т., 1977, Б-49.

вазирлик лавозимига тайинланганида амир, амири кабир (катга, улуг амир) унвони берилган деган фикрни илгари суришади³².

Мутафаккирга берилган яна бир юксак унвон **Низомиддин** унвони ҳам эътиборга молик. Мусулмон Шарқи мамлакатларида юксак ижтимоий-сиёсий мавқедаги, ижтимоий ҳаётда белгиловчи мавқега эга, миллат, дин, сиёсий масалада ислохотларга эришган кишиларга нисбатан “**Низом-ад-дин**”, “**Низом-ал-милла**”, “**Низом-ал-давла**”, “**Низом-ал-мулк**” даражалари берилган. Масалан Абу Али Ҳасан ибн Али Тусийга (1018-1092) Салжуқийлар давлатига узоқ йиллар хизмат қилгани, давлат ишларини юритишнинг низомини ишлаб чиққанлиги учун унга Низомулмулк, - яъни давлат низоми(устав) шарафли унвони берилган. Низомулмулкнинг машхур “**Сиёсатнома ёки сияр ул-мулк**” асари ҳам унинг давлат бошқарувидаги тажрибалари асосида яратилган йўриқнома, панднома асар бўлиб, ижтимоий-сиёсий таълимотлар тарихида катга кашфиёт бўлганлигини барча ижтимоий-сиёсий фан олимлари ҳамда йирик сиёсатчилар ҳам тан олишади.

Навоий ҳам Ҳусайн Бойқаро салтанатининг асосий таянчи гоъвий-назарий раҳнамоларидан бири бўлганлиги, бошқарув соҳасида бетакрор назарий асарлар яратганлиги учун у кишига ҳам мусулмон халқи ва диннинг раҳнамоси сифатида **Низомиддин** шарафли унвони берилган. Шу ўринда таъкидлаш керакки, мумтоз манбаларда кўп ўринларда мусулмонларнинг эътиқодий яқинлиги юзасидан миллат ва дин тушунчалари бир маънодаги сўз сифатида эътироф этилган.

Улуг мутафаккирнинг ҳаёти ва айниқса сиёсий фаолиятида ҳам унинг жиддий ва хавfli рақиблири бўлиб, улар доимо унга нисбатан ғайирлик қилишган. Навоий айрим вақтлар гарчи султон Ҳусайннинг энг яқин кишиси бўлишига қарамасдан, улар ўртасига нифоқ солиши натижасида сарой ишларидан яъни сиёсий фаолиятини чекланишига сабаб бўлган воқеалар ҳам бўлиб турган. Хусусан унинг **1487-88** йилларида Астрободга ҳоким қилиб юборилиши ҳам шундай ҳолатлардан бири. Фоживий жиҳати шундаки, Навоийнинг саройдан вақтинчалик четлаштириш эвазига унинг ва Султон Ҳусайн Бойқаронинг салтанатининг душманлари унинг шогирди ва шахзодалар орасидаги энг интизомли ва салтанатнинг асосий вориси ҳисобланган Мўмин мирзони ўлдиришга эришадилар. Бундан

³² Ўзбек адабиёти тарихи (IV томлик) II том Т., 1977, Б-57.

ташқари, саройда умумий ижтимоий-маънавий муҳит жуда инқирозга юз тутади. Бундай ёвуз ишларда асосий раҳномоликни малика Хадичабегим ва унинг қариндоши Мажидиддинлар қилишган. Гарчи Навоий бундай вазиятда ақл заковати билан чиқиб рақибларидан голиб келиши мумкин эди. Лекин, унинг икки жиҳати бўлиб, биринчиси – шоирнинг сарой муҳитидан узокрок бўлиб ижод билан машғул бўлиш истаги билан Султон Ҳусайндан бир неча марта ижозат сўрагани бўлса, иккинчи тарафдан салтанатнинг асосий таянчи бўлмиш Навоий Султон билан муносабатлар ёвлашиш даражасига чиққан пайтда ва Астробод ўша пайтда салтанат учун стратегик шаҳар бўлганлиги сабабли барибир Султон уни Навоийдан бошқа кишидан вазиятни ўнглашидан ишонмасди. Навоий ҳам бундай қалтис вазиятда шохнинг истагини рад этолмас эди.

Навоийга кейинчалик берилган юксак мартабалардан бирига эътибор қаратадиган бўлсак, бу ҳам алоҳида эътиборга молик. Кейинчалик Мажидиддин бошчилигидаги рақиблари келишидан кейин, Навоийнинг кўп марта давлат ишларига аралашмаслик, ижод қилиш ва саройдан кетиш истагига қўшилмаган Ҳусайн Бойқаро унга *“муқарраби ҳазрати султоний”* яъни *“ҳазрати султоннинг энг яқини”* ёки бошқа талқинга кўра, *“султонга тенглаштирилган улуг амир”* унвонини беради. Унга берилган бу фахрий унвон гарчи у саройда масъул бир вазифа юкламаса ҳам сарой аҳлидан ва умуман ҳаммадан шоирга жуда катта ҳурмат билан муносабатда бўлишини тақозо қилар эди³³.

Бундай юксак ҳурмат-этибор ва эътирофга табиийки Навоийнинг юксак тафаккури ва ижодий даҳоси асосий сабаб эди. Мутафаккирнинг *“Хамса”*си ёзиб битирилгани муносабати билан хурсанд бўлган Султон Ҳусайн Бойқаро уни ўз оқ отига миндириб *ўзининг пири* деб эълон қилиши бунга ёрқин мисолдир³⁴.

Шу ҳолатнинг гувоҳи бўлган Навоий замондошларининг гувоҳлиги асосида айтилган ушбу ҳолатни Восифийнинг *“Бадоеъул-вақоъ”*дан: Мавлоно Муҳаммад Бадахший ҳикоя қилади: Алишер ўз *“Хамса”*сини Султон Ҳусайнга бағишлаб тақдим этганда, подшоҳ айтди: *“Бир можаро сиз билан бизни орамизда аллақачондан бери ҳал бўлмас эди. Бугун шу ишни бир ёқлик қиладиган вақти келди”* дейди. Бу можаро шундан иборат эдики, Султон Ҳусайн Алишернинг

³³ Ўзбек адабиёти тарихи (IV томлик) II том Т., 1977, Б-71. яна И.Султон Б-324.

³⁴ И.Султон Навоийнинг қалб дафтари Т., 1973. Б-290-291.

муриди бўлишни кўздан бери орзу қилар уни “пирим” деб атар эди. Алишер эса бунга жавобан: “Ё олло ё олло, бу қанақа сўз бўлди! Аслида – биз муридмиз, сиз – ҳаммамизга пирсиз” дер эди. Энди Султон Ҳусайн Алишердан сўради: “Пир нима-ю мурид нима?” Алишер жавоб берди: “Пирнинг тилаги - муриднинг тилаги бўлиши керак”. Шунда Султон Ҳусайн ўзининг оқ отини олиб келишини буюрди. Бу от эса жуда шўх ва чопқир эди. Султон Ҳусайн айтди: “Сиз мурид бўлсангизу, мен пирингиз бўладиган бўлсам, истайманки, сиз шу отга минасиз, мен эса уни етаклайман”. Алишер ноилож отга минишга мажбур бўлди. От эса шундай бедов эдики, шохдин бошқани миндирмас эди. Алишер оёғини узангига сукиши билан от типирчилай кетди. Султон Ҳусайн отига ўшқирди, от жим туриб, Алишернинг минишини кутди. Алишер эгарга ўтириши билан Султон Ҳусайн отни жilовини ушлаб етаклай бошлади. Алишер хушидан кетди. Уни эгардан кўтариб олдилар. Биз бу ҳолатни тўлиқ келтиришимиздан мақсад, темурийлар ва бошқа мусулмон Шарқи мамлакатларида давлат бошқаруви ишида масъул табақа ўртасида шундай ҳурмат мулоқот маданияти бўлганлигини аниқроқ кўрсатиш эди. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, ҳукмдорлар ўзлари ихлос қўйган кишиларни ана шу удум орқали ўзларига пир деб танлаганлигини маълум қилишган. Шу маросимдан кейин Алишер Навоий пир, Султон Ҳусайн Бойқаро эса унга мурид бўлди. Бу ҳол Навоийнинг темурий шахзодалар ва хусусан Ҳусайн Бойқаро ва унинг фарзанлари олдидаги ҳурмат нуфузини кўсатувчи ҳолдир.

Алишер Навоий гарчи юқори мартабада бўлишига, ўз даврининг олий табақасига киришига қарамасдан, ўзининг ҳаёти жуда серташвиш, жамиятдаги ҳамма ижтимоий табақа вакиллари билан мулоқот қилишга тўғри келганлиги, орттирилган ҳаётий тажрибалари, жамиятдаги ноҳақлик ва тенгсизлик ҳолатларидан келиб чиқиб, ижтимоий адолат ғояларини яратган.

Мутафаккирнинг ўз умри охирида ёзган “Маҳбуб ул қулуб” асарини айнан ижтимоий-сиёсий жараёнларда бошқарувчилик ва хал қилиш нуфузига эга бўлган кишиларга панднома сифатида яратганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Ушбу асар мутафаккир ижодида ижтимоий-фалсафий, сиёсий социологик масалалардаги мукамал тизимли илмий-назарий, дидактик асардир. Улуғ мутафаккирнинг ўзи башорат қилганидек бу дурдона асар ундан

кейинги даврларда амалий фаолият учун дастуриламал бўлиб келмокда³⁵.

Навоийнинг ҳаётий муносабатлардаги ибратли жиҳатларидан бири ва асосийси унинг ўта камтаринлиги, ўзини хоксор туттиши унинг ҳар бир асариди сезилиб туради. Хусусан у ўзи ҳақида гапирганда,- “менким фақир у ҳақир... бу хоксор” деган сўзларни ишлатади. Навоийнинг камтаринлик ва эл ғамида бўлишлик ҳақида ўз асарларида айтиши билан бирга унинг ҳаётий фаолиятида амалда камтаринлик ва хоксорликни ўзи мисолида кўрсата олган улуг даҳолиги таҳсинга лойиқ.

Навоийнинг бундай юксак инсоний фазилати, камтаринлиги ўзидан улуг кишилар, устозлари хусусан сарой муҳитида ўзига хос сийёсий маданият ва этикет жорий қилиши билан ифодалаш мумкин. У Хусайн Бойқаро саройида муҳрдорлик вазифасида ишлаган вақтида, сарой девони хизматидаги кишиларга ҳурмат юзасидан, гарчи у ўзи ҳаммадан юқори лавозимда бўлишига қарамасдан фармон ва бошқа ҳужжатларга шундай муҳр кўярканки, ундан қуйида муҳр босишнинг имкони қолмас экан. Чунки сарой девонида ундан ёши улуг, унга устозлик даражасидаги кишилар, отаси билан бирга ишлаган кишилар бўлган. Шу туфайли Навоий уларга ихлос, ҳурмат юзасидан шундай қилган. Зеро, муҳрдор ҳужжатга энг юқорида муҳр қўйиши ўша давр таомили бўлган. Навоий айнан шу масала юзасидан Хусайн Бойқародан руҳсат олганлиги айрим тарихий манбаларда ўз аксини топган³⁶. Шунини ҳам айтиб ўтиш жоизки, Ҳ. Бойқаро томонидан саройдаги юксак лавозимларга таклиф қилинганда у бундай амаллардан воз кечганлиги, фақат султоннинг қистови билан муҳрдорлик лавозимида рози бўлганлиги айтиш мумкин³⁷.

Ушбу мавзунини яқунлаб шунини хулоса қилиш мумкин:

-Алишер Навоий ўз даврининг юқори табақали оиласида туғилган;

-У ана шундай юксак ижтимоий, ижтимоий психологик муҳит меъвасидан баҳраманд бўлган;

-Ҳаётининг илк даврларидан, сарой муҳити ва юксак маънавий доирасида шаклланди;

³⁵ Навоий А. “Маҳбуб ул кулуб” МАТ (20 жилдлик) 14 жилд. Тошкент 1998 Б-11.

³⁶ И. Султон Иззат Султон Навоийнинг қалб дафтари (4 томлик) 3 том Б-219.

³⁷ Шу манба 218 бет.

- Унинг ажодлари темурийлар салтанатида узоқ ва садоқатли хизмат қилганлиги туфайли, унинг ижтимоий-сиёсий қарашлари шу заминда шаклланди ва мукаммаллашиб борди;

- Кейинчалик ўз даврида кечган ижтимоий-сиёсий жараёнларда қатнашган ва унинг кечишида бевосита иштирок этганлиги туфайли, унинг ижтимоий-сиёсий қарашлари юксалиб бориб келажақда ўзи ҳам бевосита ўз асарларида юксак даражада акс эттирди;

- Мутафаккирниинг ўзи эътироф этганидек ва тарихий манбаларда акс этганидек, ажодларининг темурийлар салтанатида узоқ хизмат қилиши ота боболарида бўлганидек унинг ўзида ҳам салтанат иши ва тақдири масаласида катта масъулият ҳисси билан яшаган;

- Ана шу масъулият ҳисси келажақда бетакрор асарлар яратиш, улар орқали ижтимоий-сиёсий таълимотлар тарихида ўчмас из қолдирган таълимот яратишга ундаган.

1.2. Алишер Навоий ижтимоий-сиёсий қарашларини юзага келтирган тарихий шарт-шароит ва унинг хусусиятлари

Ушбу мавзумизда йирик марказлашган салтанатга асос солган улуг саркарда ва ҳукмдор - Амир Темурнинг вафотидан кейин унинг ворислари ўртасида кечган ўзаро урушлар ва буюк давлатининг парчаланиши жараёнлари, хусусан XV аср ўрталарида содир бўлган сиёсий воқелик ва уларнинг Алишер Навоий ҳаётида тутган ўрни ва унинг сиёсий фаолиятига тўхталиб ўтамиз.

Алишер Навоийнинг сиёсий қарашларида кучли давлат ва адолатли жамият, бошқарув тизими ва барқарор ижтимоий муносабатлар, комил инсон ва юксак маънавият масалалари ўзаро уйғун ҳолда намоён бўлади. Шунинг учун мутафаккирниинг ғоялари бутунги мустақиллик шароитида ҳам жамият тараққиётини юксалтириш, фарзандларимизни баркамол инсонлар қилиб вояга етказишда беқиёс аҳамият касб этмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов таъкидлаганидек, “Агарки мана шу муқаддас заминимизда таваллуд топиб, вояга етган, ўз ҳаёти ва фаолияти билан нафақат тарихда, айни вақтда башариятнинг бутунги тараққиёт саҳифаларида ҳам ўчмас из қолдирган буюк мутафаккир ва алломаларимиз, азиз-авлиёларимизни таърифлашда давом этадиган бўлсак, ўйлайманки, бу борада узоқ гапириш мумкин. Бизнинг ўз олдимизга қўйган мақсадимиз эса, бундай улуг зотларнинг ҳаёт йўли ва қолдирган меросини тўлиқ тасвирлаш эмас, балки уларнинг энг буюк намояндалари тимсолида маърифат, илму

фан, маданият, дин каби соҳаларнинг барчасини ўзида уйғунлаштирган халқимизнинг маънавий олами нақадар бой ва ранг-баранг эканини исботлаб беришдан иборатдир”³⁸.

Навий ижтимоий-фалсафий қарашларининг шаклланишида муҳим рол ўйнаган шарт-шароитлар аввало унинг “Махбуб ул-қулуб”, “Мажолис ун-нафоис”, “Мушшаот”, “Вақфия”, “Тарихи мулуки ажам”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо” сингари ўз асарларида, у яшаган даврда яшаб, ижод этган кўплаб ижодкорлар, тарихчилар, давлат арбоблари ва бошқалар томонидан билдирилган фикрлар, яратилган тарихий, бадий ва бошқа турдаги асарларда намоён бўлади. Жумладан, Абдурахмон Жомийнинг “Мажмуаи маросалот”, Заҳририддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома”, “Мухтасар”, Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ”, “Дастурул-вузаро”, “Хулосатул-ахбор”, Мирхонднинг “Равзатус сафо”, Зайнуддин Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ”, Содикбек Содикийнинг “Мажму ун-хавос”, Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн”, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Фасих Ҳавофийнинг (1375-1442) “Мужмалли Фасихий”, Муъиниддин Исфизорийнинг “Равзат ал-жаннат фи авсоф мадинат ал-Ҳирот”, Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома” каби асарларида XV аср ижтимоий-сиёсий ҳаёти кенг ёритилган бўлиб, уларда жумладан, Алишер Навоийнинг бевосита иштироки бўлган кўплаб сиёсий жараёнлар ҳақида фикрлар билдирилган. Бундан ташқари, XX асрда ҳам бир қатор олимлар Навоий ижодини ўрганиш жараёнида унинг даври ижтимоий-сиёсий ҳаёти, унга Навоийнинг муносабати ҳақида тадқиқотлар олиб борганлар. Жумладан, В.В. Бартольд “Мир Алишер и политическая жизнь”, Е.Э. Бертельс, А. А Семёнов “Взаимоотношения Алишера Навои и султана Хусейн мирзы”, Иззат Султон “Навоийнинг қалб дафтари” кабилар ёки XV аср ҳаётини ёритган бугунги тарихчи олимларимиз асарларида Навоийнинг сиёсий қарашлари, фаолияти кенг акс эттирилган”³⁹.

³⁸ Каримов И.А. Юксак маънавият – снгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. Б- 43.

³⁹ Қаранг: Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. II жилд 1-қисм. –Т.: Ўзбекистон, 2008. 632 б.; Муҳаммад Ҳайдар мирзо. Тарихи Рашидий. –Т.: Шарқ нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси тахририяти, 2010. -720 б.; Бобоев Ҳ. Ўзбекистонда сиёсий ва маънавий-маърифий таълимотлар тараққиёти. Ўқув қўлланма. –Т.: Янги аср авлоди, 2001. -500 б.; Бобоев Ҳ. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Ўқув қўлланма. 1-китоб. –Т.: Фан, 2004. –296 б.; Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи. –Т.: Ёзувчи, 1994. –96 б.; Григорян С. Н. Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока. –М.: Наука, 1966. –352 с.; Давлат ва ҳуқуқ назарияси / Ҳ.Б. Бобоев, З.М. Исломов, У. Чорӣёров, Ҳ.Т. Одилқориев ва б. Ҳ.Б. Бобоев ва Ҳ.Т. Одилқориев тахрири остида. –Т.: ТДҶОИ, 2000. –528 б.; Жақбаров М. Комил инсон ғояси: тарихий-фалсафий таҳлил. –Т.: Абу Али Ибн Сино нашр., 2000. –136 б.; Жўраев Н. Тарих фалсафаси. –Т.: Маънавият, 1999. –192 б.; Зайнуддин Восифий. Бадоеъул вақоеъ. –Т.: Гафур Ғулом нашриёти, 1979. –216 б.; Заҳририддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. –Т.: Юлдузча, 1989. –368 б.; Иброҳимов А. Бизким, ўзбеклар. Миллий давлатчилигимиз

Шуни айтиш керакки, XV аср ижтимоий-сиёсий ҳаётини ижтимоий-сиёсий фанлар нуқтаи назаридан таснифлаганда кўпчилик мутахассислар аввало давлат қурилиши, ҳокимиятга эгаллик нуқтаи назаридан ёндошдилар. Аммо XX аср сиёсий фанининг тараққиёти тарихий сиёсий жараёнларни таҳлил қилишда янгича ёндошувларни бошлаб берди. Бугунги сиёсий жараёнлар амалий сиёсатнинг назарий асослари фақат давлат ҳокимиятига эгаллик билан белгиланмайди. Аксинча, давлатнинг ички ва ташқи муносабатлари бир томондан шу давлатнинг дунё ҳамжамиятида тутган ўрни, иккинчи томондан унинг мақсад ва манфаатларини умумлаштириб, сиёсий муносабатлар тараққиётининг даражасини белгилаб беради. Шунга кўра сиёсат бугунги кунда ҳам ички ҳам ташқи муносабатларнинг амалий кўринишини ифодалайди. Шу жиҳатдан сиёсатшунослик фани ана шу амалий сиёсатнинг қонуниятлари, жараёнлари бу жараёнларда турли хил сиёсий тузилмаларнинг фаолиятини ва мазкур фаолиятда шахс ва жамиятнинг иштирокини ўрганишга хизмат қилади.

Бироқ сиёсий ҳокимият ва унда кечадиган сиёсий жараёнларда шахс ҳамиша муҳим ўрин эгаллаб келган. Давлат ҳокимияти қандай тузимга асосланишидан қатъий назар ундаги сиёсий фаолиятда татбиқ этиладиган тамойиллар, қонунлар шахс фаолияти билан чуқур даражада боғлиқ бўлган⁴⁰. Буни тарихий жараёнларда ҳам, бугунги замонавий сиёсий

асослари ҳақида мулоҳазалар. –Т.: Шарқ, 2000. –400 б.; Иванин М. Икки буюк саркарда – Чингизхон ва Амир Темур. –Т.: Фан, 1994. –240 б.; История Узбекской ССР. Т.1. Книга первая. –Т.: АН УЗССР. 1955.– 544 с.; Кадырова М. Жития Ходжа Ахрара. –Т.: “Markaziy Osiyoni tadqiq qilish fransuz instituti”, 2007. – 140 с.; Каланов К. Марказий Осиё худудидаги ижтимоий-диний табақалар. –Т.: “Markaziy Osiyoni tadqiq qilish fransuz instituti”, 2006. –94 б.; Комилов Н. Тафаккур карвонлари. –Т.: Шарқ, 1999. –280 б.; Маънавият юлдузлари: (Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиллар) / М. М. Хайруллаев тахрири остида. –Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999. –400 б.; Мец А. Мусулманский ренессанс. –М.: Наука, 1973. –473 с.; Низомиддин Шомий. Зафарнома (форс тилидан Юнусхон Ҳакимзонов таржимаси). –Т.: Ўзбекистон, 1996. –528 б.; Носир Мухаммад. Насаф ва Кеш алломалари –Т.: Гафур Фулом, 2006. –128 б.;

⁴⁰ Сағдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норкулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. –Т.: Академия, 2000. –272 б.; Сағдуллаев А., Мавлонов У. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. –Т.: Akademiya, 2006. –140 б.; Саидов А., Таджиханов У. Давлат ва ҳуқуқ асослари. Ўқув кўланмаси. –Т.: ЎЗР ИИВ Академияси, 1999. –414 б.; Череванский В. Амир Темур. –Т.: Ёзувчи, 1993. – 224 б.; Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. –Т.: Камалак, 1994. –288 б.; Ўзбекистоннинг янги тарихи. 3 томлик. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Т.1. –Т.: Шарқ, 2000. –464 б. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 3 томлик. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т.2. –Т.: Шарқ, 2000. –688 б.; Ўзбекистоннинг янги тарихи. 3 томлик. Мустақил Ўзбекистон тарихи. Т.3. –Т.: Шарқ, 2000. –560 б.; Ўлжаева Ш. Амир Темур ва темурийлар даврида миллий давлатчиликнинг ривожланиши. –Т.: Фан, 2005. –270 б.; Бертельс Е.Э. Навои и Джами. Избр. труды. –М.: Наука, 1965; Муминон И.М. Выдающиеся мыслители Средней Азии. –М.: Знание, 1966.; Ўзбекистондаги табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан лавҳалар. –Тошкент: Фан, 1999.; Захидов В. Мир идей и образов Алишера Навои. –Ташкент: Из-во худ. литературы Узбекской ССР, 1961.; Улуғ шоир ижодининг калби. –Тошкент: Ўзбекистон, 1970.; Маллаев

муносабатларда ҳам яққол кузатиш мумкин. Шу жиҳатдан олиб қараганда Навоийнинг сиёсий қарашлари бутунги сиёсий қарашлардан тубдан фарқ қилмайди. Гарчи дунёда кечаётган сиёсий жараёнларга бутун ўзгача тарзда ёндошилса-да, аммо тарихий сиёсий жараёнлар билан замонавий сиёсий жараёнлар ўртасида мантқий ўхшашликни кескин ажратиш мумкин эмас. Фақат уларга муносабат билдиришда давр талабларидан келиб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Алишер Навоий сиёсий қарашларнинг шаклланишида XV асрнинг иккинчи ярми Хуросон ва Мовароуннаҳрда кечган сиёсий жараёнлар муҳим аҳамият касб этади. Бизга маълумки, Амир Темури вафотидан сўнг у тузган йирик давлат бир қанча кичик давлатларга парчаланиб кетган ва XV асрнинг биринчи ярми ана шу кичик давлатларни бирлаштиришга қаратилган курашларга бой бўлган эди⁴¹. Мазкур курашлар охир оқибатда Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳудудларининг Темурнинг кичик ўғли Шохрух томонидан бирлаштирилиши, Мовароуннаҳрга эса унинг ўғли Муҳаммад Тарағай – Мирзо Улуғбекнинг ҳукмдор этиб тайинланиши билан яқунланган эди. 1449 йил Мирзо Улуғбек ўлдирилгандан сўнг унинг ўғли Абдуллатиф фаолияти, ҳокимиятни эгаллаш учун курашларнинг янги бир даврини бошлаб берди. Бу давр сиёсий ҳокимиятини эгаллаш учун темурий шахзодалар ўртасидаги курашларнинг янада авж олиши билан изоҳланади. 1450 йилда Мовароуннаҳрда ҳокимият Иброҳим Султоннинг ўғли Мирзо Абдуллонинг қўлига ўтади. У Мовароуннаҳрда издан чиққан ички ва ташқи сиёсий муносабатларни тартибга солиш, уни Мирзо Улуғбек давридаги каби ҳолатга қайтариш учун ҳаракат қилиб кўрди. Бирок ҳокимият тизимидаги йирик амалдорлар таъйинки остида мавжуд ҳокимиятни тартибга солишга эмас, атрофдаги темурий шахзодалар билан урушлар олиб боришга мажбур бўлди.

Бу даврда Хуросон мустақил давлат бўлиб Шохрух вафотидан сўнг унинг ўрнига набираси (Бойсунгур Мирзонинг ўғли) Абулқосим Бобур тахтга ўтирган, аммо у Мовароуннаҳрга таъсир кўрсата олмас эди. Умуман Темури вафотидан сўнг Мовароуннаҳр ва Хуросондан иборат ҳудудни 1447 йилга қадар фақат Шохрухгина бирлаштириб тура олди. Гарчи кейинроқ Абулқосим Бобур бу икки ҳудудни бирлаштиришга ҳаракат қилган бўлса-да,

Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. –Т.: Ўқитувчи, 1965.; Хайруллаев М.М. Навоий дунёқарашининг ғоявий манбаларини ўрганиш ҳақида. // Навоий ва адабий таъсир масалалари. –Тошкент: Фан, 1968.; Алиқулов Х. Социально-утопические идеи в Средней Азии. –Тошкент: Фан, 1983.; Арипов М. Гуманизм Алишера Навои. –Ташкент: Узбекистан, 1991.; Алиқулов Х. Этические воззрения мыслителей Средней Азии и Хорасана. –Тошкент: Фан, 1992.; Султонмурод Олим. Накшбанд ва Навоий. –Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

⁴¹ Қарағ: Абдураззок Самарқандий. Матлаи саздайн ва мажмаи бахрайн. II жилд 1-кисм. – Т.: Ўзбекистон, 2008. 416-517-б.

1454 йилда Самарқандга қилинган юришдан кейин ва унда Абулқосим Бобурнинг муваффақиятсизликка учраши бу икки ҳудудда батамом мустақил давлатчилик шаклланишини белгилаб берди. Абулқосим Бобур Шохрух давридаги Хуросон ҳудудларини сақлаб қола олмади. Аммо ўзи ҳукм юритган ҳудудда майда феодалларнинг айирмачилигига барҳам берди. Мовароуннаҳрда Абдуллатифнинг ўғиллари Аҳмад ва Муҳаммад Жўғийлар билан Абусаид Мирзо ўртасида ҳокимият талашишлар давом этар, бунинг ортида ҳам ички ҳам ташқи сиёсат, савдо-сотик, ишлаб чиқариш, хунармандчилик, деҳқончилик тизимлари ишдан чиққан эди. Айни вақтда сиёсий бошқарув тизимида ҳам яқдиллик йўқлиги сабабли давлат сиёсатида муҳим ўринга эга бўлган амалдорлар гоҳ у шахзода гоҳ бу темурийзода тарафига ўтиб кетар бу эса ҳокимиятни марказлаштиришга ва шу асосда давлат ва жамият тараққиётини тартибга солишга ҳалақит берар эди. Худди шундай ҳолатни Хуросонда ҳам кузатиш мумкин эди. Гарчи Абулқосим Бобур феодал айирмачиликка барҳам берган бўлса-да ҳокимиятдаги нуфузли амалдорларни бир тамойил асосида бирлаштириш имкониятига эга бўлмади. Унинг 1457 йилда вафот этиши Хуросон давлатида ҳокимият даъвогарлари ўртасидаги курашларнинг янада авж олишига сабаб бўлди. Бироқ тахт учун кураш олиб бораётган темурийлар сулоласи вакиллари орасида ҳеч ким Хуросон ҳудудида кучли тарафдорлар ва етарли ҳарбий кучга эга бўлмаганлар шунингдек, улар сиёсий гуруҳларининг вакиллари ҳам ҳукмдорга нисбатан ҳамиша содиқлик намоён этавермас эдилар. Ўша вақтда Мовароуннаҳр тахтини эгаллаб турган Абусаид Мирзо мазкур вазиятни кўра билди ва Хуросонни Мовароуннаҳр давлатига қўшиб олишга ҳаракат қилди. Абусаид Мирзо Хуросонни босиб олиш билан овора бир вақтда Мовароуннаҳрни Муҳаммад Жўғи (Мирзо Улугбекнинг набираси) Абулхайрхон ёрдамида босиб олади ва Абусаид Мирзо Хуросондан қайтиб у билан жанг қилишга мажбур бўлади. Шохрухдан сўнг фақат шу даврдагина Абусаид Мирзо томонидан Хуросон ва Мовароуннаҳр ягона давлат сифатида бирлашади. Бироқ давлат ҳокимиятида нуфузли амалларни эгаллаб турган амалдорлар ҳали хануз сулоланинг турли вакилларига садоқат билдириб келишар эди. Бу бирлашган давлатни мустаҳкамлашга имкон бермас ва давлат ишларини юртувчи мукаммал девонни шакллантиришга ҳалақит берар эди. Абусаид Мирзо марказлашган давлатчилик тамойилларига ҳалақит берган бир қатор амалдорларни жазолаган, айрим айирмачиларга қарши ҳарбий юришлар уюштирган бўлсада охир оқибатда марказлашган давлатни тутиб қола олмади. Абусаиднинг Мовароуннаҳрда тартиб ўрнатиш билан бандлиги Хуросонда темурий шахзодаларнинг

ҳоқимиятни эгаллаш учун курашларининг қайтадан кучайишига имконият яратди.

1458-59 йилларда Умаршайх (Амир Темурнинг ўғли) нинг эвараси Хусайн Бойқаро Хуросонда нуфузли ҳарбий кучга эга бўлади. Абусаид Мирзо Муҳаммад Жўти билан жанг олиб бораётган вақтларда Хусайн Бойқаро Ҳиротга ҳужум қилади. 1468 йилга қадар Хусайн Бойқаро Хуросон худудидаги бир қанча катта-кичик шаҳарларни эгаллаб ўз қудратини мустаҳкамлаб боради. Айни шу йили Озарбайжонда Узун Ҳасан билан бўлган жангда Абусаиднинг ҳалок бўлиши Хусайн Бойқарога Хуросон худудларини эгаллаш учун катта имконият яратди. Абусаиднинг ҳалокати Хуросон ва Мовароуннаҳрни бирлаштириб турган унинг давлатида ворислар ўртасида яна курашларнинг авж олишига сабаб бўлди. Бу вазият 1469 йилда Хусайн Бойқарога Хуросонда мустақил давлатни шакллантиришига имкон берди.

Айнан шу йиллари Самарқанд Мирзо Улуғбек мадрасасида таълим олаётган Алишер Навоий Хусайн Бойқаро томонидан Ҳиротга чақиртириб олинди.

Мирхонднинг “Равзатус-сафо” асарида хабар берилишича, Хусайн Бойқарога Абусаид Мирзо (ўша вақтда Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳукмдори) вафоти ҳақидаги хабар 1468 йилнинг баҳорида етиб келади ва Хусайн Бойқаро тез орада Хуросон маркази бўлган Ҳиротда ўз ҳукмдорлигини ўрнатади. Ҳиротнинг қўлга киритилиши ўша вақт анъанасига кўра Хуросоннинг бўйсундирилишини аниглаётган ва Ҳиротни қўлга олган шахс Хуросон ҳукмдори саналар эди.

Хусайн Бойқаронинг тахтга келиши *биринчидан*, Хуросоннинг яна мустақил давлат сифатида ажралиб чиқишига олиб келган бўлса, *иккинчидан* шу ҳудудда юз бериб турган турли катта-кичик урушларнинг барҳам топишига сабаб бўлди. Бу вақтда Мовароуннаҳрда ҳоқимиятни Султон Аҳмад Мирзо бошқариб турар ва Абусаид Мирзонинг Қорабўғда ҳалок бўлиши у ерда, хусусан, Самарқандда ҳоқимият талашувларининг қайтадан бошланиши оқибатда ҳаёт тарзининг издан чиқишига сабаб бўлаётган эди. Балки, мана шу воқеа Алишер Навоийнинг Самарқанддан Ҳиротга – Хусайн Бойқаро ҳузурига йўл олишига сабаб бўлади.

Хусайн Бойқаро Хуросон тахтини эгаллагач, Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Султон Аҳмадга хат ёзиб Алишер Навоийни ўз ҳузурига юборишини талаб қилган⁴². Алишер Навоий Ҳиротга етиб келгандан сўнг Хусайн Бойқаро уни муҳрдор қилиб тайинлайди. Ана

⁴² Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Т.: Ўзбекистон, 1970. –Б. 37.

шундан бошлаб Хуросонда тинчлик ва сиёсий гуруҳлар ўртасида нисбий мувозанат қарор топади. Лекин шунга қарамай саройда турли келишмовчиликлар сақланиб турар, турли амалдорларнинг ўз мавқеларини мустақкамлаш, кучайтиришга уринишлари оқибатида мамлакатнинг турли ҳудудларида уларни қўллаб-қувватловчилар томонидан қўзғолонлар кўтарилар ва ҳокимиятни қўлга олишга уринишлар бўлиб турарди. Масалан, 1469 йилнинг ўзидаёқ Астрободда Муҳаммад Ёдгор Мирзо томонидан Хусайн Бойқаро ҳокимиятига қарши қўзғолон кўтарилади. 1470 йилда Балхда Аҳмад Муштоқ худди шундай тартибсизликка сабаб бўлади. Хусайн Бойқаро уни бостиришга йўл олганда пойтахт Ҳиротда Абулхайрхон томонидан қўзғолон кўтарилади. Шу йилнинг ўзида мамлакатнинг афгонлар яшайдиган ҳудудида ҳам бир қатор қўзғолонлар юз берадики, булар бир томондан Хусайн Бойқаро ҳокимиятининг мустақкам эмаслигидан дарак берса, иккинчи томондан уларнинг бостирилиши Хусайн Бойқаро ва Алишер Навоий ҳамкорлигининг кучли сиёсий тизим яратилишига сабаб бўлганлигидан дарак беради.

1490 йилда Астрободда Амир Мўғул, Балхда Дарвеш Али (Алишер Навоийнинг укаси) бошчилигида худди шундай қўзғолонлар кўтарилади. Иззат Султон “Навоийнинг қалб дафтари” асарида таъкидлашича шу йили Навоий Хусайн Бойқаронинг “Астрободда ҳокимлик қилаётган Амир Мўғул шохнинг хизматига етиб келсин ва Амир Алишер Астробод дорилфатҳ ҳокимлиги даражасига кўтарилсин” деган фармонида кўра Астрободга жўнаб кетади. Мана шу ҳокимлик Султон Хусайн Мирзо ва Навоий ҳақидаги турли хил сиёсий қарашлар ва иккала дўст ҳақидаги шов-шувларга сабаб бўлган эди⁴³. Навоий Астрободга кетгандан кейин Хуросон давлатининг пойтахти Ҳиротда давлат бошқарувида қисман бўлсада сиёсий ўзгаришлар юз бериб, Навоий билан маслақдош бўлган, одиллик билан иш юритган Хожа Низомулмулк ва Хожа Афзалиддин Муҳаммадлар эгаллаб турган мансабидан четлаштирилди. “Султон ҳимматнинг ҳаммасини Хожа Маждиддинга сарф этажагини айтди, фармон ёздириб, мамлакатнинг ҳамма муҳим ишларини фақат Маждиддин Муҳаммадга топширди”⁴⁴. Бу воқеани Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарида “Бу ёмон подшоҳки, бўлғай вазири ҳам ёмон андоқки, Фиръавин наёбатида Ҳомон”, - дея қайд этган эди⁴⁵.

⁴³ Султонов. И. “Навоийнинг қалб дафтари”. Адабиёт ва санъат нашриёти. -Т., 1973. 307-308-бетлар.

⁴⁴ Султонов. И. “Навоийнинг қалб дафтари”. Адабиёт ва санъат нашриёти. -Т., 1973. 308-бет.

⁴⁵ Алишер Навоий. МАТ.ХХ томликдан XIV- том. (“Маҳбуб ул-қулуб”) (маън изох ва таржималар билан нашрга тайёрловчи проф. С.Фаниева.) Т.: Фан. 1998.-16-бет.

1490 йилнинг иккинчи ярмида Ҳисор вилояти худудида Султон Махмуд давлат ҳокимиятига қарши чиқади. Уларни бостириш жараёнида Ҳусайн Бойқаронинг ўз ўғли Бадиуззамон Мирзо билан муносабатлари кескинлашиб борган. Натижада ота ва ўғил ўртасида ҳарбий тўқнашувлар юз беради. 1499 йилда Ҳусайн Бойқаро давлати амалда иккига бўлиниб қатта қисми Бадиуззамон Мирзо ихтиёрига ўтади. Мамлакатнинг бундай бўлиниши бошқа шахзодаларнинг ҳам ўз меросларини талаб қилиши оқибатда саройда яна ворислар ва амалдорлардан иборат уларнинг тарафдорлари билан Ҳусайн Бойқаро ўртасида келишмовчиликларнинг авж олишига сабаб бўлди. Буларнинг ҳаммаси мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, халқаро муносабатлар тизимининг барқарор ривожланишига оғир таъсир кўрсатди. “Маҳбуб ул-қулуб”да Навоий мазкур сиёсий жараёнлар ҳақида фикр билдириб, “Тенгри мундоқ балоларни адам чоҳидин вужуд тахттоҳига кетурмасун ва йўқлук зиндонидин борлиг шахристонига еткурмасун”, деган эди⁴⁶. Шунга қарамай, Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврида ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётда сезиларли жонланиш юз берган эди. Бироқ бу ривожланиш маҳаллий характерга эга бўлиб, мамлакатда сиёсий тизимнинг ривожланишига имконият бермади. Бир томондан ташқи муносабатларда келишмовчиликларнинг қўплиги, иккинчи томондан ички бўлинишларнинг барҳам топмаганлиги мустаҳкам давлатчилик асосларининг шаклланишига ҳалақит берарди.

Алишер Навоий сиёсий қарашларининг шаклланиши айти шундай сиёсий жараёнлар ичида кечди. Хондамирнинг “Макорим ул-ахлоқ” асарига хабар берилишча, Ҳусайн Бойқаро Хуросон ҳукмдори бўлгач, Навоийни Самарқанддан қақиртириб олади. Бу воқеа 1469 йилда юз бериб, Навоийнинг расман сиёсий фаолияти худди мана шу йилдан бошланади ва шундан сўнг у йил сайин юқори даражаларга кўтарилиб ҳукмдорнинг энг яқин ноиби, ҳукумат арбобларининг юксак даражали раҳбарига айланади. Хондамирнинг таъкидлашича, Навоий бутун халқ ва ҳукумат мақсадларини мувофиқлаштириш ва ҳал қилишни, мамлакат ва миллат ишларини тартибга солишни, дин ва давлат муносабатларини меъёрлаштиришни сиёсий фаолияти даврида ўзининг асосий мақсади қилиб олган эди. Ҳусайн Бойқаро мамлакатда нисбатан тинчлик ўрнатган бўлса ҳам, теурийлар сулоласи вакиллари орасидаги келишмовчиликлар ҳали хануз давом этар ва бу ишларни ҳал этишда сиёсий арбоб сифатида Алишер Навоий ҳам иштирок этар эди. Масалан, 1469-70 йилларда Мирзо Ёдгорнинг ҳокимият даъвоси

⁴⁶ А.Навоий. МАТ.ХХ томликдан XIV- том. (“Маҳбуб ул-қулуб”) (матн изоҳ ва таржималар билан нашрга тайёрловчи проф. С.Ғаниева.) Т.: Фан. 1998.-17-бет.

жиддий тус олади ва Хусайн Бойқаро унга қарши қўшин тортади. Бу сафарда Навоий Хусайн Бойқаро билан бирга эди. Хондамирнинг “Мақоримул-ахлоқ” асарида таъкидланишича, Ёдгор Мирзо билан жанг қилиш вақтини белгилашда амалдорлар орасида келишмовчилик юз беради. Бу вақт “Улуғ мартаба эгаси ва Ҳазрат Султоннинг яқин дўсти (Алишер Навоий) арз қилдиким, мунажожим чаққириб пайтнинг яхши ёмонлигини ҳозирда текширишнинг фойдаси йўқ, чунки пайт мувофиқ бўлса ёки бўлмаса ҳам ишни кейчтириш мумкин эмас ва тезлик билан ҳаракат қилиш лозим. Соҳибқирон ҳазратлари оламга зийнат берувчи зот (Алишер Навоий)нинг фикрини маъқуллаб душман томонга юзланди, бироз юргандан кейин ишга бошлаш учун отланиб чиққанларининг мақсадга ғоятда мувофиқ эканлиги аниқ маълум бўлди...”⁴⁷

Абдураззоқ Самарқандийнинг гувоҳлик беришича, 1470 йилда Хусайн Бойқаро Астрободда кўзғолон кўтарган Ёдгор Мирзо Муҳаммадга қарши қўшин тортади. Шу вақтда Ҳирот халқи пойтахт амирларининг зулмига қарши кўзғолон кўтаради. Хусайн Бойқаро уруш билан банд бўлганлиги сабабли кўзғолонни бостириш учун Ҳиротга Алишер Навоийни юборади. Навоий Ҳирот жомеъ масжиди минбаридан Хусайн Бойқаронинг тартиб ва адолатта чақирувчи фармонини ўқиб эшиттиради ва шундай маҳорат билан нутқ сўзлайдики, тўпланган халқ ҳеч қандай тўқнашувларсиз тарқалиб кетадилар. Хондамирнинг “Хулосатул-ахбор” асарида хабар беришича, Алишер Навоий Хусайн Бойқаро давлатида тез-тез юз бериб турган жуда кўплаб тўқнашувларнинг олдини олишга сазовор бўлган. Жумладан, Хусайн Бойқаронинг Султон Махмуд Мирзо, Абусаид Мирзонинг ўғли Улуғбек Мирзо билан ўз ўғиллари Бадиуззамон, Абумуҳсин ва Кепак Мирзолар билан бўлган тўқнашувларини бир неча бор қон тўкишларсиз хал қилишда Навоийнинг роли катта бўлган⁴⁸.

Бобур ўзининг “Бобурнома” асарида Хусайн Бойқаро ҳукмдорлиги даврида юз берган сиёсий ҳодисаларнинг таърифига тўхталар экан, ҳукмдорнинг амалга оширган ишларида унинг ёнида турган содиқ кишиларидан энг машҳури бу серғайрат, обрўли ва шухратли Алишер Навоий бўлганлигини қайд этади. Унинг таъкидлашича, Хусайн Бойқаро давлатчилигини ривожлантиришда ундаги тартиб ва тинчликни сақланиши, ҳаётнинг фаровонлашувида “Алишербекча тарбия берувчи ва мададкор киши ҳеч бўлган эмас. Ҳирот кишиларидан бирор киши бирор нарса ихтиро

⁴⁷ Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. Т. 3. –Т.: Ғофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1973. –Б. 191.

⁴⁸ Қаранг: Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Т.14. Муншаот. –Т.: Фан, 1998. –Б. 131-229.

қилса, уни Алишер номига қўяр эди, чунки, Навойнинг ўзи жуда кўп янгиликлар яратар эди.⁴⁹

Алишер Навой ўзининг ҳамма ишларида Ҳусайн Бойқародан мадад олади ва ўзи ҳам унинг барча ишларини самимий қўллаб-қувватлайди. Ҳамма муҳим сиёсий ва маданий тadbирларда Навой иштироки таъминланган. Айни вақтда ана шу сиёсий ва маданий кучларни тўплаш, уларга шарт-шароит яратиб бериш ва улар воситасида мамлакатни ривожлантириш ташаббуси Навойнинг фикрича Ҳусайн Бойқаронинг тadbиркорлиги ва донолигининг нишониси эди. Мирхонднинг “Равзатус-сафо” асарида хабар беришича Ҳусайн Бойқаро Навойни дастлаб саройда муҳрдорлик лавозимига тайинлайди. Навой бу лавозимда ишлаб турганда “Салтанат ва жаҳонбонликнинг улуг муҳрини сақлашни (Ҳусайн Бойқаро) Амир Алишерга топширди ва ул Амир бир неча вақт муҳрдорлик лавозимида ўтириб хизмат даражасини осмондан ҳам оширди... Ва иш шундай даражага етдики, барча турк ва тожикнинг муҳим ишларини ҳал этиш, барча яқин ва узқнинг муҳим талабларини саранжом этиш унинг тўғри иш тутувчи ихтиёрига топширилди.”⁵⁰

Навой сиёсий қарашларининг шаклланишида бу давр жуда муҳим ҳисобланади. Навой ўзининг Ҳусайн Бойқаро саройидаги хизматини тавсифлаганда бу хизматда қандай қондаларга риоя қилинганини жуда аниқ санаб чиқади. Булар қаторида: Ҳусайн Бойқародан ташқари ҳеч кимга ишонч билдирмаслик; саройда қўриш керак бўлмаган нарсадан кўз юмиб ўтиш; саройда эшитиш керак бўлмаган нарсага қулоқ солмаслик; буйруқ бўлмаган жойга қадам қўймаслик; ҳеч ишда ўз манфаатини кўзламасдан фақат ҳукмдор ва халққа керакли ишни қилиш; ҳукмдорга дилдаги ҳар гапни очик айтиш; ҳукмдорни агар у билмай қолиб хато ёки зулмкорликка йўл қўяётган бўлса, тортинмасдан уни огоҳлантириш ва бу йўлдан қайтариш; имкони борича “зулм тийғини ушатиб (тийиш), мазлум жароҳатига интиком малҳамин кўйиш”; катта-кичик, бою камбағал иши билан шуғулланаётганда ҳеч кимдан таъма қилмаслик; сарой урф-одатларини мустаҳкам тутиш ва мамлакат ҳамда шариат қонунларига риоя қилиш; бунёдкорликни қўллаб-қувватлаш; берилган буйруқдан ташқарига чикмаслик, уни бажариш ва у ҳақда фикр билдириш; халқларвар бўлиш; зулмдан тийилиш ва бошқалар.⁵¹

⁴⁹ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. –Т.: Юлдузча, 1989.

⁵⁰ Иззат Султон. Навойнинг қалб дафтари. Т. 3. –Т.: Ғофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1973. –Б. 211.

⁵¹ Қаранг: Алишер Навой. Муҳаммад асарлар тўплами. Т.14. Вақфия. –Т.: Фан, 1998. –Б. 231-270. Б.252-254.

Навоий сиёсий қарашларининг шаклланишида Навоий атрофида тўпланган шахсларнинг ҳам ўрни бор эди. Хусайн Бойқаро ҳокимиятида Навоийнинг бунчалик обрў, ҳуқуқ ва таъсирга эга бўлишига саройда у билан бирга ишлаган зиёлиларнинг ўрни катта бўлган. Бу гуруҳ орасида Навоий ва Хусайн Бойқарога энг яқин бўлган киши мутафаккир Абдурахмон Жомий ҳисобланади. Навоий ўзининг “Мажолисун-нафоис” асарида кўплаб ижодкорлар ҳақида фикр юритади ва уларнинг аксарияти мамлакатда амалга оширилган ишларда катта ўринлари борлигини таъкидлаб ўтади. Албатта қобилиятли кишиларнинг Ҳиротда кўп миқдорда тўпланишида Алишер Навоийнинг роли катта бўлган. Навоий пойтахтда маданий кучларни доим ўзига жалб этиб келган. Айни вақтда бу ерда юзлаб истеъдодли кишиларнинг ўз имкониятларини намоён қилишларига шарт-шароит яратган. “Бобурнома”да таъкидланишича, “фазилат ва ҳунар аҳлига Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай”⁵².

Навоийнинг бизга маълум асарларида унинг сиёсий фаолияти даврида Хуросоннинг чет эллар, яқин ва узоқ қўшни давлатлар билан муносабатлари тўғрисида маълумотлар кам сақланган. Лекин Хусайн Бойқаро давлатчилиги тарихини ёритган олимлар бу даврда Ҳиротга турли мамлакатлардан жуда кўп элчилар ташриф буюрганлигини ва турли соҳалар бўйича келишув ва битимлар мавжуд бўлганлигини таъкидлайдилар. Ўша вақтда Алишер Навоий Хусайн Бойқаро ҳокимияти сиёсий аппаратининг юксак лавозимларида фаолият кўрсатганини эътиборга олсак, Навоийнинг бу ишларда ҳам иштироки бўлганлигини кузатиш мумкин.

Биз юқорида XV аср Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳудудларида кечган сиёсий жараёнлар билан қисман танишдик. Бу жараёнлар XV асрда яшаб ўтган кўплаб тарихчи олимлар, шоирлар ва бошқа муаллифлар томонидан жуда кенг тарзда ёритилган. Айниқса, XX асрда Алишер Навоий ижодини ва бунга боғлиқ равишда Хусайн Бойқаро давлатчилиги ҳамда унинг даврига оид тарихий жараёнларни ўрганишда кўплаб олимлар томонидан асарлар яратилган бўлиб, уларда Навоийнинг сиёсий қарашларига доир фикрлар ҳам ўз ифодасини топган. Навоий сиёсий қарашларини таҳлил қилишда бир қатор ёндошувлар мавжуд. Биз уларни мавзунинг ўрганилиш даражасида ҳам келтириб ўтдик. Аммо сиёсий қарашлар сиёсий тизимда фаолият кўрсатадиган шахснинг бевосита сиёсий жараёнлардаги иштирокига чуқур даражада боғлиқ бўлиб, Алишер Навоий сиёсий қарашларининг шаклланиши ва ривожланишини бир қатор жиҳатларга кўра таснифлаш мумкин.

⁵² Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. –Т.: Юлдузча, 1989.–Б. 233.

Биринчидан, Навоий сиёсий қарашларида аввало, сиёсатнинг ўзи нима эканлиги, унинг таркибида қандай жараёнлар содир бўлиши, бу жараёнлар жамият ҳаётига қандай таъсир кўрсатиши масалалари муҳим ҳисобланиб, бунда асосий эътиборни давлат ҳокимиятини қарор топтириш ва унинг олиб борадиган сиёсати тамойилларини белгилаб олиш масаласи устувор аҳамият касб этади. Навоий сиёсий ҳокимиятнинг шакли тўғрисида ўз даври анъаналарига ҳос тарзда фикр юритиб мамлакатни адолатли монарх (ҳукмдор) бошқариши тарафдори ҳисобланади. Монарх сўзи бутунги сиёсий фанларда мутлақ ҳукмдор маъносини англатади. Аслида эса, монарх бу – давлат ва дин қонунларини ўз қўлида бирлаштирган амалий ҳаётда жамиятга ҳам дин, ҳам давлат қонунлари асосида муносабат билдирувчи, шунингдек, ушбу муносабатни амалга татбиқ қилишнинг амалий механизмини бошқарувчи йўлбошчи маъносини англатади. Мазкур мазмундан келиб чиқадиган бўлсак, бу илк ва ўрта асрлар фалсафий қарашларида акс этган монарх тушунчасининг моҳияти Ўрта Осиё тарихида ҳукм сурган давлатлар тизимида давлат раҳбарларига нисбатан қўлланганда ҳам айнан шу маънода ишлатилганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Тарихий жараёнлар ва улар тўғрисида яратилган замонавий манбааларда қайд этилган маълумотлар Ўрта Осиёда яшаб ўтган ҳукмдорлар ҳам айнан монарх тарзда ҳукм юритганликларини тасдиқлайди. Навоий ҳам шариат қонунларига асосланувчи сиёсий ҳокимият ва ҳукмдорни бир-биридан айри ҳолда тасаввур эта олмаган. Бирок Навоий ҳукмдорни дин ва давлат қонунларини амалга татбиқ эта оладиган шахс сифатида кўриб, “Маҳбуб ул-қулуб”да “Халқ ризосидин Ҳақ ризосига толиб ва додхоҳ сўрарда сўруг қуни ваҳмидин кўнглига голиб”, яъни шоҳ халқни ҳам Худони ҳам эсдан чиқармаслиги керак. У сўроқ қилганда сўроқ, яъни қиёмат кунини эсдан чиқармаслиги лозим, дея таъкидлайди⁵³.

Лекин Навоий ҳукмдорни сиёсий ҳокимиятнинг ёлғиз эгаси сифатида қабул қилмайди. Бу жиҳатдан Навоий сиёсий қарашларининг шаклланиши нуқтаи назаридан В. В. Бартольд ва Е.Э. Бертельс, А. А. Семёновлар билдирган фикрларни тўғри дейиш мумкин. Бинобарин, Навоий даврида сиёсий ҳокимият ёлғиз Ҳусайн Бойқаронинг қўлида бўлмаганлигини биз юқорида Навоий даври сиёсий ҳаёти таҳлили мисолида кўриб ўтдик. Навоий сиёсатни ҳукмдор, сиёсий ҳокимият унинг бошқарув тизими, сиёсий гуруҳлар, гуруҳлараро муносабатлар, фуқаролар ва сиёсий гуруҳларнинг ўзаро муносабатлари, ҳукмдор ва сиёсий гуруҳлар ўртасида кечган

⁵³ А.Навоий. МАТ.20 томликдан 14 том. (“Маҳбуб ул-қулуб” (матн изох ва таржималар билан нашрга тайёрловчи проф. С.Фаниева.) Т.: Фан. 1998.-13-бет.

жараёнлар асосида тасаввур этади. Бутунги сиёсий фанларда сиёсатга шунга яқин тарзда муносабат билдирилади. Навоийнинг сиёсий қарашлари ҳукмдор, сиёсий элита ва жамият муносабатларидан келиб чиқади. Шунингдек, Навоий жамият ва ҳукмдор муносабатларида муҳим роль ўйнавчи сиёсий элитанинг ёки бошқарув ҳокимиятининг тузилиши масаласига доим катта эътибор қаратган. Ҳақиқатдан ҳам ҳукмдор ва жамият муносабатларининг ривожланиши ёки таназзулида сиёсий элита катта мавқе эгаллайди. Бироқ Навоий даврида ҳукмдор ана шу элитанинг шаклланишида катта роль ўйнаган, бунини Навоий Астробод ҳокими вақтида Хусайн Бойқаронинг унга йўллаган мактубидаги қарашларидан ҳам кузатиш мумкин: “яна улким, алассабоҳ (эрталаб) ҳарамдин чикқач, девонда ўлтуруб додхоҳ сўрулса (кишиланинг арзлари эшитилиб, адолат ўрнатилса) дағи додхоҳ сўрарда ўзлук била машғуллук қилилса; агар бир мазлумга бировдин зулме ўтган бўлса, золимга андоқ сиёсат қилилсаким, ўзга золимларга мужиби интибоҳ (огоҳланиш сабаби, сабақ) бўлса”⁵⁴. Шунингдек, ўз даври сиёсий элитасининг кўзга кўринган вакиллари бўлган амир Пир Хожа Али ва вазир Хожа Маждиддин Муҳаммаднинг саройдаги мустақил фаолияти ва охир-оқибатда Хусайн Бойқаронинг уларга нисбатан қўллаган сиёсати ҳам Навоий даври сиёсий ҳокимияти ва ҳукмдор муносабатларига оид фикрларимизга ойдинлик киритади⁵⁵.

Навоий сиёсий ҳокимият ҳукмдорнинг қўлида бўлиши тарафдори бўлса-да, унда кечадиган сиёсий жараёнлар давлат хизматида бўлган сиёсий гуруҳларнинг тамойилларига, мақсад ва манфаатларига кўп даражада боғлиқ эканлигини эътироф этади. Шу жиҳатдан у ўз асарларида сиёсий ҳокимият уни амалга оширишда фаол иштирок этувчи сиёсий бошқарув тизими ўз навбатида унинг таркибидаги гуруҳлар мавқеи ва муносабати, уларнинг бошқарувга ёндашуви масалаларига кенг тўхталган. Навоий қарашларига кўра сиёсат жамият мақсад ва манфаатларидан келиб чиқади. Ҳукмдор эса ана шу мақсад ва манфаатларни амалга оширишга йўналтирилган сиёсий жараёнларнинг тамойилларини белгилаб беради ва амалга оширади. Бу сиёсий жараёнларни шакллантирмайди, балки азалдан мавжуд сиёсий муносабатларни тартибга солиш учун хизмат қилади. Шунга кўра, сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш ёки сиёсий жараёнларнинг бориши унда

⁵⁴ А.Навоий “Муншаот” МАТ (20 жилдлик) Т., 1998. 13 жилд Б-187. Султонов. И. “Навоийнинг қалб дафтари”. Адабиёт ва санъат нашриёти. Т.: 1973. 310-бет. Яна: К.Эргашев. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. Т.-«ФАН» 2009 с-37

⁵⁵ Қаранг: Зайниддин Восифий. Бадоеъул вақоъ. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. –214 б.; Навоий замондошлари хотирасида. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. –Б.176-178.

ишгирок этаётган сиёсий кучлар, улар томонидан сиёсатнинг тушунилиши бу сиёсатнинг уни йўналтирувчи кучлар мақсад ва манфаатлари, талаб ва тақлифларига, фаоллик даражаларига боғлиқлиги билан белгиланади. Бу ҳақда фикр юритар экан, ўз даврида Навоий сиёсий ҳокимият хизматига келаётганлар ёки унда фаолият кўрсатаётганларни “Ҳайрат ул-аброр”да хушёрликка чорлаб, огоҳлантирган эди: “Ёки сени гардиши чархи баланд, Айласа шаҳ хидматиға аржуманд, // Гарчики, шаҳ хидмати эрур дилрабо, Вожиб эрур айламак андин ибo: // Марҳами зимнида эрур решлар, Нўши ичинда тикилур нешлар. // Гул кўринур, ёнида юз хори бор, Бор эса бир айш, минг озори бор. // Телбага ўт шакли гулистон эрур, Тушса, холоси қачон имкон эрур. // Тифил йилон нақшига мойил дурур, Заҳрини билмаски, ҳалоҳол дурур. // Баҳрда тушса дури хуршед ранг, Зимнидадур гарқу коми наҳанг. // Англа бу конун ила шаҳ хидматиғи, Айшидин ортуқ ғам ила меҳнатин. // Суд эрур нечаки бўлсанг йироқ, Турфа буқим, бўлмаганинг яхшироқ”⁵⁶. Бу ҳақда Навоийнинг устози ва замондоши А. Жомийнинг “Баҳористон” тазкирасида ҳам “Султонларга яқин кишилар баланд тоққа чиққан кишиларга ўхшайдилар. Охири ғзаби зилзиласи ёки замон силсиласи уларни тоғ жансидай ирғитиб ташлайди. Ҳеч шубҳа йўқки, баланддан йиқилган қаттиқроқ йиқилади, пастдан тушган юмшоқроқ”⁵⁷, каби фикрлар учрайдики, бундан Навоий сиёсатнинг жамиятда тутган ўрнини таҳлил этар экан, унда жамиятни бошқаришнинг асосий воситалари – ҳукмдор, унинг девони (давлат ашарати) ва маҳаллий бошқарув тузилмалари муносабатларини тизимли ташкил қилиш масалаларига алоҳида эътибор қаратганини англашимиз мумкин.

Навоий қарашларининг шаклланишида сиёсий тизимни ташкил этиш, уни ҳаракатга келтирувчи тузилмаларида фаолият кўрсатадиган амалдорлар мавқеини белгилаш ҳамда бошқарув тизими, унда фаолият кўрсатувчи шахс ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг давлат ҳокимиятини мустақкамлашда тутган ўрни етакчи мавқеини эгаллайди. Яъни унинг даври сиёсий қарашларида асосий эътибор сиёсий тузилмаларни қандай шакллантириш ёки ривожлантириш эмас, балки сиёсий тузилмаларда қандай шахслар фаолият кўрсатиши муҳим аҳамият касб этган. Навоий бу ҳақда “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг “Ислоҳ паноҳ беклар зикрида”ги фаслида: “Шоҳға чин сўз дегувчи ва анинг охираги ғамин егувчи. Ёмонлар андин

⁵⁶ Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. –Т.: Гафур Гулом нашриёти, 1989. –Б. 148.

⁵⁷ А. Жомий. “Баҳористон”. Ёзувчи. (Халқаро Фирдавсий муқофоти лауреати Ш.Шомухамедов таржимаси.) Т.: 1997.24-б.

харосон ва яхшилар андин душворлиги осон⁵⁸, дея тўхталиб ўтганига қараганда, унинг сиёсий қарашлари ўз даври анъаналаридан келиб чиқади. Ўша даврда сиёсий ҳокимияти бошқарув тизимида ҳар бир ҳудуд аҳолисининг ижтимоий касб-кори, ишлаб чиқаришда тутган ўрни ва маҳаллий анъаналари билан чуқур даражада боғлиқ эди. Шу жиҳатдан ҳокимият сиёсатида кечадиган жараёнлар муайян аҳоли табақалари уларни йўналтирувчи сиёсий қатлам ва бу сиёсий қатламлар етакчилари бўлган сиёсий шахсларга кўп даражада боғлиқ эди. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, бу сиёсий гуруҳларнинг ёки маҳаллий қатламларнинг мақсад ва манфаатлари ҳаммиша ҳам давлат ва жамият умумғоялари ва қадриятлари йиғиндисини ифодаламаган. Демак, манфаатлар, интилишлар, ғоялар ва мақсадларнинг хилма-хиллиги табиий равишда давлат сиёсатига муносабатларнинг хилма-хиллигини келтириб чиқарган. Навоий буни тўғри тушунган ҳолда ўз асарларида ягона умумдавлат манфаатлари ғоясини илгари суради ва амалий фаолиятда ҳам ана шу ранг-барангликни умумдавлат манфаатлари йўлида бирлаштиришга ҳаракат қилади⁵⁹.

Навоий қарашларида давлат сиёсатида икки субъектнинг ўрни алоҳида қайд этилиши ўша давр сиёсий қарашлари тизимини янада ёрқинроқ далиллайди. Булардан бири ҳукмдор бўлса, иккинчиси унинг қўл остида фаолият юритувчи бошқарув тизимидир. Бошқарув тизими гарчи расман ҳукмдорга бўйсунса-да, аммо Навоий даврида манфаат масаласи ҳукмдор ва ҳокимият тизими муносабатларида муайян мустақиллик мавжудлигини кўрсатади. Улар ўртасидаги сиёсий муносабатлар жамиятга таъбиқ этилаётган сиёсатнинг унинг турли қатламларида акс этиши ва бу сиёсатга нисбатан шу қатламларда билдириладиган муносабатларнинг кўринишида намоён бўлади. Ана шу муносабатларнинг тартибли ташкил этилиши Навоий қарашларига кўра ҳукмдор ва бошқарув тизими муносабатларининг ижобий ёки салбий ривожланишига йўл очади⁶⁰. Уларнинг бир-бирига мос келиши бугунги кунда уйғунлашган мақсадлар йўлида сиёсий кучларнинг ўзаро ҳаракати, яъни сиёсий ҳамкорлик – консенсус деб аталади. Навоий ўз даврининг мутафаккири сифатида айнан ана шу ҳукмдор ва бошқарув ҳокимияти муносабатларида бир-бирига мос келмайдиган ҳолатлар ва улардан келиб чиқадиган ихтилофларни бартараф қилишга кенг эътибор қаратган. Бу билан Навоий сиёсий жараёнларда сиёсий кучларнинг вазиятни

⁵⁸ А.Навоий. МАТ.ХХ томликдан XIV- том. (“Маҳбуб ул-қулуб” (матн изоҳ ва таржималар билан нашрга тайёрловчи проф. С.Фаниева.) Т.: Фан. 1998.-14 -б.

⁵⁹ Қаранг: А.Навоий. МАТ.ХХ томлик, XIV- том. Маҳбуб ул-қулуб. -Т.: Фан. 1998.

⁶⁰ Қаранг: А.Навоий. МАТ.ХХ томлик “Маҳбуб-ул қулуб” -Т. 1983 й.

тўғри англаши, узокни кўра билиши воситасида ҳокимият мустаққамлигини сақлаб қолишга интиланганини англаш қийин эмас.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Навоий қарашларига кўра ҳукмдор ёки бошқарув ҳокимиятининг мавқеи ва тамойилларига кўра давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тизими мавқеи ўзгаради. Бу давлат ва жамиятнинг сиёсий кучлари ўзаро муносабатларида ўз аксини топади⁶¹. Навоий сиёсий қарашларининг шаклланишида давлат ҳокимияти ва жамият сиёсий ҳаёти талабларининг уйғунлашуви муҳим аҳамият касб этади. Навоийга кўра уларнинг ҳар бири доирасида ва ўзаро муносабатларида уйғун мақсад ва манфаатларни шакллантириш ва шу мақсад ва манфаатларни амалга ошириш шарт-шароитларини вужудга келтира олиш, ўз навбатида улардан сиёсатни амалга оширишда тўғри фойдалана олиш муҳим аҳамиятга эга. Сиёсатдан кўзланадиган бу талаб муайян қонуниятларга эътиборни тортади. Навоий бу қонунларни қуйидагича таснифлайди:

- ҳукмдор фаолияти ва унинг девони учун мажбурий бўлган ва сиёсий ҳаётни тартибга солиш асоси бўлган қонунлар. Бу ўз ичига ҳукмдор учун: А) ҳавфсизлик ва ўзаро ишончни ривожлантириш; Б) халқаро ва давлатлараро низоларни бартараф этиш; В) умумдавлат муаммоларини ҳал қилиш; Г) аҳоли қатламлари ўзаро муносабатларини ҳамкорлик асосида йўлга қўйиш ва ўз мавқеини доимий аниқлаб бориш.

- ҳокимият тизими ёки бошқарув тузилмалари учун: А) бошқарув тузилмалари манфаатларининг ҳукмдор манфаатларига мослигини таъминлаш; Б) жамият манфаатларининг давлат манфаатлари билан мослигини инобатга олиш; В) жамият билан бошқарув тизими манфаатлари мувофиқлигини тартибга солиб туриш.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Навоий сиёсий қарашларининг шаклланишида сиёсий ҳокимиятнинг мазмун ва характери унинг ўзгариши, амал қилиш тартиби, кўзлаган мақсадлари муҳим аҳамият касб этади. Навоий сиёсий қарашларининг шаклланишида ҳукмдор ва унинг ҳокимият тузилмаси муҳим роль ўйнайди. Чунки Навоий даври аъёнларига кўра ҳокимият тепасига келган ҳукмдор албатта ўз мустақиллигини таъминлашга ҳаракат қилган. Унинг бошқарув тизими эса гарчи расман ҳукмдор номидан фаолият олиб борса-да маълум ҳудудга, ўз аҳолисига эга бўлган масъулияти чекланган маҳаллий бошқарув тизимидан иборат бўлган. Шунинг учун у ихтиёрий-мажбурий ижтимоий-сиёсий ташкилот ҳисобланган. Унинг ваколатларида ишантириш, мажбур қилиш, умумманфаатларни амалга оширишда турли бошқарув услубларидан фойдаланиш ихтиёри берилган.

⁶¹Қаранг: Султонов, И. Навоийнинг қалб дафтари. Адабиёт ва санъат нашриёти. Т.: 1973.

Шу жихатдан ўрта асрлар давлатчилигида ҳокимият асоси мустақкам эди деб бўлмайди. Лекин бошқа томондан бу тизим турли ҳудудларда истиқомат қилувчи аҳолини бошқарувчи тузилмаларнинг эркин фаолият олиб боришини таъминлаган.

Хулоса қилиб айтганда, Навоий сиёсий қарашларини шакллантирган давр сиёсий муносабатларда инсонлар, турли ижтимоий қатламлар, давлат ҳокимияти ва ҳукмдор ўртасидаги муносабатлар воситасида шаклланганлигини кўриш мумкин. Шу муносабатлар Навоий даврида сиёсий тизим ёки ҳокимиятнинг ижтимоий асосини ташкил этган. Шунга кўра Навоий сиёсий қарашларининг шаклланишида қуйидагилар муҳим роль ўйнаган дейиш мумкин:

Биринчидан, Алишер Навоий оиласининг темирлик ҳукмдорлар билан яқин муносабатда бўлиши воситасида унинг Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудларида юз берган ва бераётган воқеалардан яқиндан хабардорлиги. Бу ўринда Алишер Навоийнинг отаси Ғиёсиддин ўша вақтда Абулқосим Бобур ҳукмронлиги остидаги Сабзавор вилоятининг ҳокими эканлиги ва давлат сиёсатини амалга оширишда бевосита иштирок этганлиги муҳим аҳамият касб этади. Чунки коммуникатив алоқалар кучли ривожланмаган бир даврда Навоий даражасида сиёсий қарашларнинг шаклланишида мавжуд сиёсий тизимда бевосита фаолият кўрсатиш ёки унга яқин оилада ўсиб-улғайиш катта аҳамиятга эга эди.

Иккинчидан, Навоий сиёсий қарашларининг шаклланишида XV асрда Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳудудларида давлат ҳокимияти тизимида юз берган узлуксиз ўзгаришлар шоир дунёқарашида мустақкам давлат ва кучли ҳокимият тизимини шакллантириш асослари ҳақида фикр юритиш имкониятини чуқурлаштирган.

Учинчидан, Навоий учун яқин ўтган замонда кучли давлатчилик тизимининг мавжуд бўлганлиги ва унда аҳоли турмуш тарзининг ривожланганлиги Навоий қарашларида кучли сиёсий ҳокимиятни шакллантириш тамойиллари тўғрисида кенгрок фикр юритиш учун етарли маълумотларни тақдим эта олган.

Туртинчидан, Навоий яшаган даврда турли соҳаларда етишган ижодкорларнинг тахт талашувлари сабабли барқарор ривожланиш ва фаровонлик имкониятларига эга бўлмасликлари ва бунинг натижасида жамиятда мамлакатни ягона ва адолатли ҳукмдор қўл остида бирлаштириш воситасида аҳоли тинчлиги, фаровонлиги ва ривожланишини таъминлашга қаратилган ҳаракатларнинг мавжудлиги. Масалан, шаҳзода Абусаид даврида халқни эзиш шу даражага етган эдики, аҳоли ҳар хил солиқлар баҳонасидаги

талончиликдан безор бўлган, ҳукмдор ва амалдорлар зулмидан қочиб бошқа мамлакатларга кўчиб кета бошлашган эди⁶². Бошбошдоқлик ва ҳокимиятнинг парчаланиши оқибатида юзага чиқадиган ижтимоий иллатларни ўз кўзи билан кўрган ва жабрини чеккан мутафаккир Навоий ўз ижтимоий-сиёсий ғояларини деярли барча асарларида марказлашган давлат ва адалатли ҳукмдор сиймосини моҳирона ёритиш орқали исботлайди ва мустаҳкам ғояга айлантиради.

Бешинчидан, Хуросонда мавжуд иқтисодий тизимнинг издан чиқиши, сиёсий вазиятдаги беқарорлик, Шохрух даврида шакланган маданий ҳаётнинг таназзулга юз тутиб бориши, мамлакатда вайронгарчилик, талончилик, кишилар ўртасида ишончсизликнинг авж олиши, маданий муносабатларнинг тажовузкор муносабатларга айланиб бориши.

Олтинчидан, Алишер Навоийнинг ёшлиқдан жуда кўп илмларни эгаллаганлиги, аҳоли касбкори билан яқиндан танишлиги, ёшлиқдан ҳукмдорлар саройида бошқарув тизимида хизмат қилганлиги Навоий сиёсий қарашларининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этди.

⁶² Ўзбек адабиёти тарихи. (15 асрнинг иккинчи ярми). Т.2. –Т.: Фан, 1977. –Б. 49.

II боб. МУТАФАККИР ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАРИДА ТУШУНЧА ВА КАТЕГОРИЯЛАР МОҲИЯТИ

2.1. Навоий қарашларида ижтимоий-фалсафий категориялар: тушунча ва моҳият

Ижтимоий-фалсафа ва унинг заминида ижтимоий-сиёсий муносабатлар Алишер Навоий қарашларида ўзига хос моҳият касб этади. Навоий асарларида гарчи сиёсатга яхлит, бир бутун ҳодиса сифатида таъриф берилмаган бўлсада, аммо қарашларида сиёсат таърифида билдирилган муносабат у ёки бу тарзда ўз аксини топади. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, Навоийнинг сиёсат тушунчасига оид ҳар бир фикрида сиёсат субъекти ёки объекти аниқ, сиёсатнинг ким томонидан амалга оширилаётгани ва кимга қаратилгани кўриниб туради. Ҳозирги замонда сиёсат тушунчаси асосан политология фанининг объектидир. У билан боғлиқ барча жараёнлар, воқеа-ҳодисалар шу фан билан алоқадор равишда тадқиқ этилади.

Бугунги политологияга юнонча *политика* – давлат ёки ижтимоий ишлар ҳамда *логос* - таълимот сўзларининг бирикишидан ташкил топган атама сифатида, сиёсат ҳақидаги таълимот маъносида ёндашилади⁶³. Унинг асосий моҳияти “жамиятнинг сиёсий ҳаёти ва сиёсий муносабатларида рўй берадиган воқеа-ҳодисалар, ўзгаришларни илмий-назарий жиҳатдан асослаб бериш билан белгиланади”⁶⁴. Бошқа бир қатор фанларда ҳам ижтимоий характердаги масалаларга ўша фан ёки у билан бевосита алоқадор соҳа муаммолари, масалаларидан келиб чиқиб эътибор қаратилса-да, «Политология»даги сингари сиёсий жиҳатлардан чуқур ва мукамал ўрганилмайди⁶⁵. Шу жиҳатдан сиёсатнинг сиёсий фан объекти сифатидаги мавқеи сиёсий моҳиятга эга бўлган воқеа-ҳодисаларни умумлаштириши ва унга асосланган ҳолда жамиятни бошқариш билан боғлиқ муҳим қоида ва ҳулосаларга сабаб бўлиши билан изоҳланади. Сиёсат (юн. *politik* – давлатни бошқариш санъати) — давлат ва жамиятни идора этиш воситасидир. Сиёсат ўз табиати, мақсади ва амалга ошириш услублари, манфаатларни ифода этиш даражаси билан фарқланади. “Миллий сиёсат”, “демократик сиёсат”, “тоталитар сиёсат”, “холис сиёсат” ёки “нохолис сиёсат” каби

⁶³Хейвуд Э. Политология: Учебник для студентов вузов / Пер.с англ.под. ред.Г.Г.Водолазова, В.Ю.Бельского. –М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. –Б.127.

⁶⁴ Политология. Учебник / М. А. Василик, Л. Д. Козырева, О. Л. Гнаток и др. –СПб.: –Бизнес-Пресса, 1998. –С.231.

⁶⁵Политология. Учебник. Изд. 2-е, доп и перераб.–М.: РАГС, 2006. –С. 309.

қатор кўринишларда намоён бўлади. Улар халқлар тараққиётига ҳар хил таъсир кўрсатади. Шунингдек, сиёсатнинг ижобий ёки салбий рол ўйнаши мумкинлигини собиқ мустабид тузум тажрибасидан ва айрим давлатлар ҳаётидан билиб олиш мумкин. Сиёсат турли ижтимоий гуруҳлар, кучлар манфаатини ўзаро уйғунлаштириш билан боғлиқ ҳолда кечади. Акс ҳолда, сиёсий ҳаётда бошбошдоқлик, парокандалик, сиёсий таназул ҳолати юзага келиши ҳам мумкин⁶⁶.

Албатта, сўнги ўрта асрларда политология умумжаҳон фанларидан бири сифатида шаклланмаган эди ва табиийки, “унинг қонуниятлари, категориялари, усуллари ва вазифалари, сиёсатни амалда қўллаш”⁶⁷ масалалари тизимли равишда ўрганилмаганди. Шунга қарамай, бутунги сиёсатшунослик фанига оид категориялар, қонуниятлар нуқтаи назаридан ўзига хос қарашлар мавжуд бўлган. Масаланинг яна бир муҳим томони Шарқ ва Ғарб сиёсий фалсафасининг шаклланиш негизи ва лисоний факторларни ҳисобга олиш зарур.

Мана шу ўринда сиёсат сўзининг Шарқ халқлари тилларида хусусан, мусулмон шарқи халқлари тилларида келиб чиқиши хусусида фикр билдириб ўтиш лозим. Ҳозирги замон ўзбек тилида ва бошқа мусулмон шарқи халқлари тилларидаги “сиёсат” сўзи - араб тилидаги “сияса” “сиясат”, “сиёсат” сўзидан олинган бўлиб, унинг бевосита лугавий маъноси куйидагича изоҳланган:

1) Сиёсат сўзи— жазога лойиқ кишиларнинг жазосини беришда шиддат кўрсатиш, дўқ, пўписа қилиш;

2) Ҳукмронлик кўрсатиш; ҳукмдорнинг ўз қўли остидагиларни жазолаш ва кўрқитиш йўллари билан бўйсундириб, интизомда сақлаши; Масалан: *Сиёсат қилгулук* — *даҳшат қилинадиган, кўрқитиладиган, жазога тортиладиган; сиёсат/гоҳ* — *(араб/форс) - жазо майдони, жазога тортиладиган жой*⁶⁸

Қадимги дунё ва ўрта асрлар шароитида сиёсатда ёки бошқача айтганда, ижтимоий интизомни сақлашда ва жамиятни бошқаришни айнан кўрқитиш ва дўқ-пўписа қилиш услуби кенг қўлланилгани, ҳатто ҳозирги замон сиёсий бошқаруви услубини ҳам фавқулудда шакли мажбурлаш услуби эканлигини ҳисобга олганда, сиёсат сўзининг шарқона келиб чиқиши варианты мантиққа яқинроқ эканлиги кўринади.

⁶⁶ Маънавият лугати: асосий тушунчалар изоҳли лугати. –Т.: Фафур Фулом нашриёти, 2009.–Б.509.

⁶⁷ Основы политической науки. Учебное пособие для высших учебных заведений. Часть I. –М.: МГУ им.М.В.Ломоносова, 1996. –С.157.

⁶⁸ Шамсиев П., Иброҳимов С., Навоий асарлари лугати. –Т.: Ф. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти 1972.- Б 556-557.

Алишер Навоий тили ва назарий қарашларида “*сиёсат*” сўзи талқинига келганимизда ҳам, улуғ мутафаккир асарларида сиёсатни қатъият, дўқ-пўлиса, ўз қудратини намоён этиши, ўз иродасини ўтказиш услуби сифатидаги мазмунини англаш мумкин. Лекин Навоийда бундай “*сиёсат*” адолатсизликка, ҳақсизликка нисбатан қўлланиладиган чора сифатида ифодаланган. Масалан: “Маҳбуб ул-қулуб”даги “одил салотин зикрида” фаслида “... заллама ва авонлар анинг *тиги сиёсатидин* фарсуда” – яъни- одил подшоҳнинг тиги (қиличи) даҳшатидан золим ва бебошлар ҳар томонга қочиб тўзиб кетадилар. Яна шу ерда “... *сиёсатидин* мусофир кўнгли қароқчи ваҳмидин мутмаин (тинч, хотиржам)”⁶⁹

Яна “Фарҳод ва Ширинда”
Бировким топса шахлиғдин риёсат,
Тузук бўлмас иши қилмай *сиёсат*⁷⁰.

Ёки:
Шаҳ ар тиги *сиёсат* қилмаса тез,
Чекилгай халқ аро юз тиги хунрез⁷¹.

Яна шу ерда:
*Сиёсат*ни биров чун қилди бунёд,
Бўлур тадриж бирла таъби муътод, - дейди
“Садди Искандарий”да:
Адолат аро фасли наврўздек,
*Сиёсат*да барқи жаҳонсўздек⁷².

Яъни сиёсатчи, подшоҳ адолатда наврўз ҳавосидек ҳаётбахш, сиёсатда яшин сингари жаҳонни қуйдиргудек, - дейди.

Яна: Адолат тариқии фойш айлади,
Сиёсат анга дурбош айлади.⁷³

Алишер Навоий қарашларида сиёсатга ўзига хос ёндашувлар мавжуд бўлиб, турли даврларда кечган сиёсий ҳодисалар турли хил талқин этилган. Навоий асарларида ҳам ўрта асрлар тафаккурига хос ҳар бир воқеликни, кечаётган жараёнлар, тизим ва тартиботни илоҳий куч билан боғлаб

⁶⁹ Навоий А Маҳбуб ул-қулуб МАТ 20 томлик. -Т.: “ФАН”, 1998. 14 жилд Б- 12. яна қаранг С.Олим Навоий ёшларга Т.: 2008.- Б- 58-59.

⁷⁰ Навоий А Фарҳод ва Ширин МАТ 20 томлик. - Т.: “ФАН”, 1991.- 8 жил Б-108.

⁷¹ Шу манба Б-109

⁷² Навоий А Садди Искандарий МАТ 20 томлик. -Т.: “ФАН”, 1993.- 11 жилд Б 107.

⁷³ Шу манба. Б 113, яна қаранг – Садди Искандарий (настрий баён) -Т., 1978 Б 42.

тушуниш, яратувчини унинг асосий сабаби, манбаи деб ҳисоблаш анъанаси сезилиб туради. Бундай қараш Навойнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари акс этган ҳеч бир асарини четлаб ўтмаган. Бугунги сиёсий фанлар тизимида бу теократик қарашлар деб аталади.

Алишер Навой яшаган ижтимоий-сиёсий муҳит, албатта унинг ўзидан олдинги ва кейинги даврлар ижтимоий ижтимоий муҳитидан, вазиятидан фарқ қилган. Ана шу сиёсий вазият ва муҳит Навойнинг умуман ижтимоий шаклланишида ва албатта кейинчалик уни бадий ва шу жумладан сиёсий тафаккур даҳоси сифатида номоён бўлишида асос бўлиб хизмат қилди. Таъкидлаш жоизки, Навой ва у каби тафаккур даҳолари, ўз давригача бўлган илмий, фалсафий меросни, ўзи яшаган давр сиёсий илмлари асосида, ўз кузатишлари, тажрибалари асосида ижтимоий адолат, тенглик инсон ва инсониятга муносиб фаровон турмуш тарзини яратиш ғояларини жуда мукамал тарзда асослаб кетишган. Бундай қарашлар, назариялар илгарилари ҳам турли услуб ёки тилларда турлича ифодаланган бўлиб ҳозирги замон ижтимоий фанлари, хусусан сиёсий, ҳуқуқий фанларида демократик қарашлар, демократик ўзгаришлар, демократик жараёнлар деган қисқача сўзда ифодаланган. Лекин Навой сингари умр боқий асарлар яратган олимларнинг яратган асарлари, назариялари, ҳозирги замон илмий билимларини, ҳозирги ҳуқуқий сиёсий талаблар, тартиботлар, андозалар шаклланишида асос бўлади десак муболаға бўлмайди.

Сиёсий қарашлар тизимида сиёсатга турли олимлар томонидан турлича таъриф берилади. Давримиз олимларининг қарашларига кўра “сиёсат – давлат ишида иштирок этиш, давлат фаолияти шакллари, вазифалари, мазмунини белгилаш, синфлар, миллатлар ва бошқа ижтимоий гуруҳларнинг ҳокимиятга доир муносабатлари соҳасидир. Ҳар қандай ижтимоий муаммо бирор синф, гуруҳ, қатлам, миллат манфаатлари билан тўқнаш келиб қолса сиёсий маъно касб этади. Шунинг учун ҳам сиёсий ғоялар, қарашлар, таълимотларнинг вужудга келиш жараёни жамиятдаги табақаланиш ва давлат ривожланиши билан узвий боғлиқ”⁷⁴.

Мазкур таъриф Навой қарашларидан кескин фарқланмайди. Навойда ҳам сиёсат деганда “давлат ишида иштирок этиш” тушунилади, бироқ, унинг қарашларига кўра бу сиёсатнинг эгаси - ҳукмдор бўлмоғи лозим. Ҳукмдор унинг сиёсатини амалга оширувчи давлат ҳокимияти органлари ва бошқарув тизимининг фаолият шаклларини белгилаб беради. Ҳукмдор бўлмаса сиёсат турли одамларнинг қўлида қолади. Бу одамлар эса турли

⁷⁴ Алиев Б., Рафиқов Ф., Султонов Т., Ҳошимов Т., Содиков А., Бобоев А., Раҳмонов Б., Сиддиков Н., Халимбетова Р. Политология. –Т.: TDIU нашриёти, 2011. -250 б. –Б. 18.

табакалар, тоифаларга мансуб ва ҳар хил ривожланиш даражасида бўлганликлари сабабли турли тартиб ва одатларга риоя қиладилар. Оқибатда ҳукмлар ўртасидаги фарқлардан келиб чиқувчи бузилишлар юз беради. Бу ўз навбатида бир бутун эл ўртасида парокандаликни келтириб чиқаради. Сиёсатнинг амал қилиш доираси қанчалик кичиклашиб борса парокандалик шунчалик катталлашиб, инсонлараро муносабатлар шунчалик чигаллашиб боради.

Навойнинг бу фикри бугунги кун фикрлар плюрализмига қаршидек туюлади. Зеро, айрим олимлар сиёсий плюрализм деганда жамиятдаги ҳар бир индивиднинг кечаётган сиёсий жараёнлар тўғрисида эркин фикр билдириш ҳуқуқи, ҳокимият тармоқлари, субъектларининг сиёсий жараёнлардаги эркинлик даражасини назарда тутадилар. Чуқурроқ қараганда Навоий буни рад этмайди, аммо одил, саховатли ва ҳимматли ҳукмдор бўлмаса амалга ошириладиган сиёсатнинг мезонларини белгилаб бўлмайди. Навоий қарашларига кўра ҳукмдорнинг сиёсати унинг мақсадларига тенг туриб, амалга оширишда келадиган натижаларга ҳам айна ҳукмдорнинг ўзи (худо олдида) жавобгардир. Шунга кўра Навоий сиёсатга ҳукмдор ва у бошқараётган ҳокимият вакиллари фаолиятининг натижаси деб қарайди.

Навойнинг сиёсат борасидаги қарашларида жамиятдаги сиёсий воқеликни ўзида акс эттирувчи турли тасаввурлар, ҳис-туйғулар, ақидалар, кайфият ва бошқа фикрлар ҳам мавжуд. Булар унинг асарларида, давлат ва жамоат арбоблари билан боғлиқ фикр ва мулоҳазаларида ифодаланган. Улар махсус назария даражасида бўлмаса-да, жамиятдаги турли ижтимоий-сиёсий ҳаракатларнинг мақсадлари, сиёсий манфаатлари масаласида Навоий қандай муносабатда бўлганини аниқлаш ва ёритиш имконини беради.

Алишер Навоий қарашларида сиёсатга ўзига хос ёндашувлар мавжуд бўлиб, турли даврларда кечган сиёсий ҳодисалар турли хил талқин этилган. Навоий асарларида ҳам ўрта асрлар тафаккурига хос ҳар бир воқеликни, кечаётган жараёнлар, тизим ва тартиботни илохий куч билан боғлаб тушуниш, яратувчини унинг асосий сабаби, манбаи деб ҳисоблаш анъанаси сезилиб туради. Бундай қараш Навоийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари акс этган ҳеч бир асарини четлаб ўтмаган. Бугунги сиёсий фанлар тизимида бу теократик қарашлар деб аталади.

Алишер Навоий яшаган ижтимоий-сиёсий муҳит, албатта унинг ўзидан олдинги ва кейинги даврлар ижтимоий ижтимоий муҳитидан, вазиятидан фарқ қилган. Ана шу сиёсий вазият ва муҳит Навоийнинг умуман ижтимоий шаклланишида ва албатта кейинчалик унинг бадиий ва шу жумладан сиёсий тафаккур даҳоси сифатида номоён бўлишида асос бўлиб хизмат қилди.

Таъкидлаш жоизки, Навоий ва у каби тафаккур даҳолари, ўз давригача бўлган илмий, фалсафий меросни, ўзи яшаган давр сиёсий илмлари асосида, ўз кузатишлари, тажрибалари асосида ижтимоий адолат, тенглик инсон ва инсониятга муносиб фаровон турмуш тарзини яратиш ғояларини жуда мукамал тарзда асослаб кетишган. Бундай қарашлар, назариялар илгарилари ҳам турли услуб ёки тилларда турлича ифодаланган бўлиб ҳозирги замон ижтимоий фанлари, хусусан сиёсий, ҳуқуқий фанларида демократик қарашлар, демократик ўзгаришлар, демократик жараёнлар деган қисқача сўзда ифодаланган. Лекин Навоий сингари умр боқий асарлар яратган олимларнинг яратган асарлари, назариялари, ҳозирги замон илмий билимларини, ҳозирги ҳуқуқий сиёсий талаблар, тартиботлар, андозаларни қарор топишида тамал тоши бўлиб хизмат қилди ва бўлиб келмоқда. Алишер Навоий кўпчилик мутафаккирлар қатори дунё тамаддуни ривожига улкан ҳисса қўшган олим сифатида эътироф этилиши ва унинг ўлмас асарларидан, уларда кўтарилган ғоялар димий равишда ўрганилиб уларнинг янада янгира ёндашув ва талкин қилиб келинмоқда. Зеро, айрим олимларимиз эътироф этганларидек, Навоийнинг ўқиган ҳар бир киши, шунингдек турли ёшга доир кишилар ўзига мос ва ўзига зарур сабоқ олади ва хулоса чиқаради⁷⁵.

Яна бир эътиборли жиҳат шундаки, ҳар бир даврнинг сиёсий қарашлари, муносабатлари уларни тили турлича бўлган. Бу ҳол эса ҳам табиат ҳам жамият қонунарига мосдир. Чунки; *биринчидан* – алоҳида миллий бирликларда ҳам авлодларнинг ўзгариши, шу ўзгаришларга омил бўлувчи ижтимоий турмуш ўзгариши натижасида содир бўлади. Шунинг учун кўп ҳолларда катта ёшдаги авлод вакиллари билан ёш авлод вакиллари орасида “гап бир жойдан чиқмай қолиши” ана шу ҳаётни табиий қонуниятига бевосита боғлиқ; *иккинчидан*– сиёсий тафаккур бошқа жабҳаларда бўлгани каби, ҳар бир минтақа халқларининг, улар яшаётган минтақа, шу ўлкада яшаётган халқларнинг тили, тарихий келиб чиқиши, маданияти, диний эътиқоди, маиший турмуш тарзи ва ҳатто шу ўлка табиати иқлимига бевосита боғлиқ.

Ҳозирги замон илм –фани тадқиқотчилиги ҳар бир ижодкор олимнинг ўз ижод услубини алоҳида фан сифатида ўрганadi. Алишер Навоийнинг ижод услуби кўпчилик олимларнинг ва унинг ижодини эркин ўрганувчи навоийхонларига маълум бўлганидек юксак маҳоратли бадий-лирик услубдир. Бу фазилят бошқа Шарқ мутафаккирлари қаторида Навоий даҳосининг янада буюкроқ эканлигини билдириб туради. Яна шуни ҳам таъкидлаш ортиқча бўлмайдики, Навоий ижодига хос асарларнинг ҳажмидан

⁷⁵ Султонмурод Олим. Навоий ёшларга. -Т.: Маънавият, 2008; -Б.3-11.

катъий назар, теран фалсафий мантикқа эга эканлигидир. Навоий ижодида асосий ўринни инсонлар ўртасидаги яхши муносабатлар сиёсий ҳаёт муаммолари, жамият ҳаётини ижобий ўзгартиришларга ундовчи гоълар, инсонларга хос юксак маънавий камолот масалалари эгаллаган. Шунинг учун Навоий асарларининг асосий, бош қаҳрамонлари Худолар, пайгамбарлар, фаришталар, подшоҳлар, вазирлар, шахзодалар, ҳакимлар (олимлар), мажозда эса қушлар ва бошқа жонзотлар воситасида ифодаланган.

Масалан, ҳозирги замон сиёсий ҳуқуқий муносабатларининг тартиби ҳисобланган демократиянинг бош тамойили бўлган сайлов тизимидир. Сиёсий ҳокимиятни қонуний шакллантиришнинг муҳим шarti бўлган ҳозирги замон сайлов тизимлари Навоий даврида йўқ эди албатта. Лекин Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асарида қушлар ўртасида маком таллашиб юзага келган ихтилофлар, доно Худхуднинг маслаҳати ва ҳикматли ҳикоятлари билан бартараф этилиши. Кейин қушларнинг Симурғнинг яъни Оллоҳ даргоҳигача бўлган узок машаққатли йўлни босиб ўтишда ўзларига йўлбошчи, раҳнамо зарур эканлиги ва раҳнамони қуръа ташлаш йўли билан сайлаганлиги воқеаси орқали ифодаллаган. Асардаги жуда эътиборли жойларидан бири шундаки, қушлар Худхуддан ўзларига бошлиқ бўлишини ва Симурғнинг даргоҳига бошлашдек машаққатли йўлда йўлбошчилик қилишини талаб қилиб сўрашганида, у “майли, мен билганимча йўл кўрсатай, лекин бошлиқ бўл десангизлар, кўркеманки, орамизда фарқ пайдо бўлиб қолади” деб камтарона жавоб беради⁷⁶.

Бу орқали Навоий қушлар қавми мисолида жамиятни бошқариш жуда мушкул иш эканлиги ва доно худхуд бундай ишни ўз зиммасига олишдан кўркишини камтарлик билан жавоби орқали, сиёсат аҳлида ўта масъулиятли бошқарув ишида камтарин ўта маданиятли ва албатта ўта доно бўлишини таъкидлаган. Ундан ташқари “Лисон ут-тайр”нинг асосий воқеалар баёни Навоий ўзи айтиб ўтганидек, Атторнинг “Мантиқ ут-тайр”идан олинган бўлиб, лекин муаллиф унга ўзи жуда кўп қўшимчалар қилади. Хусусан, худхуднинг қуръа ташлаш йўли билан бошлиқ сайланиши воқеасинг Навоийнинг ўзи қўшган⁷⁷.

Навоийнинг “Лисон ут-тайр”ининг “Фақру фано водийсининг сўзи” фаслида – коинотдаги барча нарсалар ва жонзотлардан энг улуғи инсон

⁷⁶ Қаранг: А.Navoiy “Lison ut-tayr (nasriy bayoni bilan) G.Gulom njmidagi nashiyot-matbaa ijod uyi T 2005: 356-357 bet; яна қаранг: Султонмурод Олим Навоий ёшларга Тошкент 2008; 58-59 б.

⁷⁷ (A.Navjiy Lison ut-tayr (nasriy bayoni bilan) G.Gulom nomidagi nashiyot-matbaaijod uyi; -T., 2005; 3-4 б.

бўлиб, унинг камолоти олдида ақл ҳайрон қолади. Лекин инсон камолотта етишгунча жуда кўп азоб-уқубат, захмат чекишини таъкидлайди⁷⁸.

Албатта юқорида таъкидланганидек, бундай мураккаб ижтимоий муаммолар адолатли, яъни демократик ечимини Навоий ўз замонаси ўз шахсий тафаккури ва услубида моҳирона ифодалаган. Унинг баён услуби, эса худолар, пайғамбарлар, фаришталар, подшоҳлар, вазирлар донишманд олимлар ва образлар тимсолида ифодаланган. Масалан : “Сабаъи сайёор” достонида Шоҳ Баҳром ошиқлик дардидан ҳаддан ташқари ичкиликка, айшу-ишратга берилиб кетиб, салтанат ишларини, ҳукумати фаолиятини сўрамай қўйгани учун, барча амалдорлар қонун-қондани ўзи билганича йўл тутади. Натижада, эл аҳволи ёмонлашиб, норозилик кучайиб кетиши тасвирланган. Навоий бу ҳолни мажозий тарзда, қўйлар бўриларга ем бўлишди, қўйларгина эмас, балки уларнинг чўпонлари ҳам уларга ем бўлишди дейди⁷⁹.

Ҳозирги замон сиёсий муносабатларида ишлатиладиган атамаларни шарҳлашда илмий ёндашув асосий ўринни эгаллайди. Илмий адабиётларда кенг қўлланиладиган ва истеъмолда бўлган кўп тушунчалар, терминларнинг лотин, француз, араб, инглиз, рус тилидан кириб келганларининг соф амалий-мантқиқий мазмуни бир-бирига мос тушмайди, ҳатто карама-қарши маънога эга эканлигини кўришимиз мумкин. Ижтимоий фанларда, айниқса сиёсатшунослик, сиёсат, ҳуқуқ фалсафа фанларида асосий ўринда турувчи фуқаро ёки фуқаролик тушунчасини олиб кўришимиз мумкин. Бу сўзнинг луғавий мазмунидан ташқари, унинг келиб чикишидаги тарихий-ижтимоий ҳолат ҳам фарқ қилади. Фуқаролик мақоми (статуси) қадимги Ғарб дунёсида аввал шахарлик озод (қулликдан) шахсларга берилган. Бу ҳол дастлаб қадимги Юнонистон ва Римда мавжуд бўлиб, кейинчалик, Франция, Буюк Британия, Италия, Испания, Нидерландия каби мамлакатларда қулдорлик жамияти инқирозга учраб феодал тартиблар шаклига бошлаган даврларда шахар(қўрғонлар) аҳолисининг эркин кишиларига берилган. Ана шунинг учун бу фуқаролик сўзи французча “ситуайян” ёки инглизча “ситизенс” (citizens)- яъни шахарлик деган маънода қўлланилган. Рус тилидаги граждaн сўзи ҳам “горожан” – шахарлик сўзидан олингандир⁸⁰. Лекин ҳозирги замонда ўзбек тилида талқин қилинадиган “фуқаро” ва “фуқаролик” сўзлари фақир сўзининг кўплик шакли бўлиб, фақирлар деган тарихий сўздан келиб чиққан. Зеро, бу сўз қадимда Шарқ мамлакатларида

⁷⁸ Ўша асар 232-6. Насрий баёни 424-6.

⁷⁹ А. Navoiy Sab' ai sayyor G' ulom nomidagi nashriyot matbaa ijod uyi. –Т., 2006. 323 б.

⁸⁰ Мустақиллик изоҳли илмий оммабоп луғат.-Т.: Шарқ, 1998; 225-6.

жамиятнинг энг қуйи қатламини англапган. Ундан ҳам эътиборли жиҳати эса фуқаролар шаҳарда (шаҳар – қалаъ) яшамаган⁸¹. Бугун ўзбек тилида “фуқаро” сўзи мамлакат халқи ва унинг вакилларида ҳар бирига нисбатан қўлланилади, айни вақтда аҳоли тушунчасига муқобил маъно касб этади. Лекин Навоий тилида аҳоли тушунчаси раият атамаси билан ифодаланган, алоҳида шахсга нисбатан эса бугунги фуқаро маъносига “киши” атамаси қўлланилган. Хуллас, сиёсат соҳасига оид бундай кичик истилоҳларнинг фарқи ва ўхшаш жиҳатларига қўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Ҳар қандай ислохот ва ижтимоий ўзгаришлар олимлар, мутахассисларнинг маслаҳатлари, уларнинг илмий хулосалари асосида илмий жиҳатдан ҳар томонлама асосланиши талаб этилади. Бошқача айтганда, сиёсий жараёнлар, сиёсий ҳаёт институционал асосда ташкил этилиши талаб этилади. Илгарилари ҳам бу масалалар ҳукмдорларини яқин (хос) ҳақимлари (олимлари), яъни маслаҳатчи олимлар бўлган, ундан ташқари, ҳукмдорларнинг девонларида жиддий тадбирлар кенгаш ва машварат йиғилиб қилинажак тадбирнинг фойда ва зиён томонлари батафсил муҳокама қилинган. Бундай масалалар Алишер Навоий асарларида жуда ажойиб тарзда баён қилинган. Аввала, унинг асарларининг бош қаҳрамонлари бўлмиш подшоҳларнинг ёнларида донишманд вузаро (вазирлар), фузало (фозиллар, олимлар), уламо (шариат олимлари), ҳақимлар яъни турли соҳаларнинг олимлари маслаҳаттўйларини бўлиб доно ва оқибатли шох албатта уларни қадрлаган ва доимо уларни маслаҳатларига амал қилган. Қайси подшоҳ бу тамойилга амал қилмаса, унинг салтанати тезда инқирозга юз тутиб барбод бўлганлиги қўплаб тарихий мисоллар воситасида кўрсатиб ўтилган. Хусусан, Навоийнинг “Тарихи анбиё ва ҳукамо” асарида жуда қўплаб набийлар (пайғамбарлар), ва жуда қўплаб ҳукамоларни (олимларни) номлари ва ибратли ҳаётлари, ўлмас мерослар, хусусида батафсил тўхтаб ўтилган. Ушбу ўлмас асарда, инсоният тарихида ўзларини ибратли ҳаётлари билан машҳур бўлган шахслар тўғрисида жуда ноёб маълумотлар берилган. Асарда хусусан қадимги Юнон сиёсий фалсафасининг даҳоларидан бири улуғ олим Аристотилус (Аристотель) ҳақида ҳам тўхтаб ўтилган. “Анинг сўзлари будурким, подшоҳ улуғ рудга (дарё) ўхшар, ва атбои (издошлари, ўринбосарлари ;Н.Т.) ариғларким, ул руддин айридиларким, руд суйига ҳар ҳол бўлса, ариғлар суйига ҳамул ҳолдир. Ул чучук бўлса булар чучук бўлур”⁸².

⁸¹ Мустақиллик изоҳли илмий оммабоп луғат. -Т.: Шарқ, 1998. 227-б.

⁸² А.Навоий “Тарихи анбиё ва ҳукамо” 15 томлик, Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабий нашриёт.-Т.: 1968 ; 14 том, 240-б.

Ушбу асарда яна бир юнон файласуфи Афлотун (Платон) нинг сиёсий пандномаларидан келтириб ўтади. "...Ва ҳакими олихи эрди. Ва анинг сўзларидиндурким, подшоҳга чоғир ичмак ҳаромдир, невчунким ул мулк ва райийт нигоҳбонидур. Нигоҳбонким, анга нигоҳбон керак..."⁸³.

Ҳозирги замон умуминсоний демократик тамойиллардан асосийси, инсонпарварлик тамойилининг асосий талаби ҳисобланган ижтимоий кўмаклашув ёки саховат кўрсатиш, гуманитар ёрдам кўрсатиш ҳисобланади. Бу Навоий қарашларидаги бош ғоя бўлганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Аввало Навоийнинг ўзи бу соҳада намуна эканлиги, яъни у ўз сармоёси билан она шаҳри Ҳиротда ва салтанатнинг бошқа ерларида оддий фуқароларни ўзлари ва фарзандлари учун очган мадрасалар, дорихоналар, шифохоналар, кутубхоналар мисолида унинг саховат олижаноблик тимсолида номоён бўлади. Ундан ташқари, Навоийнинг жамият тараққиётининг асосий омилли амният яъни тинчлик, одамлар ўртасида бегараз муносабат, йиқилган ёки заифга мурувват кўрсатиш, дўстона ёндашув эканлигини тараннум этувчи ғоялари, ҳозирги даврда ҳам асосий дастурий аҳамиятга эга бўлган манбадир. Унинг "Олам ахли билингизки иш эмасдир душманлик, Ёр ўлинг бир-бирингизгаким эрур ёрлик иш", "Даврон элининг жисмида ҳам жон бўлгил, ҳам жонларига моййи дармон бўлгил" деган пурмаъно ҳикматлари асрлар оша инсониятни яхшилик, саховатлилик мурувватга ундовчи бонг сифатида янграб келмоқда.

Навоий давлат асосларини ҳукмдор билан боғлайди ва унга ижтимоий ҳаётга татбиқ этиладиган тартибларни илоҳий асосларга амал қилган ҳолда худонинг иродасини амалга оширувчи шахс, ҳокимиятнинг илк манбаи сифатида ёндашади. Шундай бўлсада, у давлат ҳокимиятининг турли бўғинларида ишлаб, ҳукмдор сиёсатини амалга ошираётган амалдорларга икки хил қарашда ёндашади: сиёсий ҳокимиятдаги амалдорлар аввало халқ хизматкорлари; давлат хизматидагилар ҳукмдор ҳокимиятини амалга оширувчилари бўлиб, бунда ҳукмдор ўз халқининг раҳнамоси ва амалдорлар эса унинг ғулом (қул)ларидирлар.

Турли мамлакат халқлари сиёсатга турли хил ёндошиши табиий. Шарқда, хусусан юртимиз давлатчилиги тарихида сиёсатнинг моҳиятидан келиб чиқиб, уни жамият манфаатларига йўналтирган ҳолда талкин этиш, сиёсат, сиёсий ҳокимият ва сиёсий тизимда объект ва субъектларнинг иштироки ва тутган ўрнидан келиб чиқиб ёндошиш мавжудлиги билан ажралиб туради.

⁸³ А.Навоий "Тарихи анбиё ва ҳукамо" 15 томлик. –Т.: Ғ.Фулом номидаги бадиий адабий нашриёт, 1968. 14-том, 240-б.

Юртимиз ҳудудида шаклланган тарихий сиёсий қарашларда сиёсатга берилган таърифлар фалсафий моҳият касб этади. Бу кўп жиҳатдан халқимизнинг менталитети билан боғлиқ. Бизда сиёсатга фалсафий ёндошиб, сиёсий масалаларни ҳал этишга ҳаракат қилиш тарихий-маданий, ахлоқий негизларга эга бўлса, Америкада бихеовиризм, яъни сиёсатни хулқ-атвор билан боғлиқ ҳолда таҳлил этган сиёсий қарашлар таркиб топганлигини, Германияда сиёсатнинг назарий масалаларини ўрганиш, Францияда сиёсат социологияси ва бошқа айрим давлатлар мисолида ҳам унинг аниқ ўзига хос жиҳатлари мавжудлигини кўраемиз.

Мамлакатимизда яшаб ўтган алломалар қарашларида ҳам сиёсатга фалсафий-ахлоқий, диний, фуқаролик ва ижтимоий концепциялар асосида ёндошувлар билан бирга, уларнинг негизида фозил шаҳар ҳокими, комил инсон ғояси ва манфаатлари, инсоннинг маданий-маърифий ривожини, маънавияти жамоа ва шахс манфаатлари сиёсий ҳокимият ўртасидаги муносабатда уйғунлашиб, ҳокимиятга, ҳокимият бошлиғига катта ҳурмат билан қараш аъёни мавжуд бўлганлиги билан ажралиб туради.

“У ёки бу сиёсат юритилиши турли синфлар, ижтимоий гуруҳлар, миллат ва элат ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштириш фаолиятига боғлиқ бўлиб, унинг марказида давлат туради. Ана шу давлат ҳокимиятини қўлга киритиш, сақлаб қолиш, ундан самарали фойдаланиш бош масаладир. Сиёсат юритилишидаги энг муҳим ва моҳиятли йўналиш – давлат ҳокимиятини қуришдир. Сиёсат деганда давлат ишларида қатнашиш, давлат фаолиятини йўналтириш, унинг шакллари, вазифалари ва мазмунини белгилаб беришни тушунаемиз”⁸⁴.

Алишер Навоий даврида сиёсий институтлар ва сиёсий жараёнлар, сиёсий маданият, уларнинг фаолият механизми ва воситалари ҳамда амалиёти тизимли тарзда, алоҳида фан тармоғи сифатида ўрганилмаган бўлсада, сиёсий таълимотларнинг шаклланиши ва ривожини, сиёсий маданият ва мафкура ҳамда умумбашарий тараққиётнинг сиёсий муаммоларини ўрганиш ижтимоий ҳаёт муаммоларини ҳал қилишга қаратилган фикрлар заминидан асосий масалалар тизими шаклида кўзга ташланади⁸⁵. Унга кўра, жамиятнинг сиёсий тизими, сиёсат, сиёсий жараёнлар, давлат ҳокимияти, сиёсий гуруҳлар ва ҳаракатлар билан ўзаро муносабатда бўлган турли ижтимоий гуруҳлар, сиёсий муносабатларда фуқароларнинг ўрни ва роли, ҳокимиятга муносабати, уни сақлаб туриш механизми ва воситалари,

⁸⁴ Политология: Учебное пособие / А.С. Тургаев, А.Е. Хренов, Т.В. Ивашковская и др.; под ред. А.С. Тургаева, А. Е. Хренова. –СПб.: Питер, 2005. –С.207.

⁸⁵ Бобоев Ҳ. Ўзбекистонда сиёсий ва маънавий-маърифий таълимотлар тараққиёти. Ўқув қўлланма. –Т.: Янги аср авлоди, 2001. –Б.9.

жараёнлари ҳамда амалиёти бевосита ижтимоий муаммолар ва уларни бартараф этиш билан боғлиқ фаолият доирасида ўз аксини топади”⁸⁶.

Бугунги политология фанида сиёсатта “яхлит ижтимоий ҳодиса сифатида”⁸⁷ ёндашилади ва унинг айнан ижтимоийлик характери сиёсат борасидаги Навоий қарашлари ва замонавий қарашларни бирлаштирувчи элемент дейиш мумкин.

Бугунги сиёсат соҳасида “Давлат”, “сиёсат”, “сиёсий ҳокимият”, “сиёсий жараёнлар”, “сиёсий ҳаёт”, “сиёсий муносабат”, “сиёсий институтлар”, “сиёсий тизим”, “сиёсий онг”, “сиёсий маданият”, “сиёсий кадриятлар”, “сиёсий воқелик”, “давлат ҳокимияти” каби бир қатор тушунчалар асосий категориялар сифатида фаркланади. Бу категорияларнинг ҳар бири ўз сиёсий мазмунига эга бўлиб, сиёсий жараёнлар тизимида намоён бўлади.

Навоий қарашларида сиёсатшуносликнинг асосий категориялари бўлган *сиёсат* ва *сиёсий* масаласи муҳим ўрин эгаллайди. Сиёсий тушунчаси асосида Навоий давлат ҳокимиятида муҳим аҳамиятга эга бўлган лавозимлар ва уларда фаолият кўрсатадиган ёки кўрсатаётган шахслар, уларнинг маълум белгиланган қонун ва тартиб-қоидаларга риоя қилиши, вазифа ва бурчлари, манфаатлари ва эҳтиёжларига эътибор қаратади. Навоийнинг фикрича, уларнинг сиёсий муносабатлари охир-оқибатда ҳукмдор сиёсатининг асосини белгилаб беради⁸⁸.

Навоий қарашлари уйғун бўлган бугунги сиёсий категориялардан яна бири бу *сиёсий ҳокимият* масаласидир. Мутафаккирнинг фикрича, сиёсий ҳокимият одамларнинг муайян ижтимоий характердаги ҳаракатларига обрў-эътибор, қонун-қоида ёки куч ёрдамида таъсир кўрсатиш воситасида итоатда тутиш ва кўзланган мақсадларга бошқариш эркинлигига эга бўлишдир. Бу масалада Навоий мазкур эркинликдан ким ва қандай фойдаланишига кўпроқ муносабат билдиради. Чунки сиёсий ҳокимиятда шахснинг ўрни Навоий яшаган давр сиёсий режимида (монархия) муҳим аҳамиятга эга бўлган. Сиёсий ҳокимият амалда лавозимлар воситасида шахслар ўртасида тақсимланган ва умумий жамият ва давлат устидан олиб бориладиган сиёсатда бу лавозим ва шахсларнинг алоҳида ўрни бўлган⁸⁹.

Навоий асарларида эътибор қаратишган сиёсий категориялар доирасида *сиёсий тизим* ва унинг тарқибидидаги муносабатларга ҳам катта аҳамият қаратишган. Бугунги сиёсий қарашларда бунга сиёсат субъектлари ва

⁸⁶ Уша манба. 230-б.

⁸⁷ Алиев Б., Бобоев А. Политология. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДИУ, 2007. –Б.175.

⁸⁸ Қаранг: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. –Т.: Ғафур Ғулум нашриёти, 1983. –Б.96.

⁸⁹ Қаранг: Алишер Навоий. Муншаот. –Т.: Ғафур Ғулум нашриёти, 1966. Т.13. –Б.44.

объектлари сифатида ёндашилади. Навоий қарашларига кўра сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш нафақат сиёсат субъектларини шакллантиришни, балки уларнинг таркибий қисмларини мамлакат ҳудуди бўйлаб тартибли жойлаштиришни ҳам талаб этади. Шунинг учун сиёсат объектлари сиёсий ҳокимият даражасидан келиб чиқиб, давлат ва маҳаллий ҳудудий бошқарув тармоқларига бўлинади. Қизиқарли томони шундаки, Навоийнинг бу қарашлари ҳозирги замон унитар, федератив ва конфедератив давлат қурилиши ва сиёсати тамойилларига жуда мос келади⁹⁰.

Навоий қарашларида *жамият таркибини белгилаш ва унинг бошқарувини ташкил этишнинг ижтимоий-сиёсий шакли* масаласида ҳам бир қатор асарларида фикрлар билдирилади. Замоनावий сиёсатшунослик фанида бошқарув ва унинг сиёсати моҳиятидан келиб чиқиб монархия, республика (парламентар ёки президентлик), демократик, авторитар, тоталитар ва бошқа бир қатор тузумлар фарқланади. Навоий монархия тузуми даврида яшаган бўлсада жамият таркиби, уни гуруҳларга бўлиш, бошқаришни ташкил этиш масалаларида унинг қарашлари замоनावий сиёсатшунослик қайд этган белгилардан анча фарқланади⁹¹.

Амалий сиёсат ва жамиятдаги сиёсий муносабатларнинг ўзаро алоқалари, ҳокимият субъектлари ҳамкорликдаги ҳаракатларининг ўзига хос хусусиятлари, ҳокимият субъектларининг объектларга ва объектларининг субъектларга айланиши масалалари Навоийнинг чуқур диққат марказида тургани асарларида яққол кўриниб туради. Замоनावий сиёсат сиёсий муносабатларнинг субъектлар ва объектлар алоқаларида аҳоли томонидан қўллаб-қувватланадиган ва ихтиёрий равишда амал қилинадиган турли ижобий ёки салбий ижтимоий-сиёсий меъёрларга таянишни қайд этади⁹². Мазкур муносабатларнинг чигал ва мураккаб тизимига доир қарашлар Навоийнинг сиёсий фаолият ва сиёсий ахлоқ меъёрлари билан боғлиқ фикрларида ҳам ўз аксини топган⁹³.

Шунингдек, Навоийнинг *ижтимоий қатламлар ва уларнинг сиёсий жараёнлардаги иштирокига* оид қарашлари бугунги бугунги сиёсий фанлар тизимида ўрганиладиган сиёсий категориялар моҳиятига анчагина мос келади. Навоий булар таркибида сиёсий элита таркибий қисмларини ҳам эътибордан қолдирмаган. Давлат сиёсатини амалга оширишда ўзаро

⁹⁰ Қаранг: Алишер Навоий. Хайратул-аброр. –Т.: Фафур Гулом нашриёти, 1989. –Б.52.

⁹¹ Қаранг: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. –Т.: Фафур Гулом нашриёти, 1983. –Б.12.

⁹² Қаранг: Алишер Навоий. Садди Искандарий. –Т.: Фафур Гулом нашриёти, 1991. –Б.332.

⁹³ Алишер Навоий. Тарихи мулуки аҷам. –Т.: Фафур Гулом нашриёти, 1967. Т.14. –Б.72.

шерикчилик ва рақобат воситасида фаолият олиб борадиган сиёсий элита жамиятнинг ижтимоий-сиёсий катта кучга эга бўлган муҳим қатлами эканлигини Навоий чуқур даражада тушунган⁹⁴.

Айнан Навоийда бугунги жаҳон сиёсий илмлар мутахассислари томонидан эътироф этилган *сиёсий лидерлик* категориясига сиёсий элита ва сиёсий таъсирга қобилиятли қатламлар фаолиятдан келиб чиқиб баҳо берилди. Шунга кўра айтиш мумкинки Навоий сиёсий жараёнларни бошқаришни сиёсий қатламлар – сиёсий элита – сиёсий лидерлик тизимида тасаввур этади. Шунини таъкидлаш керакки мазкур сиёсат субъектларининг ўзаро алоқадорликдаги фаолияти ўрта асрларда одатда *сиёсий тизимнинг* моҳияти ва мақсадларини белгилаб берган⁹⁵. Албатта буни Навоий яхши тасаввур эта олган ва шу жиҳатдан кўплаб сиёсий низоларни бартараф этишда жонбозлик кўрсатган⁹⁶. У айни вақтда сиёсий *субъектлар орасидаги алоқадорликни* сақлаб қолиш, улар ўртасида *сиёсий мувозанатга* эришиш воситасида Хусайн Бойқаро давлати сиёсий тизимини асраб қолиш тарафдори эди⁹⁷.

Навоий қарашларида *сиёсий институтлар* ўз даври давлатчилик маданияти билан боғлиқ равишда акс эттирилади. Унга кўра давлат мазкур институтларнинг бош элементи бўлса, ҳукмдор унинг иккинчи элементи ва таянчидир⁹⁸.

Навоий асарларида кенг аҳамият қаратилган сиёсий категориялардан яна бири *сиёсий бошқарув ва сиёсий раҳбарлик*дир⁹⁹. Бу икки категория жамиятнинг тизимли тараққий этишида ўта хилма-хил бўлган ижтимоий-сиёсий фаолият ва муносабатларни тартибга солиш, стратегик ва тактик давлат режалари йўналишларини белгилаш ва амалга ошириш, мавжуд сиёсий жараёнларни бошқаришда асосий ўрин эгаллайди. Навоий буни яхши тушунган ҳолда сиёсий бошқарувни ижтимоий қатламлар иштирокида, сиёсий раҳбарликни эса монарх ҳукмдорлик воситасида амалга ошириш ғоясини тарғиб этган. Унга кўра элитар табақалар сиёсий бошқарувда ўз манфаатларини кўрадилар ва шунинг учун ҳукмдорнинг сиёсий раҳбарлигига рози бўладилар. Ҳукмдор сиёсий бошқарувни раҳбарлик билан бирлаштиради ва бошқарувдан табақалар вакиллари бенаиб қолса айнан шу вакиллар сиёсий бошқарувга эмас, сиёсий раҳбарликка қарши бош

⁹⁴ Каранг: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. –Т.: Гафур Ғулом нашриёти, 1983. –112 б.

⁹⁵ Каранг: Алишер Навоий. Садди Искандарий. –Т.: Гафур Ғулом нашриёти, 1991. –832 б.

⁹⁶ Каранг: Алишер Навоий. Муншаот. –Т.: Гафур Ғулом нашриёти, 1966. Т.13. –244 б.

⁹⁷ Ўша манба. 14-42-б.

⁹⁸ Алишер Навоий. Тарихи мулуки аҷам. –Т.: Гафур Ғулом нашриёти, 1967. Т.14. –Б.27.

⁹⁹ Каранг: Алишер Навоий. Садди Искандарий. –Т.: Гафур Ғулом нашриёти, 1991. –Б.430.

кўтардилар. Бу эса табакалар ичида кенг тарқалиб сиёсий раҳбар бошқарувига ёки сиёсий лидерга қарши *сиёсий мухитни* юзага келтиради. Сиёсий мухит эса бус-бутун табакаларни қамраб олиши мумкин¹⁰⁰. Сиёсий мухитни сиёсатнинг ҳар бир категорияси шакллантириши мумкин. Худди шу каби сиёсий мухит ҳар қандай сиёсий шахс, сиёсий гуруҳ ёки қатлам, сиёсий институтлар ва сиёсий жараёнларга таъсир кўрсатиб сиёсий муносабатларни ҳамкорлик ёки муҳолифатга йўналтириши мумкин. Навоийнинг бу масалалардаги қарашлари “Муншаот”да тўлиқ ўз аксини топган.

Навоий бугунги сиёсатшуносликда категориал аҳамиятга эга бўлган *сиёсий қадриятлар* ҳақида ҳам ўз фикрларини баён қилган. Замонавий сиёсатшунослик сиёсий қадриятларни ижтимоий тажрибада кўрилган, ижтимоий субъектлар томонидан қабул қилинган амалдаги сиёсий метёрлар ва жараёнлар мажмуаси сифатида таърифлайди¹⁰¹. Сиёсат субъектларининг характери ва фаолият услубларига кўра бу қадриятлар демократик, авторитар, тоталитар, радикал, конформистик, адаптацион, табақавий хусусиятларга эга бўлиши қайд этилади¹⁰².

Навоий эса сиёсий қадриятларга *сиёсий манфаатлардан* келиб чиқиб эътибор қаратади. Навоийнинг фикрича, жамиятдаги муайян гуруҳлар ёки шахсларнинг эҳтиёжлари ва уларнинг қондирилиши масалалари биринчидан сиёсий тарқоқликнинг олдини олади, иккинчи томондан эса сиёсий манфаатларнинг умумлашувига замин ҳозирлайди¹⁰³. Сиёсий манфаатларнинг умумлашуви жамиятда гуруҳлараро тарзда юз беради ва бу муайян даврга хос сиёсий қадриятларнинг шаклланишига олиб келади.

Таъкидлаш ўринлики, ўз навбатида сиёсий манфаатларнинг умумлашуви сиёсий қадриятларнинг тизимлашишига, бу ҳолат эса амалда *сиёсий жараёнларнинг* юзага келишига имконият яратади¹⁰⁴. Мазкур жараёнлар турли соҳалар билан боғлиқ масалаларни ёки уларнинг яхлит барчасини қамраб олиши мумкин. Бундан ташқари, бу жараёнлар демократик ислохотлар, инқилобий ҳолат, ижтимоий тўлқинланиш ва бошқа ҳолатларни келтириб чиқариш билан изоҳланади. Шунга кўра, сиёсат сиёсий

¹⁰⁰ Қаранг: Алишер Навоий. Муншаот. –Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1966. Т.13. 178–6.

¹⁰¹ Алишер Навоий. Ҳайрагул-аброр. –Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1989. –Б.35.

¹⁰² Қаранг: Артемов Г. П. Политическая социология: Учебное пособие. –М.: Логос, 2003. –280 с.

¹⁰³ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. –Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1983. –Б.100.

¹⁰⁴ Алишер Навоий. Муншаот. –Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1966. Т.13. –Б.78.

жараёнлар нинг ядровий тармоқларидан бири бўлиб, унинг мавжудлик ва ривожланиш шакли ва услуби сифатида намоён бўлади¹⁰⁵.

Сиёсий жараёнлар билан доимий биргалликда намоён бўлувчи категориялардан бири *сиёсий кайфият* (поведение) бўлиб, ҳозирги сиёсий фанларда унга асосан *сиёсий ахлоқ* нуқтаи назаридан қаралади¹⁰⁶. Бир жамият таркибида бўлса-да сиёсат субъектларининг сиёсий фаоллиги турли даражада намоён бўлади. Мазкур фаоллик сиёсат субъектининг *сиёсий воқеъликка* ёндашуви ёки шу сиёсий воқеъликнинг сиёсат субъекти муносабатларида қанчалик муҳим аҳамиятга эга эканлиги билан боғлиқ бўлади. Навоий фикри билан айтганда сиёсий воқеълик сиёсий кайфиятнинг асоси бўлиб хизмат қилади¹⁰⁷. Воқеъликнинг сиёсий моҳиятга эга бўлиши биринчидан, унинг сиёсий масалаларга алоқадорлиги, иккинчидан, унинг ижтимоий характери, яъни кўпчиликни ўзига жалб этиши, учинчидан эса, сиёсий ҳокимият билан боғлиқ жараёнларнинг бевосита таркибий қисми бўлишини талаб этади. худди шу жараёнлар ичида сиёсий воқеълик ва сиёсий кайфият ичидан *сиёсий иштирок* категорияси ўсиб чиқади¹⁰⁸. Сиёсий иштирок сиёсий жараёнларнинг йўналиш олишида катта аҳамиятга эга бўлган категория ҳисобланиб, замонавий сиёсий фанларда унинг *сиёсий хайрихоҳлик*, *сиёсий бетарафлик*, *сиёсий бегоналик*, *сиёсий муҳолифлик* каби бир қанча турлари ҳақида фикрлар билдирилган¹⁰⁹. Мазкур категорияларнинг моҳияти Навоийда ўзига хос тарзда ифодаланади. Унга кўра сиёсий иштирок ихтилофли жараёнларда кучаяди ва жамиятда амал қилиб келаётган сиёсий меъёр ва анъаналарга хавф солади. Бу хавф ўз навбатида бутун ижтимоий тизимнинг мазкур юз берган жараёнга тортилишига олиб келиб, барқарорлик, эркинлик ва ҳуқуқлар учун кураш заруратини шакллантиради. Навоий “Маҳбул кулуб” асариде айниқса бу зарурат ҳақида батафсил фикр юритган¹¹⁰. Мутафаккир асарни уч қисмга бўлган, қисмларнинг номлари ҳам мавзунинг ижтимоий-сиёсий муносабатларни шарҳлашга бағишланганлигини билдириб туради. Биринчи қисм “Соир ун-носнинг афъол ва аҳволининг кайфияти”, яъни ҳалойик аҳволи, феъли, тили ва кайфияти, деб номланган. Унда жамиятда яшовчи

¹⁰⁵ Қаранг: Давлат ва ҳуқуқ назарияси / Ҳ.Б. Бобоев, З.М. Исмолов, У. Чориёров, Ҳ.Т. Одилқориев ва б. Ҳ.Б. Бобоев ва Ҳ.Т. Одилқориев таҳрири остида. –Т.: ТДҶОИ, 2000. –528 б.

¹⁰⁶ Қаранг: Алимардонов Т. Амир Темур давлат бошқарувиининг сиёсий-ахлоқий асослари. –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2005. –48 б.

¹⁰⁷ Алишер Навоий. Муншаот. –Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1966. Т.13. –Б.117.

¹⁰⁸ Навоий замондошлари хотирасида. –Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1985. –Б.124.

¹⁰⁹ Қаранг: Ирхин В. Политология, учебник. –М.: Эгзамен, 2007. 980 с.

¹¹⁰ А.Навоий – Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик Т.: 1998; 14 том. –Б.73.

барча “ижтимоий қатламлар”, уларнинг гуруҳ ва қатлам вакиллари сифатидаги муносабатлари, давлат муносабатларида тутган ўрни таърифланади. Жамият ва давлат бошқарувида олий ҳукмдор, султонлар, подшоҳлардан тортиб энг қуйи табақалар вакилларигача, уларни жамиятдан ва салтанатдаги *сиёсий мавқеига* донишмандона баҳо берилади (мазкур масала бугунги социология ва сиёсатшунослик фанида “*социал стратификация*” атамаси доирасида ўрганилади¹¹¹). Иккинчи қисмда “Ҳамида афёъл ва замима ҳисол хосиятида” яъни “Яхши феъллар ва ёмон ҳислатлар хосияти” ҳақида фикр юритилади. Бунда жамият ҳаётида, унинг тараққиёти ёки таназзулида асосий рол ўйновчи, турли гуруҳлар ва айрим амалдор шахсларга хос фаолиятлар ижобий ва салбий нуктаи назардан баҳоланади (мазкур масала бугунги сиёсатшунослик фанида “*сиёсий тафаккур*”, “*сиёсий социализация*” атамаси доирасида ўрганилади¹¹²). Учинчи қисмда эса “Мутафарриқа фавойид ва амсол сурати”, яъни “Хилма-хил фойдалар ва ҳикматли сўзлар” билан жамият бошқарувида қатта эътибор қаратилиши керак бўлган жиҳатларга ҳикматлар воситасида ёндашилади (мазкур масала бугунги сиёсатшунослик фанида “*сиёсий эҳтиёжлар, зарурат ва талаблар*” атамаси доирасида ўрганилади¹¹³).

“Маҳбуб ул-қулуб”нинг деярли ҳамма фасллари ва бобларида сиёсий бошқарувда бевосита қатнашадиган сиёсий раҳнамолар, подшоҳлар, вазирлар, ҳокимлар, садрлар хусусида гап юритилган. Асарда ҳар бир сиёсий бошқарув бўғини мансабдорининг мақоми, одоби, яхши ёмон жиҳатлари, уларни қандай бўлишлиги масалалари мисоллар, пандномалар воситасида баён қилинган.

Яна шуни айтиб ўтиш керакки, ушбу асарда ҳар бир ижтимоий табақа вакиллари, уларни хусусиятлари, руҳияти, феъл-атвори, ҳаракат ва мақсадлари юксак маҳорат билан таҳлил этилган. Бу жиҳатдан қараганда, Навоий ҳозирги замон илмий тили билан айтганда, жамиятни ҳам сиёсий, ҳам социологик, ҳам психологик жиҳатдан таҳлил қилганлигини кўрамиз. Бу бир томонлама хайратланарли ҳол бўлсада, лекин, Навоий бутун умрини сиёсий арбоб сифатида жамиятда содир бўлган қўлаб ҳодисаларни кўрган, ҳал қилиш жараёнларида қатнашган, турли тоифа вакиллари, яхширо ёмон ҳулқли кишилар билан мулоқотда бўлишга тўғри келганлиги учун, унинг асарлари ҳаётий ва ишонарли тилда ёзилган. Бу асарнинг ҳозирги замон

¹¹¹ Артемов Г. П. Политическая социология: Учебное пособие. –М.: Логос, 2003. –С.80.

¹¹² Ирхин В. Политология, учебник. –М.: Экзамен, 2007. –С.580.

¹¹³ Политическая социология: Учебник для вузов / Ж.Т. Тощенко, В.Э.Бойков, И.В.Образцов, С.С.Соловьев, Е.В.Охотский и др.; под ред. чл.-корр. РАН Ж.Т. Тощенко. –М.: ЮНИТИ ДАНА, 2002. –С.95.

сиёсатшунослиги фанининг асосий услубларидан бири, эмпирик, реал, ҳаётий ҳақиқатлар асосида ёзилганлигини кўрсатади.

Навойий мамлакатнинг гуллаб-яшнашини одил ҳукмдорга боғлайди. Оддий фақир фуқаролар, камбағал ва нотавон (заифлар Н.Т.) унинг (подшонинг) мурасиси ва мулоимлигидан осуда, хотиржам бўладилар, золим ва бебош бошқарувчилар (девон бошқарувчиси, амалдорлар) адолат тиги сиёсатидан тўзиб, тарқалиб (қочиб кетади) кетадилар (мазкур масала бугунги сиёсатшуносликда “*бошқарув стили*” атамаси доирасида ўрганилади¹¹⁴).

Салобатидан кўю кўзи, бўри хавфидан эмин, мусофиру гадолар, қарокчи ваҳмидан холос, тинч. Юксак ҳимматидан заифалар – аёллар жамоаси завкли шовқин-суронига тўла, ҳайбатидан йўллар қарокчилардан ҳоли ва эл кўли мол-мулк, бойликка тўла, ситамгар амалдорларни қалами синади, аламзадалик ситами барбод бўлади. Одил Сайъ-ҳаракатидан масжидлар жамоат кўплигидан мадрасалар илм аҳли баҳс-мунозарасидан шовқин-суронли бўлади. Подшоҳ кечаларда жамият учун шам, шу туфайли, дўконлар очик, бебош, ўғри, қазоблар йўқлигидан жамоат хотиржам. Шомдан токи тонгга қадар ҳонақолар эшиги очик ва улар фақат ибодат нури билан мунаввар бўлади. Юрт сара боғ-роғлардан маъмур, роҳат-фароғатли турмушдан, тўкин-сочинликдан мамнун¹¹⁵ (келтирилган таъриф бугунги сиёсатшунослик фанида “*сиёсий жараёнлар*” йўналишида тадқиқ этилади¹¹⁶).

Бундай адолат тамойиллари Соҳибқирон Амир Темури ва темурийлар давлатида ҳам бош тамойил сифатида белгилаб қўйилган эди. Хусусан улуг Соҳибқироннинг “салтанатимнинг у сарҳадидан бошқа бир сарҳадигача бошида тилла кўтарган кишини бойлигига ҳеч ким даҳл қилиши мумкин эмас”, ёки “куч адолатдадир” тамойили устивор қилиб белгиланган. Шундай улугвор тамойиллар мустақил Ўзбекистонда ҳам Мамлакатимиз Президенти томонидан асосий устивор ғоя сифатида белгилаб қўйилган.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, асар бошдан-оёқ сиёсий муносабатлар ва ижтимоий муаммоларга бағишланган назарий-дидактик аҳамиятга эгадир.

Асарнинг кейинги фасллари: “Номуносиб ноиблар зикрида” (бугунги сиёсий фанларда “*сиёсий хиёнат*” атамасига доир¹¹⁷), “Золим ва жоҳил ва

¹¹⁴ Соловьёв А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии: учебник для вузов. –М.: Аспект Пресс, 2004. –560 с.

¹¹⁵ А.Навойий – Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик Т.: 1998; 14 том –Б.12.

¹¹⁶ Қарағ: Пугачёв В. П., Соловьёв А. И. Сиёсатшуносликка кириш./А. Бегматов раҳ. рус тилидан муаллифлар гуруҳи тарж. –Т.: Янги аср авлоди, 2004. –456 б.

¹¹⁷ Ирхин В. Политология, учебник. –М.: Эгзамен, 2007. –С.327.

фосиқ подшоҳлар зикрида” (бугунги сиёсий фанларда “*сиёсий режим*” атамасига доир¹¹⁸), “Вузуро зикрида” (бугунги сиёсий фанларда “*сиёсий элита*” атамасига доир¹¹⁹), “Ноқобил садрлар зикрида” (бугунги сиёсий фанларда “*сиёсий ахлоқ*”, “*кадрлар сиёсати*” атамаларига доир¹²⁰) каби фаслларга бўлиниб уларни хар бирига алоҳида таъриф берилади (буларнинг ҳаммаси бугунги сиёсатшунослик фанида “*сиёсий муносабатлар*” доирасида таҳлил этилади¹²¹). Асарнинг 13 фасли “Шоҳ улуси ўзига мушобих (мослиги), хослиги бўлур зикрида” деб номланади. Унда Навоий томонидан кўриб чиқилган масалалар бугунги сиёсатшуносликда “*лигитимлик*” масалалари доирасида таҳлил этилади¹²².

Хуллас, Алишер Навоий асарларида бугунги сиёсатнинг таркибий қисмлари бўлган қатор сиёсий категориялар мазмун моҳиятига оид қарашлар акс этган бўлиб, мутафаккир уларнинг ўзаро боғлиқ жиҳатларини яхши англай олган.

2.2. Фалсафий таълимотлар моҳиятининг Навоий асарларидаги хусусиятлари

Илк сиёсий таълимотлар асосан диний билимларда, афсоналарда, дostonларда акс этган. Давлат пайдо бўлгач, уни илоҳийлаштиришга эътибор берилади. Афсоналарда давлат, ҳукмдорлик ва жамиятдаги инсон мавқеи тақдир ёки инсонга нисбатан Худонинг иродаси деган таъаввур мавжуд бўлган. Бундай қарашлар узок давр мобайнида бутун жаҳон халқларида инсонлар, улар ўртасидаги муносабатлар, азалдан белгиланганлигига асосланган ақидавий дунёқарашни шакллантирган бўлсада, инсон тафаккурининг ривожланиб бориши қадимги даврларданок давлат, ҳукмдор, жамият, тузум, сиёсатга доир ғоялар, сиёсий ходисаларга турлича ёндашувларни келтириб чиқарди.

Алишер Навоийнинг сиёсий қарашлари унинг турли асарларида маълум бир воқелик билан боғлиқ равишда қамраб олинганлиги билан ҳам характерлидир. Унинг бу соҳадаги назарий қарашларининг қўллаб томонлари ўзидан олдинги даврларда яшаган мутафаккирлар ижодида ҳам

¹¹⁸ Шевелев В. Н. Социология управления : уч. пособие для высшей школы. –Ростов на/Д.: Феникс, 2004. –352 с.

¹¹⁹ Ўша манба. 130-б.

¹²⁰ Саифназаров И.С. Маънавий баркамоллик ва сиёсий маданият. –Т.: Шарк, 2001. –160 б.

¹²¹ Социальная политика: учебник / Берестова Л.И., Бобков В.Н., Богатырева Т.Г. и др.; под общ. ред. Н.А.Волгина. –М.: РАГС, 2005. –С.54.

¹²² Қаранг: Пугачёв В. П., Соловьёв А. И. Сиёсатшуносликка кириш./А. Бегматов раҳ. рус тилидан муаллифлар гуруҳи тарж. –Т.: Янги аср авлоди, 2004. –456 б.

қисман намоён бўлди. Биз ушбу жойда Мутафаккирдан олдин яшаб ўтган ва ундан кейин яшаган Шарқ ва Ғарблик олимларнинг қарашлари ва ғояларидаги умумийлик ва хусусиятларини келтириб қиёслаш мақсадида мисоллар келтирамыз.

Хитой файласуфи **Конфуций** (эр.ав. 551-479) - давлатнинг илоҳий эгалик, замонавий айтганда патриархал - патерналистик концепциясини ривожлантирган. Императорга ер юзидаги муносабат ва воқеликни илоҳий тартиблар асосида бошқариб турувчи ягона шахс деб қараган. У одамлар ўртасида тенгсизлик мавжудлиги ва оми одамлар, қуйи табақалар, кичиклар олий насаб аслзода, катталарга бўйсунушлари зарурлигини таъкидлайди¹²³.

Алишер Навоийнинг фикрича, Аллоҳ таоло тоғу тошларни, бутун тирик мавжудотларни, денгизу саҳроларни, жумладан, инсонни яратган экан, у албатта инсоннинг қилмишидан, юриш-туришидан доимо огоҳ бўлиб туради. Бас, шундай экан, ҳукмдор бу дунёда хайрли ишлар билан шуғулланиши, одил бўлиши, ёмонлик ва ёвузликка қарши кураш олиб бориши, ҳақиқат тарафдори бўлиши керак. Навоийда фаровон жамият ўзининг мукамаллиги, яшаш қонуниятлари бўйича коинотга қиёс қилинади: коинот аро турли ҳодисалар ва нарсалар ўртасида уйғунлик, ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликни таъминлаш Аллоҳ фаолиятининг натижаси экан, шунингдек, жамиятда ҳам турли тоифалар ўртасидаги ҳамжиҳатлик ва мутаносибликка ҳукмдор фаолияти, унинг намунали ишлари натижасида эришилади¹²⁴. Бундай қараш қадимги юнон файласуфи **Платон** - Афлотун (эр.ав. 427-347)да ҳам мавжуд бўлиб, у ўзининг "Қонунлар" рисоласида давлат, сиёсат ва уни бошқариш услублари тўғрисида фикр юритар экан, аристократик давлат ва сиёсат ғоясини илгари суради. Бундай давлатни унинг фикрича ақлли, ишбилармон, доно, қобилиятли кишилар гуруҳи идора қилиши керак¹²⁵.

Лекин Навоийга кўра, юқори хизмат лавозимларини жамиятнинг фақат бой табақаси вакиллари билан тўлдириш керак эмас, балки қуйи табақа вакилларини ҳам жойлаштириш керак. Чунки бадавлат табақа вакиллари кўп ҳолларда бири бошқасини ҳукмдорга ё яхши, ё ёмон кўрсатишга уринади, ҳукмдор аксарият ҳолларда улар учун умумий муҳолиф бўлиб қолади. Бундай вазиятда ҳукмдор ёнида қоладигани қуйи табақа вакили бўлиб, у

¹²³ Дубков В.В. Политология (Основы политических знаний). Учебник. Т.: «Мехнат», 2004. 3-16-б.

¹²⁴ Ш.Шарипов. Лисон ут-тайр ҳақиқати –Т.: Фаъ, 1998.-Б.17.

¹²⁵ Афлотун. Қонунлар. –Т.: Янги аср авлоди, 2002. –Б.145.

ўзини таъминлаётган ҳукмдордан бошқага талпинмайди¹²⁶. Афлотуннинг фикрича, одиллик шахсий фазилат бўлмасдан, балки давлатга хос фазилатдир. Идеал давлат мажбурий идорадир. Барча ижтимоий ҳаёт олий тамойилга, яъни давлат ердаги ҳаётнинг олий шакли сифатида тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, кишиларни янги фазилатларга, фазовий ҳаётга тайёрлайди. У ўз вазифасини адо этгач, Худонинг ердаги маконига айланади¹²⁷.

Навий талқинида фаровонликка жамиятнинг барча аъзолари ўзларининг фаол ишлари ва одил шоҳлари билан ҳамкорликдагина эриша оладилар. Инсонлар ўртасидаги ҳамжихатлик ва ҳамкорлик адолатли сиёсат билан таъминланади¹²⁸. Мазкур қарашнинг баъзи хусусиятларини қадимги юнон файласуфи Аристотель (Арасту) – (м.а. 384–322) қарашларида ҳам учратиш мумкин. Жумладан, Аристотель “Этика”сида ахлоқий фазилатлар орасида биринчи ўринда адолат туради. Аристотель адолатсизлик деганда қонунни бузувчилар, бошқалардан ортиқроқ оладиган ва барчага тенг муносабатда бўлмайдиган кишиларни тушунади. Қонунга яраша иш қиладиган, барчага баробар қарайдиган кишиларни адолатли деб ҳисоблайди. Унингча, барча кишилар, адолат мутаносиблигига амал қилишга розидир¹²⁹.

Навий адолатли жамиятда яшаш учун билим ва етук ахлоққа эга бўлиш зурурияти тўғрисида фикр юритар экан, бу каби фазилат ва сифатларни авваламбор ҳукмдорларда мавжуд бўлиши лозимлигини кўрсатиб беради. Унинг фикрича, бошқарув тизимида фаолият юритувчи ҳукмдор ва “ҳукмфармо”лар томонидан амалга ошириладиган сиёсат жамият ахлоқи ва фаровонлигини белгилаб беради, лекин бу ахлоқ ва фаровонликнинг даражаси юритилаётган сиёсатнинг қанчалик билимли, ахлоқли, баркамол эканлигига қараб белгиланади¹³⁰.

Аристотель ўзининг “Сиёсат” асарида сиёсатга “инсон табиатидан келиб чиқадиган, жамият, гуруҳ ва инсонларнинг ўзаро муносабатлари бор жойдагина мавжуд бўла оладиган воқелик, шунинг учун инсон ўз табиатига кўра сиёсий борликдир”, дея таъриф беради¹³¹. Бу фикр Навоийда ҳукмдор қўллайдиган адолатли сиёсат юксак ахлоқий ва маънавий қадриятларга эга

¹²⁶ Қаранг: З.М. Ақромов. Навоий ва ҳаёт. –Т.: Ўқитувчи, 1991. –154 б.

¹²⁷ Афлотун. Қонунлар. –Т.: Янги аср авлоди, 2002. –Б.203.

¹²⁸ Алишер Навоий. Садди Исқандарий. –Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1991. –Б.366.

¹²⁹ Аристотель. Соч. Т.4. – М.: «Мысль», 1983. С.91.

¹³⁰ Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. –Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1983. –Б.102.

¹³¹ Ирхин Ю.В. Политология, учебник. –М.: Издамен, 2007. –896 с. –С.13.

жамият ва муҳит бор жойдагина амалга ошиши мумкин деган фикрда ўз ифодасини топади¹³².

Форобий мулохазаларига кўра, ҳақиқий фаровон давлат уч нарса: фозил жамият (халқ), адолатли тузум ва одил ҳукмдор асосида ташкил топади ва бу давлатнинг идорасида давлатнинг учала асоси ўз ўрни ва вақти билан тенг ишгирик этади. Ана шу учаласининг ўзаро мувофиқлиги, мақсадга кўра бир йўналишдалиги ва вазифа жиҳатидан аниқ ва ҳақиқатга қаратилган хатти-ҳаракати давлатнинг ҳақиқий асосини таъминлайди¹³³.

Алишер Навоий томонидан “Садди Искандарий” дostonида тасвирланган давлатда эса фаровон жамият, адолатли ҳокимият ва одил ҳукмдорга таянадиган давлат ҳамда бошқарув тизими қурилиши кўп жиҳатдан Форобий идеалига ўхшаш моҳият касб этади.

Навоийнинг фикрича, одил ҳукмдор, адолатли ҳокимият ва фаровон жамият мақсад ва манфаатлар гармониясига эга бўлиши керак. Айнан мана шу “мурод” ҳам бошқарув тизимининг тўғри қурилганлигига, ҳам жамиятнинг тўғри ривожланишига кафолат бўлиши мумкин¹³⁴.

Шундай қараш Абу Наср Форобий (873-950)да ҳам мавжуд бўлиб, «Фозил шаҳар аҳолисининг қарашлари» асарида давлатнинг келиб чиқишини одамларнинг ўз эҳтиёжларини қондиришга бўлган истаги билан боғлайди. Унинг қарашларига кўра давлатни донишманд киши бошқариши лозим. Давлат бошлиғи ва давлат хизматчилари бошқарув санъатини яхши билишлари керак. Шундай бошқарув кишиларни бахтга, тинчликка олиб боради. Бундай давлатда бошқарув адолатлидир¹³⁵.

Навоий қарашларида бу фикрнинг давомини қўриш мумкин, яъни жамиятдаги бошқа тоифаларнинг мавжудлиги ва яшашларининг сабабчиси, улар фаолиятининг тўғри ташкил этилиши, ўзаро уйғунлиги ва тартибга солинишининг бош ижрочиси ҳукмдордир. Мутафаккирнинг кўрсатишича, “адолат билан сиёсат юргизиш, раият бахт-саодати ва фаровонлигини таъминлаш ҳам ҳар кимнинг қўлидан келавермайди.”¹³⁶

Навоий қарашларига кўра ҳам, ахлоқий фазилатлар ёки иллатлар туғма сифатлар эмас, балки ижтимоий ҳаёт жараёнида вужудга келадиган хусусиятлардир. Навоийнинг фикрича, адлу дод (яъни адолатни амалга ошириш) ҳукмдор ва унинг “аркони давлати” (давлат сиёсати)га тегишли¹³⁷.

¹³² Х.Бобоев. Алишер Навоий буюк давлат арбоби. 1993. –Б.4.

¹³³ Абу Наср Форобий. Рисолалар. (М.Хайруллаев таҳрири остида). –Т.: Фан, 1975. –Б.44.

¹³⁴ Алишер Навоий. Садди Искандарий. –Т.: Фафур Фулом нашриёти, 1991. –Б.717.

¹³⁵ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. –Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. –224 б.

¹³⁶ Қаранг: Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. –Т.: Фафур Фулом нашриёти. 1989. –352 б.

¹³⁷ Алишер Навоий. Садди Искандарий. –Т.: Фафур Фулом нашриёти, 1991. –Б.483.

Хукмдор халқнинг фаровонликка эришиши йўлидаги ишларнинг моҳиятини англаши ва уларни юзага чиқариш воситаларини билиши лозим. Ана шундай шоҳ ва онгли халқ бирлашганларидагина инсон ўзининг билим ва қобилиятни кўрсатиш имкониятига эга бўла олади¹³⁸. «Ҳақиқат ва адолат билан тўғри сиёсат юргизмаган ҳар бир ҳукмдор ва бошлиқни қаттиқ азоб-уқубат ва балога гирифтор бўлишидан» огохлантириш керак¹³⁹.

Абу Райҳон Беруний (973-1048)нинг фикрича, одамлар ижтимоий адолатли тартиб ўрнатиш учун давлатга бирлашадилар. Ҳукмдор ва қонунлар жамият манфаатларига хизмат қилиши, уни зулмдан ҳимоя қилиши лозим. Ҳар бир инсон эса ўзи каби одамларнинг биттаси эканлигини билган ҳолда, бошқаларга зарар эмас, фойда келтириб яшаш керак. Беруний: «(Онон файласуфлари авом халқ учун эмас, балки юқори табақалар учун усул ва қоидалар ишлаб чиққанлар)»¹⁴⁰. «Давлатни бошқариш, – дейди Беруний, – жабрланувчилар ҳуқуқини зўравонлардан ҳимоя қилиш, бошқаришувчи халқ тинчлигини сақлаш учун ўз тинчлигидан воз кечиш демакдир»¹⁴¹. У адолатли ҳукмдорнинг асосий вазифаси кучли ва кучсизлар ўртасида тенглик, юқори ва паст даражадагилар орасида адолат ўрнатишдан иборат деб билади.

Ибн Сино (980-1037) давлатсиз қонун-қоидалар бўлмаслигини эътироф этади. У моддий тенгликни, лекин одамларнинг бой яшашларини ёқлайди, ҳамма аъзолари учун бир хил бўлган тартиблар ўрнатилган жамиятда адолатсизлик бўлмайди, деб қарайди¹⁴². Навоийнинг фикрига кўра эса, ҳукмдор сиёсий фаолиятнинг асосий вазифаси давлатда ҳуқуқий меъёрлар ва қоидаларни ўрганишдан иборат бўлиб, фуқароларнинг турмуш даражаларини, тинчлигини таъминлаш ва ривожлантириш йўлларини, шакл ва усулларини кўрсатиб бериши керак. У давлатнинг вазифасини мамлакат аҳолисининг бахтли ҳаётини таъминлаш ва кўриклашдан иборат, деб ҳисоблайди¹⁴³. Бу ҳақда Форобийда ҳам ўзига хос қарашлар мавжуд бўлиб, мутафаккир, “қонун фаровонлик йўлидир”¹⁴⁴, “улар ҳар қандай ақллиликдан ҳам бениҳоя устун турадилар”¹⁴⁵, “уларнинг ўзи ўз ҳолича олийжаноб, юқори мартабали бўлиши керак ва унинг номидан ҳамда у (қонун) ҳақда

¹³⁸ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. –Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1990. –Б.465.

¹³⁹ Алишер Навоий. Саъян сайёр. –Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1992. –Б.220.

¹⁴⁰ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. Т.1. –Т.: Фан, 1968. –Б.186.

¹⁴¹ Ўша манба, 438-б.

¹⁴² Бобоев Ҳ. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Ўқув қўлланма. 1-китоб. –Т.: Фан, 2004. –Б.96.

¹⁴³ Қаранг: Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. –Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1989. –Б.52.

¹⁴⁴ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. –Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. –Б. 30.

¹⁴⁵ Ўша манба. -Б. 17.

нимаики гапирилса ҳам муътабар бўлиши лозим”¹⁴⁶. Аммо қонунларнинг кўплиги бефойдадир... Чунки уларни билмаган ва уларга бўйсунмайдиганлар (қонунларни) бемаъни деб аташни хоҳлаб қоладилар¹⁴⁷, деган эди.

Ибн Сино ёмонлик тез ёйилиши, бунга сабаб бўладиган адолатсиз кишиларни жазолаш, агар адолатсиз бўлса, ҳукмдорни ҳам ағдариб ташлаш ғоясини қўллаб-қувватлайди¹⁴⁸. Мазкур қарашга Навоийнинг ҳам қарашлари мувофиқ бўлиб, унинг таъкидлашича, жамият шундай тузилганки, унда ёмонлик тез ёйилади ва авж олади, яхшиликка эса жуда секин одатланилади. Шунга кўра, ҳукмдор адолатда қатъий туриши, амалда ҳам, сўзда ҳам эзгу бўлиши шарт. Агар ҳукмдор амалда яхши бўлиб, сўзда шундай бўлмаса, ёки сўзда эзгу бўлиб, амалда шундай бўлмаса, бу ҳолат адолатнинг бузилишига олиб келади. Оқибат исёни келтириб чиқаради. Агар шохдан халқи хурсанд бўлмаса, душман устига юрмасин, чунки унинг ўз халқи уни мағлуб этади. Навоий ибрат учун келтирган воқеага кўра Султон Абу Саид Хуросон ва Мовароуннаҳр подшоҳи эди. У Табриз ва Рум сари юриш бошлади. Подшоҳ давлат йиғишга хирс қўйган бўлиб, ўз одамларини тангликда тутарди. Шунинг учун улар шохдан норози бўлиб, ундан юз ўгирдилар. Натижанда шох юриш вақтида душман қўлида ҳалок бўлди¹⁴⁹.

Низомий Ганжавий (1141-1209) ни улуг мутафаккир Навоий ўзининг салафи – яъни устози деб билади. Низомийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлар тизимида оригинал ёндашув бўлиб, унинг “Искандарнома”сида подшоҳсиз давлат назарияси илгари сурилади. Низомийнинг услуби ҳам бошқа Шарқ мутафаккирлари каби бадиий усул бўлган. Унинг “Искандарнома” асаридаги бош қаҳрамони бўлган Искандар доно ва адолатли подшо сифатида деярли барча жаҳон мамлакатларини босиб ёки мураса йўли билан ўз салтанатига қўшиб олади. Лекин, “*бахтиёр кишилар мамлакатига*” келган подшоҳ, бу мамлакатнинг на подшоси, на давлати, на бошқарув тизими йўқлигини билиб хайратланибди ва энг асосийси олам подшоҳлигидан кечиб, шу мамлакатнинг оддий фуқароси бўлиб қолишни ихтиёр қилади. Чунки бу мамлакат аҳолиси шундай комиллик даражасида тарбияланган ва маърифатли эдики, уларнинг ҳар бири ўз ишини билиб қилишар эдики, уларни биров томонидан бошқариш ёки назорат қилишга зарурият йўқ эди. Навоий Низомий даҳосига юксак баҳо берган ҳолда, у подшоҳсиз давлат

¹⁴⁶ Ўша манба. -Б. 21.

¹⁴⁷ Ўша манба. -Б. 17.

¹⁴⁸ Давлат ва ҳуқуқ назарияси / Ҳ.Б. Бобоев, З.М. Исломов, У. Чориёров, Ҳ.Т. Одилқориев ва б. Ҳ.Б. Бобоев ва Ҳ.Т. Одилқориев таҳрири остида. –Т.: ТДҶОИ, 2000. –Б.28.

¹⁴⁹ Навоий А. Сади Искандарий - Б. 95-103, 109-111.

эмас, балки, марказлашган давлат назариясини маъқуллаган ҳолда давлат бошида тарбияли, адолатли ва маърифатли подшоҳ бўлиши кераклигини уқтиради.

Худди шундай қарашга машҳур мутафаккир давлат арбоби Низомулмулкда (Абу Али Ҳасан ибн али Исҳоқ - Низомулмулк – 1017-1092) ҳам дуч келиш мумкин. Низомулмулк давлат бошқарувида дастлаб ҳукмдорга муҳим эътибор беради. Унга кўра, ҳукмдорнинг биринчи хусусиятлари адолат ва саховатдир. Ҳукмдор ўзича адолатли бўлиши мумкин, лекин саховатли, эл-халқини рағбатлантира олиш хусусиятига эга бўлмаса, унинг адолатида ҳеч қандай маъно қолмайди ва агар саховатли бўлиб адолатли бўлмаса ҳам худди шундай¹⁵⁰. Навоий давлат сиёсатини амалга оширишда жамиятнинг, хусусан, халқнинг ҳам ўрни бекиёс эканлигини таъкидлаган¹⁵¹. Низомулмулкнинг назарида ҳам халқ шундай катта кучга эгаки, “унинг ўзига маъқул келмаган ҳукмдорни ва бошқа амалдорларни мансабларидан олиб ташлаш ва ёки уларни мансабларга қўйишга имкони етарлидир”¹⁵².

Никкола Макиавелли (1469-1527) нинг фикрича, давлатни идора қилиш, қаттиқ интизом ўрнатишда яқка ҳокимлик бўлиши зарур. Зўрлик қилмасдан туриб интизомни сақлаш мумкин эмас¹⁵³. Бу фикр билан Навоий қарашларида ҳамоҳанглик мавжуд бўлиб, ҳукмдорнинг қатъийлик хусусиятларидан таркиб топган феъл-атвори унинг сиёсатини амалга оширувчи ҳокимиятнинг ҳам шундай иш тутишига ва унинг шундай йўл тутиши эса ҳеч қандай ортиқча ваъз-даъватларсиз фуқароларнинг ҳам шундай йўлдан боришига олиб келади. Икки мутафаккир қарашларидаги фарқли томон шундаки, Макиавелли зўрликни умумжамиятга нисбатан қўллайди, Навоий эса буни ирода ва қатъийлик деб атайди ва ҳукмдор уларни ўз умаро ва хизматчиларига жорий этишини фойдали ҳисоблайди. Унинг фикрича, бундай ҳукмдор ўзини қўллаб-қувватловчиларни қидирмайди. Аксинча, унга қарши бўлган фикр ёки ҳаракатга одамларнинг ўзлари зарба берадилар¹⁵⁴.

¹⁵⁰ Низомулмулк. Сиёсатнома. –Т.: Адолат. 1997. –Б. 19.

¹⁵¹ Бу фикрни орадан 9 аср ўтиб “Раҳбар шахс учун эса эл-юрт назаридан қолиш, жамоатчилик ишончидан маҳрум бўлишдан кўра оғирроқ жазо йўқ”, дея мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов ҳам қайд этган эди. Қаранг: Каримов И.А.Биздан озода ва обод Ватан қолсин. Т.2. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –Б. 358.

¹⁵² Низомулмулк. Сиёсатнома. –Т.: Адолат. 1997. –Б. 16-17.

¹⁵³ Макиавелли Н. «Ҳукмдор» - «Жаҳон адабиёти», 2002 йил сентябр, -Б.105-148.

¹⁵⁴ Қаранг: Қаранг: Алишер Навоий. Хайратул-аброр. –Т.: Фафур Ғулом нашриёти, 1989. –352 б.

Жан Боден (1530-1596) фикрича, монархия давлатчиликнинг энг яхши шакли бўлиб, давлат манфаатлари дин манфаатларидан устун туриши лозим. Навоий фикрига кўра ҳам давлатга ҳукмдор эгаллик қилиши керак, лекин у ақлли, адолатли, донишманд одам бўлиши шарт¹⁵⁵. Аммо мутафаккирларнинг давлат ва дин муносабатлари масаласидаги қарашлари фарқли жиҳатларга эга бўлиб, Навоий давлатга дин арбоблари эгаллик қилмасалар-да, давлатнинг қонунлари, жамият устидан олиб борадиган сиёсати дин қонунлари билан асослангирилиши лозимлигини таъкидлайди. Яъни Навоий жиноят ва жазода ҳукмдор ва давлат шариат қонунлари асосида иш тутишлари мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди¹⁵⁶.

Жан Боден сиёсат ҳеч бир дин, эътиқод ёки миллат вакилларини таъкид қилмаслиги, аксинча, бир оиладек яшашларига шароит яратиш лозимлигини, шундагина жамият фаровонлиги таъминланишини таъкидлайди¹⁵⁷. Навоий қарашларида эса турли уруғ-қабилалар, миллат вакилларининг ўзаро қилишмовчиликлари танқид остига олинади. Асарларида тотувликдаги ҳаёт тарзи тасвирланади. Айниқса, “Садди Искандарий” достонида халқлар дўстлиги ёрқин ўз ифодасини топган¹⁵⁸. Ҳар икки мутафаккирда ҳам аслида давлатга зарар етказадиган ҳодисалар шу масалалардаги зиддиятлар билан боғлиқдир. Жан Боденга кўра давлат - хусусий мулкка асосланган ижтимоий мулкни сақловчи иттифоқдир¹⁵⁹. Бу фикр Навоийда ҳам мавжуд бўлиб, унга кўра мулккий тенгсизлик илоҳий тақдир туфайли, худо ҳар бир инсонни ўз ризки билан яратган, лекин халқ ҳукмдордан ана шу ризқларидан адолатли равишда фойдаланишларига имконият яратиб беришидан умидвор бўладилар ва шунинг учун уни ўзларига ҳукмдор этиб белгиладилар¹⁶⁰. Жан Боденга кўра эса сиёсат ижтимоий-иқтисодий масалалар устидан назоратни қўлга олиши, ҳокимият эгаси бўлиши, ҳукмдор эса бу ҳокимиятнинг ягона ва мутлақ манбаи бўлиши лозим.

Инглиз файласуфи **Томас Гоббс (1588-1679)** давлат ва ҳукмдорнинг халқ фаровонлигини таъминлаш ва мамлакат тинчлигини муҳофаза

¹⁵⁵ Алишер Навоий. Садди Искандарий. –Т.: Фағур Ғулом нашриёти. 1991. –Б.617.

¹⁵⁶ Ўзбекистондаги табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Фан, 1999.

¹⁵⁷ Давлат ва ҳуқуқ назарияси / Ҳ.Б. Бобоев, З.М. Исмолов, У. Чорнёров, Ҳ.Т. Одиқориев ва б. Ҳ.Б. Бобоев ва Ҳ.Т. Одиқориев таҳрири остида. –Т.: ТДЮИ. 2000. –Б.52.

¹⁵⁸ Алишер Навоий. Садди Искандарий. –Т.: Фағур Ғулом нашриёти. 1991. –Б.183.

¹⁵⁹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси / Ҳ.Б. Бобоев, З.М. Исмолов, У. Чорнёров, Ҳ.Т. Одиқориев ва б. Ҳ.Б. Бобоев ва Ҳ.Т. Одиқориев таҳрири остида. –Т.: ТДЮИ. 2000. –528 б.

¹⁶⁰ Алишер Навоий. Махбуб ул-қудуб. –Т.: Фағур Ғулом нашриёти, 1983. –112 б.

қилишдан иборат икки муқаддас бурчи бор, дея таъкидлайди¹⁶¹. Бу қараш “Садди Искандарий” дostonида Навоийнинг ижтимоий-сиёсий ғояси сифатида ғоят кенг баъдий планда тасвирланган. Бу ер юзида адолат ва осойишталик ўрнатган одил подшо, олим, моҳир лашкарбоши Искандар образи орқали гавдалантирилган¹⁶².

Томас Гоббсга кўра, ҳукмдор давлатга эғалик қилса-да уни буржуазия (оқсуяклар табақаси) бошқариши зарур. Давлат ўзида жамланган ягона идора воситасида тинчликни сақлаши, табиий қонунлар бажарилишини таъминлаши, тартибни жорий этиши, ҳунармандчиликни ривожлантириши, инсонларнинг диний, маънавий, ахлоқий қарашларига ҳам таъсир этиши керак бўлади¹⁶³. Навоий «Хамса» дostonларида оқсуяклар ҳокимиятини тузум сифатида инкор этиш даражасига кўтарилмаган, феодал қарашларни тамомила рад этган бўлмаса ҳам, унинг ўша давр ҳаётидаги социал қусурларни танқид қилиши, ҳаётни, одамларни, социал табақаларни яхшилаш, тарбиялаш, соғломлаштириш ҳақидаги ўй-фикрлари, хусусан бу фикрларни ёрқин образлар воситаси билан баён қилиши фақат ўз даврида эмас, бутун ўрта аср давомида давлат бошқарувида халқнинг иштироки масаласида катта аҳамиятга эга бўлди. Бу масалаларни у айниқса «Хамса» дostonларида ғоят кенг ва чуқур ҳамда ўта таъсирли қилиб кўя билди¹⁶⁴. Гоббснинг давлат бошқаруви масаласидаги “давлат инсонлар томонидан барчага қарши урушга чек қўйиш, тинчлик осойишта ҳаёт учун тузилган ташкилотдир”, деган фикрлари ҳам юқоридаги Навоий қарашларига ғоятда ҳамохангдир.

Француз файласуфи Шарль Луи Монтескье (1689–1755) га кўра, қонунлар давлатнинг турига (республика, монархия, деспотия) боғлиқ¹⁶⁵, Навоийга кўра эса давлатга ҳукмдор бошчилик қилса-да, бошқарувни ижтимоий-иқтисодий, географик ва иқлим каби омиллар белгилайди¹⁶⁶. Бундай қараш ўз вақтида Мирзо Улугбекнинг “Тўрт улус тарихи” асарида ҳам бир неча ўринларда тилга олинади¹⁶⁷. Мустабид феодал сиёсий ҳукмронлик тизимини аёвсиз танқид қилиш, католик черковининг дунёвий

¹⁶¹ История политических и правовых учений. Под ред. В.С. Нерсесянца. НОРМА-ИНФРА. М. 1997. 27-с.

¹⁶² Қаранг: Алишер Навоий. Садди Искандарий. –Т.: Фафур Фулом нашриёти, 1991. –832 б.

¹⁶³ История политических и правовых учений. Под ред. В.С. Нерсесянца. НОРМА-ИНФРА. М. 1997. 27-с

¹⁶⁴ Қаранг: Алишер Навоий. Хамса. –Т.: Фафур Фулом нашриёти, 2011. 10 томлик.

¹⁶⁵ Государственное управление: основы теории и организации: Учебник/ Под ред. В.А.Козбаненко. –М.: Статут, 2000. –С.412.

¹⁶⁶ Алишер Навоий. Тарихи мулуки аҷам. –Т.: Фафур Фулом нашриёти, 1967. Т.14. –272 б.

¹⁶⁷ Қаранг: Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. Т.: Ҷулпон, 1994. –325 б.

ҳукмронлик қилишга уринишини қоралаш файласуфи Монтескьёга тегишли¹⁶⁸

Монтескьёнинг фикрича, «Агар қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият бир шахсда ёки бир ташкилотда мужассамлашса, эркинлик бўлмайди. Негаки, бу монарх яратган қонунлар ўз фойдаси йўлида зулм қилиш учун қўлланилиши хавфи мавжуд бўлади. Эркинлик суд ҳокимияти, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан ажратилмаганда ҳам бўлмайди. Агар бирор шахс ёки бирор ташкилот шу учала ҳокимиятни яқка ўзида тўтласа, ҳамма нарса ҳалок бўлар эди...»¹⁶⁹. Навоий эса бу фикрга бошқача ёндашади. Навоий қарашига кўра, қонун чиқарувчи ҳокимият иккига бўлиниши керак, бири ҳукмдорга тегишли бўлиб, унинг фармонлари давлат ва унинг фуқароларига тегишли қонунлар кучига, бири ҳукмдор ҳукуматига тегишли бўлиб, ҳукмдор фармонлари ва маҳаллий талаблар мувофиқлигини тартибга солиши лозим¹⁷⁰. Навоий даврида ҳам ижро ҳокимиятини ҳукмдор девони ва маҳаллий амирлар амалга оширганлар, суд ҳокимияти ишларида эса ҳукмдор фармонлари ва шарият қонунлари жамият ва унинг аъзолари ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш кучига эга бўлган эди. Навоий халқларварлик, адолатпарварлик ғояларини астойдил ташвиқ этди. У подшоҳларни зулм ва зўравонликни тарк этиб, адл, инсоф ва тўғрилик билан иш тутишга, ҳаммаша халқ қайғусини чекиб, халққа ғамхўрлик қилишга ундади¹⁷¹. Мамлакат ва халқнинг тақдири Навоий яшаган замонда кўп жиҳатдан ҳукмдорнинг олиб борган сиёсати ва халққа муносабати билан боғлиқ эди. Шунинг учун мутафаккир шоир подшоҳнинг қандай бўлиши кераклиги тўғрисидаги масалага катта эътибор беради¹⁷².

Навоийнинг уқтиришича, шоҳлар халқнинг ғамини ейишлари, оч-яланғочларга доимо кўмак кўрғазишлари, золимлар тиғи ва қўлини қайириш, бир-бирлари билан иттифоқ бўлиб иш кўришлари керак. Ҳокимият эгаси зулмни барбод қилиши, золимларни қаттиқ жазолаб, мазлумларни ўз паноҳига олиши керак. Айни замонда у кечиришни ҳам билиши керак. Гуноҳ хирмони қанча катта бўлса ҳам,— деб ёзади шоир,— оху надомат уни шамолга совуради. Гуноҳ ўтининг шуъласини узр сўраб оқизган кўз ёши

¹⁶⁸ Давлат ва ҳуқук назарияси / Ҳ.Б. Бобоев, З.М. Исломов, У. Чориёров, Ҳ.Т. Одилқориев ва б. Ҳ.Б. Бобоев ва Ҳ.Т. Одилқориев таҳрири остида. —Т.: ТДҲОИ, 2000. —Б.228.

¹⁶⁹ Қаранг: Нерсесянц В.С. История политических и правовух учений. М.: Норма-Инфра, 1999.

¹⁷⁰ Қаранг: Алишер Навоий. Сади Искандарий. —Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1991. —832 б.

¹⁷¹ Шарафуддинов О. Алишер Навоий. —Т.: Ўзбекистон КП МК Бирлашган нашриёти, 1967. —80 б.

¹⁷² Қаранг: Алишер Навоий. Муншаот. —Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1966. Т.13. —244 б.

пасайтиради (яъни йиглаб тавба қилган гуноҳкорни кечириш мумкин). Айни замонда сиёсатни ҳам қағтиқ тутиш керак¹⁷³.

Худди шундай қарашни **Самуэл Пуфендроф (1632–1694)** да ҳам кўриш мумкин. У давлатнинг пайдо бўлишини Худонинг хоҳиши деб қараган. Давлатни вужудга келтиришнинг асосий ташаббускори бу Худодир. Давлат фақат мутлақ ҳукмронлик шароитида ўз максадларини амалга ошира олади¹⁷⁴.

Конфуций қарашлари ҳокимият оксуяклар қўлида тўпланиши лозимлигига асосланади. Илк даврларда бу ишни императорнинг бутун мамлакатдаги кечмишларидан воқиф бўлиб, олий даражадаги ишончли назоратга эришиш, унинг обрўси, мавқеини сақлаб туриш воситаси деб билишган¹⁷⁵.

Навоий фикрича ҳам ҳукмдор қарорларини амалга татбиқ этиш ҳокимият вакиллари зиммасида бўлади. Шу туфайли ҳукмдор қандай одамлар билан ишлаётганини билиши керак. Ўзи ҳимматли бўлганидек, ҳукмдор маъмурияти вакиллари ҳам ҳиммати баланд, ақлли кишилар бўлса, давлат сирни сақланади, халқ ҳимояланган бўлади, давлат ва халқ мулки зиён-заҳмат кўрмайди. Адолатсиз ва инсонфсиз кишиларни бошқарувга умуман йўлатиб бўлмайди, шунингдек, уларни тарбиялашга ҳам уринмаслик керак. Қобилиятли, ҳунарли кишиларни тарбиялашга ҳаракат қилиш керак. Чунки ҳунарманднинг ақли, одоби унинг лаёқати ва қобилиятига кафил бўлади. Навоий ҳукмдор ва жамият хизматини амалда икки тоифа одамлар бошқариши лозимлигини таъкидлайди. Биринчиси, ақилли билимдон, зийрак, сўзга уста, ҳушмуомала, чакқон одамлар бўлиб, ҳукмдор оғир вазиятлардан улар ёрдамида қутулиб кетади. Иккинчиси, кучсиз, билимсиз одамлар бўлиб (бу ерда халқ назарда тутилади), жамият юқининг оғирлиги улар зиммасидадир¹⁷⁶.

Ахмад Дониш (1827–1897)нинг бу масаладаги сиёсий қарашларига кўра давлат бир гуруҳ кишиларга эмас, балки бутун халқ манфаатига хизмат қилиши керак. Ҳукмдор мамлакатни идора қилишда давлат арбоблари билан маслаҳатлашиб иш тутиши лозим. Ҳукмдор уларнинг гапига қулоқ солиши керак. Чунки бир киши ақлидан кўпчиликнинг ақли устун бўлади. «Қимки

¹⁷³ Ўша манба. 128-б.

¹⁷⁴ Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Маърузалар матни. Наманган, 2006. –Б.156.

¹⁷⁵ В поисках смысла / Составитель Мачехин А.Е. –М.: Олма-Пресс, 2004. –С.159.

¹⁷⁶ Алишер Навоий. Сади Искандарий. –Т.: Фағур Ғулом нашриёти. 1991. –Б.232.

аксиз бўлса, у одил ҳам эмас... ақл ва давлатни бир-биридан ажратиб бўлмайди, аксиз одамлар мамлакатни идора қила олмайдилар»¹⁷⁷.

Конфуций ҳокимиятнинг адолат ва меҳр-шафқатга асосланиши, фуқаролар эса исёнлардан ўзларини тийишларини уқтиради. Бошқариш – ҳаммани жой-жойига қўйиш деб қарайди. Давлат ҳокимияти халқ ишончисиз мавжуд бўла олмайди, аммо ҳукмдорлар ҳаммага ўрناк бўлишлари лозим. Конфуций таълимотига кўра «Ҳукмдор халқни ўз фарзандидек севиши, фуқаролар эса ҳукмдорни ўз отасидек ҳурмат қилиб, эъзозлаши лозим». Одамларнинг «нажиб» ва паст кишиларга бўлинишини ўзгартириб бўлмайди¹⁷⁸.

Навоийда ҳам ҳокимиятга нисбатан шунга ўхшаш ёндашувни кўриш мумкин. «Барча ишлардан огоҳ Аллоҳ таолони ҳеч бир ишингда назарингдан кочириб унутма, ҳар бир тасарруфингда одил бўлиб, бировга зулм қилма, — дейди шоир»¹⁷⁹. Ҳукмдор давлат арбоблари, ҳокимларни адолат ва ҳақиқат йўлидан боришга ундаши, халққа зиён-заҳмат қилмасликка, жабр-зулм етказмасликка қақариши лозим.

Конфуций жамият бошқаруви сиёсатининг асосини фақат қонунлар эмас, балки ахлоқий нормалар ҳам ташкил этиши лозимлигини таъкидлайди. Одамлар ўртасидаги барча муносабатлар мана шу ахлоқий, ҳуқуқий нормалар асосида (зўрлик ишлатмай) ривожланиб бориши керак¹⁸⁰.

Навоий эса жамиятда ҳар бир табақа, яхлит ижтимоий организмнинг ажралмас қисми сифатида ўзининг муайян функцияларига эга бўлиб, гўёки шу вазифаларни бажариш учун “халқ қилинган”лигини таъкидлайди¹⁸¹. Улар ўртасидаги энг баркамол киши эса ҳукмдор бўлиши лозимлиги ғоясини илгари суради.

Шундай ғоя Платонда ҳам мавжуд бўлиб, у “Пифагор диалог”ида мукамал давлатнинг муҳим хусусияти адолат сиёсатига амал қилишдан бошланиши, бу сиёсатни билимдон одам бошқариши лозимлигини таъкидлайди. Адолат – бу ўз ишини малакали, сидқидилдан бажаришдир¹⁸².

¹⁷⁷ Маънавий юлдузлари: (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, адиломлар, адиблар) / М. М. Хайруллаев таҳрири остида. –Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999. –Б.317.

¹⁷⁸ Юсупова Г.Х., Бугаева Г.А. Сиёсий фикрларнинг шаклланиши ва ривожланиши тарихи. Политология. 1-қисм. –Т.: ЎзМУ, 2000. 7–14-б.

¹⁷⁹ Алишер Навоий. Сади Искандарий. –Т.: Фафур Ғулом нашриёти, 1991. –Б.416.

¹⁸⁰ История политических и правовых учений. Под.ред. В.С. Нерсесянца.НОРМА-ИНФРА.М.1997. – С.27.

¹⁸¹ Каранг: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. –Т.: Фафур Ғулом нашриёти, 1983. –112 б.

¹⁸² Алиев Б., Қодиров А. Политология. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДЮИ, 2006. –Б.305.

Навойй ҳам давлат ва раият ҳақида фикр юритганда шунга яқин фикрларни илгари суради. Унинг қарашларига кўра, жамиятнинг улуғлар ва кичиклар, яхшилар ва ёмонлар, билимдон ва нодонлар, камбағал ва бойлар, оқиллар ва жоҳиллар, гадолар ва тубанлар тоифалари мавжуддир. Уларнинг ҳар бири ўзларича адолатдан умидвор бўладилар, унга етиб фаровон яшашни орзу қиладилар. Шунинг учун ўзларига шундай имконият берадиган давлат ва ҳукмдорни қўллаб-қувватлайдилар. Ҳукмдор ўз адолати билан, аввало, ана шундай сертоифа жамият ичида бирдай обрў қозона олиши керак. Бунинг учун ҳукмдор биринчи навбатда ўз ҳокимияти қонунларини мустаҳкамлаши лозим. Ўзига хизмат қилувчи амалдорлар учун қатъий тартиб жорий этиши керак. Шунингдек, жамиятни тараққиётга етаклаши, давлат ва жамиятни бойитиши, халқнинг кўпайишига шароит яратиши, жамиятни ички ва ташқи душманлардан ҳимоя қила оладиган салоҳият тўплаши ва мустаҳкамлаши, жаҳон давлатлари орасида ҳар томонлама нуфуз қозона олиши лозим¹⁸³. Шундай қарашни кейинчалик Герберт Спенсер (1820–1903) – “Социологиянинг асоси” асарида, “давлат иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш учун тузилади, жамият урушдан тинчлик томон, ҳарбий соҳадан индустриал жамиятга ўзгариб боради”, дея тасдиқлаган эди¹⁸⁴.

Француз маърифатпарвар файласуфи Жан Жак Руссо (1712–1778) «Одамлар ўртасида тенгсизликнинг келиб чиқиши ва асослари тўғрисида мулоҳазалар», «Ижтимоий битим» асарларида фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва тенглик ғояларини тарғиб қилган. У тенгсизликнинг сабабини хусусий мулкда кўради. Жамиятдаги тенгсизликнинг асоси эркинлик ва ҳуқуқларнинг тенг эмаслигида, деб билади¹⁸⁵.

Навоййда тенглик-тенгсизлик масалалари бутунлай бошқача асосда қайд этилади. Навойй жамиятдаги мавқени инсон баркамоллиги билан боғлайди. Инсоннинг комиллиги унинг бажарган амалий ишларида ифодаланади. Мутафаккир бирон-бир табақага мансуб одамларнинг вазифалари ва мажбуриятлари ўртасида тафовутларнинг сақланиши, ҳар бир одамнинг ўз касбини яхши билиши ва ўз вазифаларини бажариши унинг жамиятдаги ўрнини белгилаб беради, деб қараган. Буни жамиятнинг собитлиги ҳамда адолатнинг юзага чиқиши учун зарур бўлган омил, деб билган. Айни вақтда, унингча, ҳар бир одамнинг ўз касбига тегинли вазифаларини тўғри бажариши ва унинг ҳукмдор ва ҳокимият томонидан

¹⁸³ Қаранг: Алишер Навойй. Маҳбуб ул-қулуб. –Т.: Фағур Ғулом нашриёти, 1983. –112 б.

¹⁸⁴ Алиев Б.А., Рафиқов Ғ.А., Султонов Т., Раҳмонов Б. Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фанидан ўқув қўлланма. 2005 Тошкент.

¹⁸⁵ Бобоев Ҳ.Б. Сиёсий ҳуқуқий таълимотлар тарихи. –Т.: ТДЮИ, 2003. –Б.105.

ҳимоя қилиниши - жамиятда адолатнинг сақланиши ва уни барқарорлигини таъминлаш асосидир¹⁸⁶.

Навоийга кўра, адолатли бошқарув тизими, у шариат қонунларидан иборатми ёки ҳукмдор фармони ва унинг алоҳида вазифали қисмларидан иборатми, ундан қатъий назар “ихтиёрий қабул қилинганда” кутилганидек натижа беради¹⁸⁷. Уларни жорий этишда аҳолининг унга нисбатан “муносабати, табиий ҳолат”, икки томонлама “келишувлар ва мажбурият” кабилар ҳисобга олинishi керак¹⁸⁸. Ҳукмдор сиёсати ана шуларни ҳисобга олган ҳолда пухта ўйлаб, узоқни кўзлаб тузилиши лозим. “Шошма-шошарлик” билан жорий этилганда улар тез орада ўз кучини йўқотадилар¹⁸⁹ ва унга ишониб, алданиб қолган фуқаролар кейин бошқарув тизими ҳаққоний таклиф ва тавсиялар, қоида ва қонуниятлар билан чиққанда ҳам ишонмай қоладилар, натижада, ҳокимият барбод бўлади. Шунингдек, фармон ва қоидалар жорий этилганда жамиятнинг ҳар бир қисми аҳолисининг умумий руҳи, жисмоний қуввати, одатлари ва тутган ўринлари ҳам уларни шу йўлдан тараққий эттирувчи қонунларга муҳтожлигини эътиборда тутмоқ лозим¹⁹⁰;

Бу фикрни кейинчалик инглиз олими Жон Локк (1632-1704) янада ривожлантирган. У “Бошқариш тўғрисида трактат” асарида қироллик ҳокимияти илоҳий асосда эканлигини эътироф этиб, фармонлар ва қонунлар шахс эркинлигини ҳимоя қилиш ва уларнинг ҳуқуқларини кенгайтиришнинг зарур шarti эканлиги, «қаердаки қонунлар бўлмаса, у ерда эркинлик бўлмаслиги»ни таъкидлайди. У кишиларни ягона мақсад учун курашишга бирлаштирган давлат сиёсий ҳокимиятни жамият воситасида амалга оширмоғи лозим», - дейди¹⁹¹.

Локк қарашларига кўра, одамларнинг эркинлиги ва мулки табиий ҳолатда ишончли муҳофаза қилинмайди. Кўпчилик ҳамма вақт ҳам адолат талабларига риоя қилмайдилар. Бу ҳол ўз мулкига эгаллик қилишни қийинлаштиради. Одамларнинг олий мақсади ўз мулкини, табиий эркинлигини муҳофаза қилишдир. Шу мақсадда улар ижтимоий келишувлар

¹⁸⁶ Қаранг: Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. –Т.: Фафур Гулом нашриёти, 1983. –112 б.

¹⁸⁷ Ўша манба. -Б. 33.

¹⁸⁸ Ўша манба. -Б. 34. Ушбу масала сиёсатшуносликда Европа олимлари томонидан XX асрга келибгина “сиёсий легитимлик” ёки “ҳокимият легитимлиги” масалалари нуқтаи назаридан кенг тадқиқотлар доирасига тортилди. Қаранг: Пугачев В.П., Соловьев А.И. Сиёсатшуносликка кириш. –Т.: Янги аср авлоди, 2004. -456 б.

¹⁸⁹ Ўша манба. -Б. 18.

¹⁹⁰ Қаранг: Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. –Т.: Фафур Гулом нашриёти, 1983. –112 б.; Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. –Т.: Фафур Гулом нашриёти, 1989. –352 б.

¹⁹¹ История политических и правовых учений. -М.: Знание, 1997. 323 с.

асосида ўз эркинлиги, ҳаёти ва мулкани муҳофаза қилиш ҳуқуқини жамиятга топширадилар¹⁹².

Навий фикрича ҳам, ҳокимият ва унинг сиёсатида жамият, тартиблар ҳамда ҳукмдор ўртасида турувчи ўрта бўгин – амалдорлар асосий иш юритувчилик вазифасини бажаради. Унинг энг асосий фаолияти қонунлар, ҳукмдор билан жамиятнинг ўзаро мувозанати ва мувофиқлиги, ҳамжихатлиги ва тенглигини таъминловчи тарозидир. Сиёсат бузилганда амалдорлар ана шу икки томондан бирига кўпроқ оғиб кетади ва мувозанат бузилади. Бундай ҳолда одамларнинг ижтимоий келишувлар асосидаги умумий эркинлик шартлари, ҳаёти ва мулки муҳофазасига зарар етади ва давлат барҳам топади¹⁹³.

Бу қараш кейинчалик инглиз мутафаккири Э. Берк (1729–1797) нинг давлат ва жамият инсоннинг ихтироси эмас, балки табиий ривожланишининг натижаси, давлатнинг асосий вазифаси тартиб ва қонунни сақлашдан иборат, деган қарашларида ҳам ўз аксини топган эди¹⁹⁴.

Инглиз ёзувчиси ва давлат арбоби Томас Мор (1478–1535) «Утопия» китобида ҳаёлий Орол аҳолиси яратган тузум ижтимоий-сиёсий тузумлардан энг афзали, энг инсонпарвари, энг демократлашган, энг ақлли, интизом ва эркинлик, тартибот, ташаббускорлик, меҳнат ва роҳат жамиятини тасвирлайди¹⁹⁵. Бундай қарашларни биз Алишер Навоийнинг “Ҳайратул аброр” “Садди Искандарий”, “Маҳбубул қулуб”, каби бир қатор асарларида кузатамиз. Уларда мутафаккир юксак онгли ижтимоий муносабатлар ҳамда халқчил сиёсатни қарор топтиришга доир қарашларини асл инсонпарварлик, инсонга муҳаббат, унинг кадр-қимматини эъзозлаш, уни ҳимоя қилиш, унинг фаровонликда яшаши учун муносиб ижтимоий шарт-шароитларни яратиш омилларини асослаб беради. Адабий меросидаги назарий, хусусан, ижтимоий-ахлоқий, сиёсий мавзуларга оид қарашларида акс этган одил ҳукмдор ва адолатли ҳокимият, етук инсон ва фаровон жамият муаммолари, баркамол инсон ва турмуш тарзини яратиш ва уни ривожлантириш йўллари, адолатли ва халқчил сиёсатнинг пайдо бўлиши, ривожланиши қонуниятлари тўғрисидаги қарашлари унинг нафақат шоир, балки

¹⁹² Отамуродов С., Эргашев И., Ақромов Ш., Қодиров А. Политология (Ўқув қўлланма). – Т.: Ўзбекистон, 1999, 14-40-б.

¹⁹³ Алишер Навоий. Муншаот. –Т.: Фафур Ғулом нашриёти, 1966. Т.13. –244 б.

¹⁹⁴ Қаранг: Ирхин В. Политология, учебник. –М.: Экзамен, 2007. 980 с.

¹⁹⁵ Основы политической науки. Учебное пособие для высших учебных заведений. Часть I. –М.: МГУ им.М.В.Ломоносова, 1996. –С140.

давлат арбоби сифатида ўз бошидан кечирган тажрибалари хосиласи дейиш мумкин.

Голландия файласуфи Б. Спиноза (1632-1670)нинг фикрича, одам ҳаёт кечириши учун зарур нарсаларни ёлғиз ўзи топишга қодир эмас. Одамнинг хавфсизлиги, унинг табиий ҳуқуқлари жамиятдагина таъминланиши мумкин. Натижада одамлар муқарар равишда бирлашадилар ва хавфсизликда яшаш учун давлат ҳокимиятини ўрнатадилар. Давлат билан бирга "умумий ҳуқуқ" ҳам пайдо бўлади. Бу ҳуқуқ давлатга бирлашган барча одамларнинг бир бутун бирикмаси - ҳокимиятни ташкил қилади¹⁹⁶. Бундай қараш ўз вақтида Форобий томонидан баён қилинган эди. Форобийнинг "Фозил шаҳар одамлари қарашлари" асаридagi қарашларига кўра, инсон ўз табиатига кўра доимо бошқа инсонлар билан муносабатда бўлишга интилади. У яшаш учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, уларга эга бўлиш кишилик жамоасига эҳтиёж туғдиради... Шу сабабли, кўп кишиларнинг бирлашуви инсон жамоаси вужудга келди". Худди ана шу ўзаро интилиш, ҳаракат асосида жамият ва ундан эса давлат келиб чиқишини эътироф этади¹⁹⁷.

Навоийда ҳар икки мутафаккир қарашларининг уйғунлашганини кўриш мумкин. «Маҳбубул-қулуб» асарининг асосан ижтимоий мазмун қасб этувчи биринчи қисмини Навоий «Сориун-носнинг афъол ва аҳволининг кайфияти» деб атайдди. Бу қисмда жамият ва унинг воситасида давлатнинг вужудга келиши, турли ижтимоий табақаларнинг жамиятда тутган ўрни ва вазифаси, ҳар бир табаканинг ўз бурчига тўғри, ҳалол муносабатда бўлиш кераклиги ҳақида сўз юритади.

Навоий қарашларига кўра, фуқароларнинг розилиги, фаровонлиги ҳукмдор ва давлат фармон, буйруқ ва талабаларига бўсуниб яшашда эмас, унга бўлган ишонч ва умидда намоён бўлади, шунингдек, бу ишонч ва умид ҳукмдор ва унинг ҳокимияти қандай сиёсат юргизишига боғлиқ. Шунинг учун Навоий доим адолатли ҳукмдорни қўллаб-қувватлайди. Ҳукмдор эса ҳар бир тоифанинг орзу-истакларини тушуна олганда ва ана шу орзу истақларни бир бутун ҳолда кўриб, давлат ишларини шунга мос ҳолда олиб борганда адолатли бўлади. Бошқача қилиб айтганда, амалга ошириладиган сиёсат ижтимоий талаб ва эҳтиёжларга мос бўлсагина, Навоийнинг фикрича, "боқий" давлатга эришиш мумкин. Бошқа томондан қонун ва қарорлар чиқарувчиларнинг ҳаёт тарзи аҳоли ҳаёт тарзи ва улар учун чиқарилган

¹⁹⁶ Политология. Учебник. Изд. 2-е, доп и перераб. - М.: РАГС. 2006. - С. 200.

¹⁹⁷ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. - Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. - Б. 186.

конунларга зид бўлмаслиги керак¹⁹⁸. Бу қарашлар кейинчалик немис файласуфи Георг Вилгельм Фридрих Гегель (1770-1831) томонидан ривожлантирилган ҳамда давлат, жамият ва конунлар мувофиқлиги асосида янада юқори даражага кўтарилган эди. Гегелнинг фикрича, фуқаролик жамияти ва давлатнинг пайдо бўлишига табиий зарурият, табиат конунларининг қатъий таъсири билан бир вақтда эркин ирода таъсири ҳам сабаб бўлди. Шу нуқтаи назардан жамият ва давлат ҳуқуқ ва ахлоққа асосланган индивидуал халқ руҳи, халқнинг ижтимоий онгидир. Халқнинг умумий иродасини ҳуқуқ орқали таъминлаган давлатгина адолатлидир¹⁹⁹.

Немис файласуфи Иммануил Кант (1724-1804)нинг сиёсий қарашлари "Ахлоқ метофизикаси асослари", "Боқий дунё сари" асарларида ўз аксини топган. Кантнинг фикри шундан иборатки, умумий тамойилга кўра шахснинг чекланмаган ҳаракат эркинлиги бошқаларнинг худди шундай эркинлиги билан мос келадиган даражагача чекланиши керак. Амалдаги конун ҳам худди шу тарзда ҳар бир кишининг ҳаракат эркинлигини чеклайди. Турли хил мақсадларга эга бўлган одамларнинг тинч-тотув яшаш шarti мана шундан иборат. Эрkinning шундай чекланиши эркинликларни кўпроқ таъминлайди, энг аввало, низоларни адолатли тарзда тартибга солиш имконини яратади²⁰⁰.

Мазкур масала Навойда ҳам муҳокама қилинган бўлиб, унинг қарашларига кўра давлатнинг ҳар бир фуқаросининг эркинлигини таъминлаб бўлмайди, кимдир фақирликда, бошқа кимдир эса бадавлат яшашни озу қилади, кимдир бу дунёнинг молу мулкига, кимдир боқий дунёнинг ҳаваси билан умр кечиришни афзал биледи. Охир-оқибатда, бир кишининг истаги барчанинг истаги бўла олмайди. Шундай экан, умумий тартиб кимнингдир орзу хавасини чекласа, кимгадир орзу-хавасга йўл очади. Ўз-ўзидан бу тартибни бошқаришга талаб туғилади. Ҳуқмдорнинг пешонасига эса Аллоҳ таоло ана шу талабни бошқариш тақдирини ёзади²⁰¹.

Кейинчалик Кантда бу қарашлар янада ривожлантирилган. Кант сиёсат ва рационалликни бирлаштирмоқчи бўлди. Унга кўра, бир томондан, рационаллик рўёбга чиқиши учун муайян сиёсий шарт-шароит талаб қилинади, иккинчи томондан эса, рационаллик маърифатли сиёсат юритишнинг муҳим шартидир.

¹⁹⁸ Қаранг: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. –Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1983. –112 б.; Сади Искандарий. –Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1991. –832 б.; Ҳайратул-аброр. –Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1989. –352 б.

¹⁹⁹ Эргашев И. Сиёсат фалсафаси. –Т.: Академия, 2004. –130 б.

²⁰⁰ Исламов З. Общество. Государство. Право. –Т.: Адолат, 2001. –С.159. –695 с.

²⁰¹ Алишер Навоий. Тарихи мулуки аҷам. –Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1967. Т.14. –272 б.

Навойи асарларида адолатли шохга халқнинг йўлбошчиси сифатида қаралади. Унинг ақлу-идроки, комиллиги маънавий бойлиги халқнинг молу-давлатининг мўллиги ва роҳат-фароғатда яшашини таъминлайди. Яъни одамлар ўз табиатларига қўра яхши яшашга интиладилар ва бунга ҳукмдор томонидан ҳуқуқий имкониятлар берилса, эришадилар ҳам. Шоирнинг назарида халқ қўй подаси бўлса, подшоҳ чўпон, мамлакат чаман бўлса, шох бу чаманга қаровчи, сув берувчи дехқон, мамлакат боғ бўлса, у боғбон бўлиб, бу боғ ёки чаман қуриб қолса, қўй подаси бўрилар томонидан таланса, фақат халққа эмас, шохга ҳам ҳеч қандай наф йўк²⁰².

Инглиз иқтисодчиси ва файласуфи Адам Смит (1723–1790) “Халқлар бойлигининг табиати ва сабаблари ҳақида тадқиқот” асарида худди шу масала ҳақида фикр юритар экан, “Буюк миллатлар хусусий шахсларнинг хўжасизлиги туфайли ҳеч қачон камбағаллашмайдилар, балки улар кўп ҳолларда давлат ҳокимиятининг хўжасизлиги ва нодонлиги туфайли камбағаллашадилар”, - деб ёзган эди²⁰³.

Мазкур фикрга америкалик мутафаккир Томас Пейн (1727-1809) ҳам қўшилган. У инсон эрки ва ҳуқуқлари масалаларига муносабат билдираар экан, одамларнинг фаровон ҳаёт ва бахтга эришиш каби ҳуқуқларни табиий туғма ҳуқуқлар, деб билади. Пейн ҳам табиий ҳуқуқ асосида ижтимоий ҳуқуқ пайдо бўлиши, лекин у одамларнинг табиий ҳуқуқларига зид бўлмаслиги кераклигини таъкидлайди. Лекин Пейнга қўра, табиий ҳуқуқ асосида пайдо бўлган ҳокимият якка шахс қўлида ва инсон табиий ҳуқуқларига зид бўлмаслиги керак. Ҳокимият манбаи халқнинг ўзидир²⁰⁴.

Навойи “Тарихи мулуки аҷам” асарида халқнинг давлат ишларидаги ролини унинг китоб битгани, тошдан темир чиқарганлиги, ёғочдан уйларга эшик ясатганлиги, конлар топиши, ариқлар чиқариб, юртни обод қилганлиги, шаҳар ва кентлар қургани, тўқимачиликни ихтиро қилганлиги, катта бинолар қурганлиги, боғу бўстонлар яратганлиги, дехқончиликни, хунармандчиликни ривожлантиришга аҳамият берганлиги ва ҳоказолар билан белгилайди. Ҳокимиятнинг фаолиятини эса, аввало, мамлакат иқтисодиётини юксалтириш, халқнинг моддий турмушини яхшилаш, илм-маданиятни ривожлантириш, мамлакат мудофаасини мустаҳкамлаш учун қилган ишлари каби муҳим ижтимоий масалалардан келиб чиқиб характерлайди. Мутафаккир халқнинг яратувчанлиги эҳтиёжлари, меҳнат ранжларини

²⁰² Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. –Т.: Фафур Гулом нашриёти, 1989. –352 б.

²⁰³ Основы политической науки. Учебное пособие для высших учебных заведений. Часть I. –М.: МГУ им.М.В.Ломоносова, 1996. –340 с.

²⁰⁴ Каранг: Политология. Учебник. Изд. 2-е, доп и перераб.–М.: РАГС, 2006. –600 с.

камайтириш ва тинч-фаровон ҳаёт талабидан келиб чиқишини, ҳукмдор ва ҳокимият эса уларнинг бу ташвишларини енгиллатиш ва муҳофаза қилиш учунлигини таъкидлайди.

Пейн ҳам жамият ва давлат ўртасидаги фарқ ҳақида шунга яқин қарашни баён қилиб: "Жамият бизнинг эҳтиёжларимиз туфайли пайдо бўлади, ҳукумат эса бизнинг нуқсонларимиз туфайли", - деган эди.

Навоий "Муншаот" асарида давлатни идора қилиш усуллари, ҳукмдор учун фарз бўлган бурчлар, мамлакат ва фуқаролар осойишталигини сақлаш, уларнинг ободонлиги ва фаровонлигини таъмин этиш каби масалалар юзасидан аниқ воқеалар мисолида фикрлар билдириб, ўз даври ҳукмдори ва унинг фарзандларига холис маслаҳатлар беради. Айниқса, Хусайн Бойқаронинг валиаҳди Бадиуззамонни шуларга риоя қилишга даъват этади. Навоий унга ҳукмдорлик фаолияти учун фарз бўлган қоидаларни таърифлагач, барча ишларни бажаришда марказий давлат манфаатидан келиб чиқиш ва шоҳ итоатида бўлишни уқтиради²⁰⁵.

Бу қарашлар кейинчалик **М. Вебер (1864–1920)** томонидан ривожлантирилган, унинг назариясига кўра ҳокимиятга танҳо эгалик қилишга, ҳокимият монополияси ёрдамида ўз эркини буйруқлар ёрдами билан ўтказиш қобилиятига асосланган ҳукмронлик, ҳукмронлик эса ўз навбатида қонунийлаштирилган зўрлик, деб таърифланган эди²⁰⁶.

Хуллас, Навоийнинг қарашларига кўра, сиёсат нозик иш бўлиб, доимо жадал ва ғайрат-шижоат, жасорат билан ҳаракат қилишга ундайди. Ҳукмдорлик шундай ишки, унинг олдида доим янги-янги муаммолар кўндаланг туради. Мамлакатнинг бошқа бирор кишига ҳал эта олмайдиган масалалар ҳукмдор қарори билан ечим топади. Жасоратли бўлмаган ҳукмдор эса муаммоларни мудом ортга сураверади. Иккиланиш, давлат ишларида қатъий қарорли бўлмаслик, таҳлика ва кўрқув бошқарувнинг бетартиблигига, бошқарув тизимининг эса обрўсизланишига олиб келади. Қатъийлик ҳукмдор фаолиятида ташқи ва ички қаршиликларга барҳам берадиган энг муҳим хусусиятдир. Сиёсат ҳукмдорда кучли бўлиши мумкин. Аммо одиллик қатъийлик билан қарор топади. Адолатли бўла туриб, сиёсатда қатъий бўлмаган ҳукмдор адолатни кенг миқёсда жорий эта олмайди. Сиёсатсиз ҳукмдор ички зиддиятларни бартараф қила олмаганидек, ташқи қаршиликларга ҳам дош бера олмайди. Фуқароларнинг тинчлиги, иқтисодий-ижтимоий фаровонлиги сиёсатда қатъийсизлик туфайли ҳам кўп

²⁰⁵ Алишер Навоий. Муншаот. –Т.: Фафур Гулом нашриёти, 1966. Т.13. –244 б.

²⁰⁶ Социология: учебник / Бойков В.Э., Демидов Ф.Д., Игнатов В.Г.; под общ. ред. В.Э.Бойкова. –М.: РАГС, 2004. –496 с.

бузилади. Қатъиятли ҳукмдор адолатли ҳукмдордан ҳам кўра кўпроқ ҳукмдорлик қила олиши мумкин. Шунингдек, ҳукмдор қай вақтда қатъият кўрсатиш кераклигини ҳам билиш лозим. Масалан, жанг пайтида сулҳ тузишга ҳаракат қилган, сулҳ тузиш зарур бўлганда жанг қилишни афзал кўрган ҳукмдорни қатъиятли ҳам, ақлли ҳам деб бўлмайди. Чунки, ҳар икки ҳолатда ҳам у ўзига нисбатан қаршиликларни кучайтириб юбориб, зарар келтиради.

Мазкур асарда келтирилган мактублардаги қарашлар Навоийнинг улкан ва илғор давлат арбоби эканлигидан, унинг наздида мамлакатни идора этишда умум манфаати учун қатта масалалардан тортиб то майда масалаларгача аҳамиятли бўлганлигидан далолат беради.

Навоий қарашларига хос хусусиятлар, тасаввурларнинг аниқлашиб, ижтимоий ҳаёт, давлат, сиёсат, ҳуқуқ ҳақидаги таълимотларга айланиши тарихи узоқ даврни камраб олади. Бу жараён турли халқларда турли хил кечган. Лекин барча халқларга, мамлакатларга хос бўлган умумий қонуниятлар нуқтаи назаридан қараганда зулмга қарши адолат, тартибсизликка қарши қонунийлик, ёвузликка қарши раҳм-шафқат, урушга қарши тинчлик ғояларининг илгари сурилишини кузатамиз. Жамият, давлат ва инсон орасидаги муносабатлар кураши тарихида бу қонуниятлар барча даврлардаги халқлар ҳаётига хосдир.

2.3. Навоий ижтимоий-фалсафий қарашларида ислом дини ва шариат масалалари

Навоий яшаган ижтимоий ҳаёт ижтимоий муносабатлари шариат асосида ташкил қилиниб олиб борилганлиги маълум. Шунинг учун, Навоий асарларида асосий ўринни дин ва шариат масалалари эгаллаган. Навоий асарларини бошланиши ўша давр анъанасига кўра Аллоҳга ҳамд ва санолар, пайғамбарга салават айтиш, авлиёлар шаънига дуолар ўқиш билан бошланади. Хусусан, унинг “Насойим ул-муҳаббат”, “Арбаъин”, “Сирож ул-муслимийн”, “Вақфия”, “Муножоот”, “Рисолаи тийр андохтан” каби асарлари айнан шундай асарлари жумласига қиради.

Мутафаккирнинг “Насойим ул-муҳаббат” асарида ҳам анъанавий Аллоҳга ҳам, Муҳаммад С.А.В га салават ва авлиёларга дуои хайр қилиш билан бошланади. Асарнинг бошланиши Ислам динининг асосий шартларидан беш асосий арконни келтиради. Яъни мусулмонлар учун шаҳодат қалимасини айтиб имон келтириш, беш маҳал намозни адо қилиш, рамазон ойида рўза тутиш, закот бериш, имкони бўлса, ҳаж зиёратини адо

этишни айтиб ўтади. “Насойим ул-мухаббат”да Навоий 770 та авлиёлар ҳақида маълумот бериб уларни Исломи дини такомилли йўлидаги хизматлари ва мусулмонлар учун ибратли амаллари, қилган касб-корлари, гўзал хулқ-атворлари ҳақида ажойиб мисоллар воситасида таърифлайди.

Алишер Навоийнинг мазкур йўналишда ёзилган яна бир бетақроп асари “Вақфия” дир. “Вақфия” асарини унинг ижтимоий-сиёсий қарашлари тизими дейиш билан бирга, унинг амалий фаолияти ва савий-ҳаракатлари ҳақида биографик маълумотлар берувчи мемуар хусусиятдаги асар десак, ҳақиқатга яқин бўлади. Асар номидан кўриниб турганидек, унинг асоси диний-шаръий тамойилга таянади. Бу фикримиз асарни фақат назария эмас, балки тарихий реаллик сифатида ҳам қимматини оширади. Асарда Навоий тараннум этган улугвор ижтимоий-фалсафий ғоя ва фазилатлар – мурувват, фузувват, жўмардлик, саховат каби ғояларни ўз амалий фаолияти намунасида ўзи амалга оширган ишлар баёни сифатида ҳам билиш мумкин.

Шу ўринда “Вақф” сўзига ҳам қисқача изоҳ бериб ўтиш лозим деб уйлаймиз: “Вақф” арабча сўз бўлиб, -дин йўлида ажратилган мол-мулкдир. Исломи дини анъанасида давлат ва айрим кишилар томонидан диний муассасалар, масжид мадраса ва бошқаларга ажратилган мол-мулк²⁰⁷. Вақф мулки вақфга Аллоҳ йўлида садақа сифатида берилиб у кейинчалик камбағал, ночор кишилар етим-есирларга, ғариб-мискинларга тарқатилган. Вақф учун фақат мол-мулк, пул эмас, феодал тузум шароитидаги асосий бойлик манбаи бўлган ер вақф мулки сифатида берилган ва бу ер дахлсиз ҳисобланган. Навоий Хусайн Бойқаро давлатига кўрсатган улкан хизматлари эвазига унга жуда катта миқдорда ер, сув йирик иншоотлар мулк қилиб берилган эди. Лекин улуғ мутафаккир бу мол-мулкларини ва ерларни вақф сифатида оддий халққа фойдаси тегиши, давлат муассасалари, қўшин харажатлари, мадраса талабалари, қироатхоналар учун, шифохона ва дорихоналар учун ва янгиларини қуриш учун сарфлаган. Ҳиротдаги бир нечта шундай ижтимоий аҳамиятга эга бинолар, боғлар, зиёратгоҳлар, дорушшифо, қироатхоналар айнан Навоийни раҳнамолиги ва бойликлари ҳисобидан бунёд қилинганлиги тарихий манбаларда баён қилинган. Аллома бу мол-мулк ва улардан келадиган даромадларни беғараз, адолатли тақсимланиши устидан, ишончли кишилар қўйиб ва шахсан ўзи назорат ўрнатган.

²⁰⁷ Исломи (справочник) М.А.Усмонов таҳрири остида Т., 1989 Б-79. “Вақф” мақоласи

“Вақфия” да мол- мулклар ва ерларни тизими ва тақсимоти куйдагича:

- вақф қилинган ерлар ва мулклар;
- вақф қилинган бинолар, иншоотлар;
- уларни идора қилиш учун белгиланган вазифалар;
- вазифалар учун тайин қилинган маошлар;
- вақфлар таомили учун аниқланган ашёлар;
- бино ва ёдгорликлар таъмири;
- халқ учун, хусусан камбағаллар учун ўтказиладиган хайрия маросимлар ва уларга тортиладиган таомлар миқдори;
- мударрис ва талабалар учун жорий қилинган қоидалар;
- вақфларни сақлаш, идора этиш ва назорат қилишнинг қоида ва шартлари;
- вақф шарт ва қоидаларининг дахлсизлиги;²⁰⁸

Навоийнинг вақф қилдирган ерларини ўлчов миқдори 460 жерибга²⁰⁹ тенг бўлганлиги манбаларда ва “Вақфия”да айтиб ўтилган.

“Вақфия”да тайин этилган вазифалар ва уларга тайинланган маош ҳамда дон-дун миқдори аниқ кўрсатилган. Масалан: икки мударрис, уларни ҳар бирига ўн биттадан толиби илм бўлиши керак бўлган. Мударрисларга йилига 1200 олтин (танга) нақд пул, 24 юк (айрим манбаларда харвор ҳам дейилиб бир эшакка юк бўладиги даражадаги оғирликдаги юк) ошлиғ (арпа, буғдой) берилиши белгиланган. Навоий талабаларни 3 тоифага бўлган:

- аълога ўқийдиган талабаларга ойига 24 олтин нақд 5 юк ошлиғ;
- ўртага ўзлаштирадиган талабаларга ойига 16 олтин нақд, 4 юк буғдой;
- паст ўзлаштирувчи талабаларга 12 олтин пул ва 3 юк ошлиғ берилган²¹⁰.

Ҳозирги замон сиёсатшунослик фанида алоҳида эътиборли мавзулардан бири жамиятни демократлаштиришнинг муҳим омили – жамоат, фуқаролик жамияти институтларини ривожлантириш, уларнинг асосий мақсади эса ижтимоий масалалар бўлиб ижтимоий

²⁰⁸ Ўзбек адабиёти тарихи (IV томлик) II том Т., 1977 Б-402-403 яна қаранг А.Навоий “Вақфия” МАТ (20 томлик) Т., 1998 14 том Б 260-269;

²⁰⁹ Жериб- ер ўлчови бирлиги , тахм 1 таноб ер.Жерибни, шунингдек 1 жериб дон экиш мкин бўлган ер бўлагини ҳам айтишган. Е.Э.Бертельсни изохлашича турли даврларда жерибни миқдори турлича белгиланган - (100 дан 200 м.га қадар).

²¹⁰ Ўзбек адабиёти тарихи (IV томлик) II том Т., 1977 Б 403; яна қаранг А.Навоий “Вақфия” МАТ (20 томлик) Т., 1998 14 том Б 260-269;

химоя тизимини ривожлантириш орқали ижтимоий адолатни таъминлаш. Исломи динидаги Вақф институти ҳам айнан ана шу мақсадда йўлга қўйилган. Ҳозирги даврда эса ижтимоий институтларнинг ижтимоий химоя, хайрия ташкилотлари, хомийлик ҳаракатлари кўп ҳолларда ўз-ўзини тарғиб (самореклама) қилиш воситаси сифатида бораётганлигини кўриш мумкин.

Навоий сиёсий таълимотида ҳам давлат ва жамият таназули бойликка хирс қўйиш, фақат шахсий манфаатни ўйлаш, зулми хаддан ташқари ошиб кетиши, нафсни тия билмаслик, ҳавойи хирсларга берилиш ва бошқа ижтимоий иллатларга ғарқ булиш туфайли юз беришида деб билади:

То хирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
То зулму ситам жонига бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас мамлакат обод ўлмас.²¹¹

Навоийнинг исломий илм тарғиботи асосида ёзилган яна бир асари “Сирож ул-муслимийн”²¹² яъни “муслмонлар чироғи”²¹³ асридир.

Навоий бу асарини “Сирож ул-муслимийн” деб аташида шундай тарихий ва мантикий асос бор. Пайғаримиз Муҳаммад (с.а.в) башорат қилиб, умматим орасидан бир уламо чиқиб, умматимни чироғи бўлади деб айтганлар. Асар айнан исломдаги энг тўғри йўл ва дунё муслмонларининг 90 фоизидан кўпроғи эътиқод қилаётган суннийликнинг ҳанафийлик мазҳаби талаблари асосида ёзилган. Бу ҳақда Навоий “Насоим ул-муҳаббат” асарида ҳам айтиб ўтган²¹⁴.

Асар назмий услубда яратилган. Муҳим жиҳати шундаки, ушбу асарни айнан шеърий услубда ёзилганлиги исломдаги асосий талаблари бешта сунний амални адашмаслик учун ёд олиб ўқиш шакли яратилиб ўзига хос янгилик яратилди. Бу асарда Навоий диннинг беш асосий талаби имон келтириш(калима), беш маҳал номозни адо қилиш, закот бериш, рўза тутиш, шунингдек таҳорат, гусл, вузуъ каби шарҳий амалларни бажариш тартиби, талабларини

²¹¹ А.Навоий “Вақфия” МАТ (20 томлик) Т., 1998 14 том Б-253.

²¹² А.Навоий “Сирож ул-муслимин” МАТ (20 жилдлик) Т., 2000.-16 жилд Б-273-289.

²¹³ Бу асарни шундай номланишини шундай ишора бор деб уйлаймиз: Пайғамбаримиз Суннийлик тариқатини асосчиси Нуъмон ибн Ҳанифани “умматимни чироғи” деб башорат қилган эканлар. Асар айнан суннийлик тариқати талабларидан келиб чиқиб ёзилган. Шунинг учун “Сирожил муслимийн” дейилган.

²¹⁴ А.Навоий “Насоим ул-муҳаббат” МАТ (20 жилдлик) Т.: “Фан” 2001. 17 жилд, Б-31-32.

назмий усулда талкин қилиб, уни ёд олган киши ушбу амалларни нуқсонсиз адо этиши аниқ. Шунинг учун ҳам асар “Сирож ул-муслимин”- мусулмонлар йўлини ёритувчи чироқ деб номланган. Бу ҳақда мутафаккирни ўзи ҳам алоҳида айтиб ўтади²¹⁵.

“Арбаъин” ҳам мутафаккирнинг шаръий масалаларга, тўғрироғи, ҳадисларни шарҳига бағишланган асаридир. Шарқ адабиётида “Арбаъин” ёзиш анъанаси мавжуд бўлиб, халқ орасида машҳур бўлган, энг саҳиҳ ҳадислардан 40 тасини саралаб, ҳар бир ҳадиснинг мазмунини бир рубойда талкин қилинган. Маълумки, ҳадисларнинг асосий манба сифатида араб тилида ёзилганлиги ўша даврда ҳам ҳаммани тўлиқ тушунишга имкон бермаган. Шунинг учун араб бўлмаган бошқа мусулмон халқлари адабиётларида арбаъий ёзиш анъанаси орқали шоирлар уларни мазмун-моҳиятини ўз тилларида шеърий усулда баён этганлар. Бу билан ҳам ҳадисни тўлиқ тушуниш имкони бўлган ва иккинчидан, ҳадис ёдлаб олинган²¹⁶.

Алишер Навоий ўзи эътироф этганидек ва айрим манбаларда айтиб ўтилганидек “Арбаъин” Абдурахмон Жомийнинг “Чихил ҳадис” сени туркий тилга таржима қилган. Бу билан Навоий туркий адабиётга “Арбаъин” ёзиш анъанасини киритган бўлса, шу билан бирга, туркий халқларни ҳадислар мазмуни билан туркий тилда ҳам бахраманд қилди.

Шу ўринда “Арбаъин” даги айрим муҳим ҳадисларни келтириш муҳим деб уйлаймиз.

- *Ҳадис - Ло юъмину аҳадикум ҳайта яҳиббу ла аҳиҳа ма юҳиббу ли нафсиҳи.* Маъноси: Сизлардан ҳеч бирингиз ўзига раво кўрган нарсасини биродарига раво кўрмагунча, чин мўъмин бўлолмайди.

Рубойи: Мўъмин эрмасдур, улки иймондин.

Рўзгорида юз сафо кўргай,

Токи қардошига раво кўрмас-

Ҳар неким ўзига раво кўргай.

- *Ҳадис - Ман аъта лиллоҳи ва манаъа лиллаҳи ва аҳабба лиллаҳи ва абгаза лиллаҳи фақад-исътакмала иймануху.*

Маъноси: Кимки хайр эҳсон қилишда, ноўрин жойларга сарф қилмасликда, яхши одамларни дўст ва ёмон одамларни душман тутишда Аллоҳнинг розилигини ният қилган бўлса, демак у ўз иймонини бутун сақлайди.

²¹⁵ А.Навоий “Сирож ул-муслимин” МАТ (20 жилдлик) Т., 2000.-16 жилд Б-273-275.

²¹⁶ А.Навоий “Арбаъин” МАТ (20 жилдлик) Т., 2000.-16 жилд Б-330.

Рубойи: Кимгаким ҳуббу бугзу манъу ато
Ҳақ учун бўлди жазм бил они,

Ким эрур тенгри лутфидин комил
Аҳду иймон қошида иймони.

-*Ҳадис* – *Ал муслиму ман салим ал муслимуна мин ядиҳи ва лисана*. Маъноси: қўлидан ва тилидан мусулмонларга озор етмайдиган кишигина мусулмондир.

Рубойи: Ким мусулмонлиғ айласа даъво
Чин эмас гар фидо қилур жонлар.
Ул мусулмондирки, солимдур.
Тилию илгидан мусулмонлар²¹⁷.

-*ҳадис* – *Ман лам ярҳаминаса ла ярҳамхуллоху*. Мазмуни: одамларга раҳмли бўлмаган кишига Оллоҳнинг ҳам раҳми келмайди.

Рубойи: Тенгридан раҳм агар тамаъ қилсанг
Аввал ўлмоқ керак сен эдга раҳм.
Ҳар кишиким улусқа раҳм этмас,
Анга раҳм этмас раҳими карам²¹⁸

Улуг мутафаккирнинг бошқа асарларида ҳам ўз ўрнига қараб ҳадислардан мохирона фойдаланганлигин ҳам айтиб ўтиш лозим. Унинг ижтимоий-сиёсий фаолиятини ифодаси бўлган “Муншаот” ида ҳам Султон Ҳусайн Бойқаро, шоҳзодаларга йўлланган мактубларида ҳам ҳадислардан фойдаланиб панд ва насиҳатлар берган. Диний ақидалар ўз аксини топган. “Муншаот”да шоҳзода Бадиуззамон мирзога йўлланган мактубда “Аммо бировниким, тенгри таолло бир сурук бандалар устига ҳоким қилди- анга ҳеч амр итоати адлча бўлмас ва наҳйдин ижтиноб чоғир таркича бўлмас, чунки “инналлаху йаъмуру бил адл ва-л-эхсан” (Аллоҳ адл ва эҳсонга буюради) ва ҳазрат рисолат саллоху васаллам буюриптурким,- Адлун саатун ҳайрун мин ибадатус-сақалайн” (бир соатлик ибодат икки дунё саодатидан яхшироқ) ва чоғир ичишни зарарли экани хусусида ҳам машҳур ҳадисни мисол келтириб чоғирни - “уммул ҳабоис” (барча ярамасликларни онаси)²¹⁹ деб чоғир ичишдан тийилишга чақиради.

Навоийнинг “Рисолаи тийр андохтан” (ўқ отиш ҳақида рисола) асарида ажойиб илоҳий ҳикоят орқали тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ғояни илгари сурган. Ундаги ҳикоятни мазмуни шундай:

²¹⁷ А.Навоий “Арбаъин” МАТ (20 жилдлик) Т., 2000.-16 жилд Б-262.

²¹⁸ Шу манба Б-263.

²¹⁹ А.Навоий “Муншаот” МАТ (20 жилдлик) Т., 1998.-14 жилд 154 бет. Изоҳлар 293-294 бетларда.

Одамзоднинг отаси Одам Сафий (а.с) Ер юзига тушганидан кейин(Аллох) унинг гуноҳини кечди. Жаброилга Одамни дехқончиликка ўргатиш амр қилинди. Жаброил уруғ олиб келди. Одам уруғни ерга сочди. Лекин экилган бугдойни қарғалар қовлаб еб кета бошлади. Одам Аллоҳга арз қилиб, меҳнатимни зое қилмагин деди. Жаброилга бир ёй ва бир неча дона ўқ бериб, Одамга ўқ отишни ўргатиш амр бўлди. Жаброил Одамга ўқ отишни ўргатди. Одам ўқни қарғага отди. Лекин ўқ хато кетиб тегмади. Жаброил табассум қилди. Одам иккинчи ўқни отди. Ўқ қарғага тегди. Бундан Жаброил шодмон бўлди.

Одам сўрадики, нега биринчи марта отиб тегизолмаганимда табассум қилдинг, иккинчи отиб қарғага тегизганимда шодмон бўлдинг?

Жаброил жавоб бердики: “агар биринчи отишдан тегизганингда сени авлодинг (наслинг) қўлидан қиёматгача ҳеч нарса қолмас эди”. Ўқ отмоқ Аллоҳнинг лутфи, Одамнинг мўъжизасидир. Ўқ отмоқ савобдир. Лекин ўз эҳтиёжи туфайли зарурият ов қушлари ва ҳайвонларга отиш мумкин. Лекин ўқни одам-одамга отиши гуноҳдир дейди.

Шу ўринда Навоий яна икки ажойиб ҳикматни айтиб ўтади. Пайғамбаримиз Муҳаммад(с.а.в) дан ўқ отмоқни савобини қай даражада эканлигини сўрашганларида, пайғамбаримиз марҳамат қилдилар: “гар тийрандозликни савобини айтсам халқ тижорат ва бошқа ишлардан юз ўгирадилар”. Бир соат ўқ отишни ўрганиш, эллик йиллик тоат-ибодат қилишдан афзал. Бу ўринда туркий халқлар қаҳрамонлик дostonларида кўпинча ўта қаттиқ қаҳратонларда ёки қурғоқчилик пайтларида ов ва бошқа тадбирлар билан ўз қавмини очлик ва ўлимдан омон сақлаб қолган мард ва ботирлар образларини яратилиши ҳам шу гоё ва мавзу билан уйғунлигини кўриш мумкин.

Яна бир ривоятга кўра эса, Пайғамбаримизга шундай хабар келган эканки, унда “гар бирор ерга масжид қураб бўлсалар, у жой қирк йил бурун фахр қилар экан. Агар бирор жойни ўқ отишни ўргатадиган жой қилиб, тийрандозлик қилинса бу ер саксон йил бурун фахр қилар эканки, менда тийрандозликни ўрганурлар”²²⁰ деб.

Асарнинг гоёвий мақсади ва хулоса шуки, одамзод ўз-ўзини муҳофаза қилиш учун ва фавқулодда вазиятларда ов қилиш озуқа топиш мақсадида ўқ отишни ўрганиш савобли, лекин ўқ-ёйни

²²⁰ Навоий “Рисолаи тийр андохтан” МАТ (20 жилдлик) Т., 2000.-16 жилд Б-302-303.

одамлар бир-бирларига отишлари энг оғир гуноҳ эканлиги, шунингдек ҳар қандай масалада меъёр бўлгани каби паррандаю-даррандаларни меъёрида ва зарур бўлганда овлаш кераклиги айтилади. Афсуски, бундай муқаддас акидаларга амал қилиниш ўрнига инсоният бир-бирини мавҳ қилиш учун даҳшатли қурол-аслаҳалар яратиб, бир-бирини ўлдиришда қўллаётирлар. Ёки табиат билан ногўри муносабат қилиш туфайли ҳозирги пайтда юзага келаётган табиат муаммоларини ҳам бунга мисол қилиш мумкин.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак:

Биринчидан: Навоий ўз даври воқелигидан келиб чиқиб, жамиятдаги ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий муносабатларнинг асосини ўша даврда мукамал ижтимоий таълимоти бўлган ислом дини бўлиши кераклигини таъкидлайди;

Иккинчидан: мутафаккир аввало ислом динини амалиётга талқини этишда унинг ижтимоий фалсафий моҳиятини тўғри тушуниш заруриятини уқтиради. Унинг диний мавзудаги асарларида, хусусан “Арбаъин”, “Рисолаи тийр андохтан”, “Вақфия” ва бошқа асарларида туркий халқлар учун тушуниш осон ва хотирада сақлаш учун шеърӣй усулда ва ўта тушунарли, рагон тилда яратади.

Учинчидан: давлат бошқаруви ва умуман ҳуқуқий муносабатларда дин асосий манба ва дастурий аҳамиятга эга бўлиб, унга ижтимоий мавқеидан қатъий назар ҳамма амал қилиши керак эканлигини уқтиради. Хусусан, унинг “Ҳайрат ул-аброр”идаги “Тилла кампир”, яъни “Золу зар” хикоясида Хусайн Бойқаро мисолида шарият ҳамма учун қатъий амал қилиниши лозим бўлган ҳуқуқий тизим эканлиги хусусан подшоҳ бу ишда намуна кўрсатиши лозимлиги айтилади;

Тўртинчидан: умуман ислом дини моддий ва маънавий ҳаётда асосий меъёрӣй асос бўлиши кераклиги таъкидланади, шунинг учун шарият қозилари ўта илмли, ҳақиқатгўй, адолатли ва адолат мезони сифатида эътироф этилади.

III боб. АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ИЖТИМОИЙ- ФАЛСАФИЙ ТУШУНЧАЛАР ИНЪИКОСИ

3.1. Алишер Навоий асарларидаги фалсафий тушунчалар таснифи ва ижтимоий жараёнлар

Алишер Навоийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари унинг давлат ишларини бошқариш жараёнида, айниқса, чуқурлашиб борди. У давлат ишларига киришар экан, биринчи галда халқнинг тинч ҳаётини бузаётган шахзодалар ва амалпарастлар ўртасида тахт учун кетаётган қон тўқишларнинг олдини олиш ва бу билан мамлакат сиёсий ҳаётида рўй бераётган сиёсий тарқокликка чек қўйишга уринади. Навоий шахзода Ёдгор Муҳаммаднинг фитнасини фош қилиб, уни бартараф этади ва бу билан мамлакатда юз бериши мумкин бўлган қирғиннинг олдини олади. Амалдорларнинг жабру ситамига қарши Ҳирот меҳнатқашлари билан ўзи музоқара олиб боради ҳамда айбдор амалдорларни давлат ишларидан четлатиб, уларни жазолайди. Бу эса исённинг бостирилишига ва юзлаб кишилар қонининг тўқилмаслигига олиб келади.

Хусайн Бойқаро томонидан вазирликка тайинланган Навоий мамлакатнинг тинчлиги ва осойишталиги учун курашади. У олдиндан орзу қилаётган орзуларини, истакларини, яъни мамлакатда содир бўлаётган қирғинликларнинг олдини олиш, меҳнатқашларнинг ҳаётини яхшилаш, тараққийпарвар қучларни қўллаб-қувватлаш, қисқача қилиб айтганда, мамлакатда адолатли тартибни ўрнатиш учун барча имкониятларни ишга солади.

Алишер Навоий сиёсий онгининг шаклланиши ва ривожланишини нисбий равишда икки даврга бўлсак бўлади. Биринчи давр – бу Алишернинг ёшлиқ йилларидан тортиб, токи вазирликдан истеъфо берган давригача бўлган вақтни ўз ичига олса, иккинчи давр эса – вазирликдан истеъфо берган вақтдан бошлаб, токи умрининг сўнгги кунларигача бўлган даврни ўз ичига олади.

Биринчи даврнинг хусусиятли томони шундаки, бу вақтда шоир ҳали мамлакатда адолатсиз подшо ўрнига адолатли подшо келишига ва бахтли жамиятга эришиши мумкинлигига ишонади ҳамда уни амалга ошириш учун курашади. Бу кураш йулида у вазирлик лавозимигача бўлган давлат ишларида хизмат қилиб, мамлакатда тинчлик ўрнатиш, ободончилик ишларини янада ривожлантириш, тараққийпарвар қучларни қўллаб-қувватлаш каби ишларни амалга оширади. Бу даврда шоир маърифатпарвар

шоҳ тарафдори бўлади. Лекин шоир сиёсий онгининг муҳим босқичини иккинчи давр ташкил этади. Навоий катга сиёсий кураш йўлини босиб ўтиб, бой тажрибага эга бўлганидан кейин ижтимоий-сиёсий қарашларида янада илгарилаш юз беради. Адолатли давлатни барпо этиш, унинг тепасида эса адолатли шоҳ туриши керак, деган ғояни илгари сурди.

Алишер Навоийнинг сиёсий қарашлари унинг давлат арбоби сифатидаги фаолияти билан чамбарчас боғлиқдир. Хусайн Бойқаро саройида ҳукм сурган тартиб-қоидалар, давлатни идора қилиш усуллари, амир ва бекларнинг тож-тахт учун олиб борган фоижалли ҳаракатлари, оддий халқ оммасининг аянчли аҳволи билан боғлиқ бўлган хилма-хил масалалар Навоийнинг сиёсий қарашларида муҳим ўрин эгаллайди.

Маълумки, ҳар бир мамлакатнинг сиёсий тизимида ҳал қилувчи бўгин вазифасини давлат бажаради. “Давлатнинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат: 1) давлат ҳокимияти (мажбурлаш, бошқариш аппарати)нинг мавжудлиги; 2) аҳолининг ҳудудлар бўйича уюшганлиги; 3) суверенитет; 4) ҳуқуқ ижодкорлиги (қонун чиқаришга қодирлик); 5) солиқ сиёсати; 6) умуминсоний вазифаларни бажариш (ҳудудни қўриқлаш, жинойтчиликка қарши курашиш ва в.к.²²¹). Шу нуқтаи назардан, давлатнинг мазкур белгилари, ўрта асрдаги ижтимоий жараёнлар таркиби, тизимига хос бўлган хусусиятлар ҳисобга олган ҳолда Алишер Навоий асарларидаги сиёсий тушунчаларни қуйидаги мавзуий гуруҳларга ажратишни лозим топдик:

Кўп минг йиллик тарихга эга бўлган туркий давлатчилик тизими фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи, бунга қарши турган кучларнинг қаршилигини синдирувчи ҳокимият органлари, сиёсий ташкилотлар, давлат муассасалари ва уларга оид йўналиш, иш-фаолият мажмуидан иборат бўлиб, жамият тараққиёти жараёнида асрлар давомида секин-аста такомиллашиб борган. Ҳар бир давлат ва давлатчилик моҳиятида ётган ташкилотчилик муайян бир макон ва жамиятдаги мавжуд турли имкониятларни шу ерлик халқ манфаати йўлида юзага чиқаради. Халқ ижтимоий бирлашма сифатида катта куч ва салоҳиятга эга.

1. Давлатнинг ибтидоий, уруғчилик жамиятидан ажратиб турадиган асосий белгиларидан бири давлат пайдо бўлган жамиятда фуқароларнинг маълум бир ҳудудга бирлашишидир. Ушбу жараён маъмурий-ҳудудий бўлинишларни вужудга келтирган ва бу ижтимоий-ҳудудий бирликлар маълум бир ном билан аталган. Навоий маъмурий-ҳудудий тузилмалар номлари ифодалаш мақсадида *вилоят, шаҳар, эл, давлат, шаҳар, халқ, миллат, юрт, ватан, улус, қасаб, жамоат, хайл, халойиқ, улус, зумра, нақш-*

²²¹ Фалсафа: қомусий дугат / Масъул муҳаррир: Қ. Назаров. – Т.: Шарқ, 2004. – Б. 99.

бандия, ҳазорастийлар, сарбадорлар, низо-мийлар, сунний мазҳаб, хуруж мазҳаб каби тушунчалардан фойдаланган.

Муқим туриб қолиш ёки ўзи доимий яшаётган мамлакатини ташлаб, бошқа давлатга кўчиб кетиш, аксарият ҳолларда, маълум бир ижтимоий-сиёсий вазиятлар билан боғлиқ бўлади. Шу нуқтаи назардан, айна пайтда, шоир асарларида бирор жойда яшаб кетиш, мазкур мавзуйи гуруҳга ижтимоий-худудий бирлиқда истиқомат қилувчиларнинг ҳаракати билан боғлиқ қуйидаги тушунчалар киритилди: *истиқомат, ҳазар, сокин, мусофир, гурбат, ихрож* ва б.

2. Маъмурий-сиёсий тартибни билдирувчи тушунчалар: *сиёсат, қурултой, олий мажлис, кенгаш, маиварат, тўра, ясақ, сарой, буйғуқ, ҳукм, муҳр, нишон.*

3. Жиноят ва уларга чора қўриш билан боғлиқ тушунчалар: *язма, гора, вабол, фитна, ўғри, жазо, ўч, интиқом, хун, зиндон, қароқчи.*

4. Инъом-эхсон тушунчалари: *суюрғал, тортиқ, ҳада, инъом, исор.*

5. Давлат бошқарувида оид тушунчаларнинг аксарияти ўша давр темурийлар ҳукмронлиги тарихини акс эттирувчи тарихий манбалар матнида келтирилган тушунчаларга муайян даражада мос тушади:

а) давлатнинг бош ҳукмдори ва ҳукмдор ворислари номлари: *хоқон, қоон, шоҳ, подшоҳ, ҳукмрон, султон, амир, шаҳзода, амирзода.*

Навой уларнинг тарихий даврлар маҳсули эканлигига эътибор берган ҳолда матн руҳига мос қўллаган. Хусусан, Навой *хон* (кичикроқ давлатнинг мутлақ ҳукмдори) ва *хоқон* (йирик давлатнинг мутлақ ҳукмдори, улуғ хон) сўзларини темурий ҳукмдорларга нисбатан фарқлаган ҳолда қўллаган. Асарда *хоқон* луғавий бирлигининг фақат Амир Темури ва унинг ўғли Шохруҳ Мирзога нисбатан қўллангани унда *хонга* нисбатан улуғлаш, эътиром маънолари устун эканидан далолат беради: «*Мулуқ шаҳарларининг бўстони ва саяотин гавҳарларининг уммони, хоқони эшаҳонгири соҳибқирон, яъни Темури Қурагон...*»²²²; «*Хоқони Саид Шохруҳ Мирзоқим, авлоди ва амжоди орасида соҳибқирон отасининг қойим мақоми бўлди*»²²³.

Султон атамаси қуйидаги маъноларни ифодалашга хизмат қилган: «*подшоҳ, ҳукмрон; подшоҳ ва подшоҳзодалар номига қўшиб айтиладиган унвон*»²²⁴; «*ҳукмронлик, қудрат; рад этиб бўлмайдиган далил; лашкарбоши*

²²² Алишер Навой. Муқамал асарлар тўплами. 20 жилдли / С. Ғаниева нашрга тайёрлаган. – Тошкент: Фан, 1997. Ж.13. Мажолис ун-нафос. – Б. 163.

²²³ Қўрсатилган асар. – Б. 164.

²²⁴ Шамсиев П., Иброҳимов С. Навой асарлари луғати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 576.

(форсларда)²²⁵; «баъзи мусулмон мамлакатларида VIII асрдан бошлаб ишлатилган подшоҳ унвони: XI асрда Ўрта Осиёнинг кўпгина феодал давлатларида подшоҳлар унвони; Хиндистон ва Индонезияда айрим князликлар хокимларининг унвони»²²⁶. Мўғуллар истилоси давригача *султон* тушунчаси Такаш томонидан ташкил қилинган Олд ва Ўрта Осиёдаги мустақил давлат ҳукмдорига нисбатан, мўғул ҳоконлигининг емирилишидан сўнг Ўрта Осиёдаги Чингизхон авлодидан бўлган ҳукмдорларга нисбатан қўлланган. Асарда мазкур луғавий бирлик подшоҳ, ҳукмронлар номига қўшиб айтиладиган унвон сифатида қўлланган: «*Султон Искандар Шерозий ҳам набирадур*»²²⁷.

Амир – подшоҳ, ҳукмдор: *Ҳукмини сурубон амирлардек, Лайлини чекиб асирлардек*²²⁸. Араб халифалигига қарам бўлган мамлакатларни бошқариш учун тайинланган ҳоким, кўпин қўмондони, йирик лашкарбошилар амир деб аталган. Мўғуллар истилосидан кейин Олтин Ўрда, Ўрта Осиёда ва эронда мўғул ҳамда турк қабилалари бирлашмаси – улус бошлигининг унвони амир ҳисобланган. Соҳибқирон Темурнинг унвони ҳам амир бўлиб, тарихда Амир Темур деб юритилган.²²⁹

“Вақфия” асарида амирнинг ўғли *амирзода* ва *шаҳзода* тушунчалари билан ифодаланганлигини кўриш мумкин: *Мозий салотиндин – ул ерда боғ ясарга аморат сийтин солган амирзодалар, балки салтанат кўсин чолган шаҳзодалар, орзу ниҳолин тикиб...*²³⁰.

Навий шохлар ва амирларга нисбат беришда, шунингдек, *султон* у-*салотин*, *султон соҳибқирон*, *подшоҳи замон*, *хоқони жаҳонгири соҳибқирон*, *амир-ул –мўминин*, *амир-ул-умаро* каби тушунчалардан фойдаланган;

б) давлат идоралари ва амалдорлар номлари. Амир Темур даврида бошқарув икки идора: даргоҳ ва девонларга бўлинган. Азамат Зиёнинг «Ўзбек давлатчилиги тарихи» номли асарида *даргоҳ* ҳақида қуйидаги маълумотлар келтирилган: «Даргоҳ – энг олий давлат идораси. Унинг бошлиғи ҳам табиий равишда давлатнинг олий ҳукмдори ҳисобланган»²³¹. Алишер Навоий асарларида «олий давлат идораси»ни ифодалаш мақсадида

²²⁵ Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. В 2-х т. – СПб., 1869. Т. 1. – С.663.

²²⁶ Бекмухамедов Х. Тарих терминлари изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977. – Б. 150.

²²⁷ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жиддли / С. Ганиева нашрга тайёрлаган. – Тошкент: Фан, 1997. Ж.13. Мажолис ун-нафоис. – Б. 165.

²²⁸ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. –Т.: ФАН, 1983. Т.1. –Б. 85.

²²⁹ Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати. Т.: Академия, 2002. –Б. 12.

²³⁰ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. –Т.: ФАН, 1983. Т.1. –Б. 85.

²³¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Шарк, 2001. – Б. 174.

даргоҳ сўзи билан бир қаторда *девон*, *подшоҳ девони*, *дор ус-салтанат*, *олий остон* каби тушунчалар қўлланилган.

Темурийлар даврида бир нечта девон фаолият олиб борганлиги тарихий манбалардан маълум. Девонларнинг аҳамияти ва мавқеи шу қадар баланд бўлганки, манбаларда баъзан уни *даргоҳ* билан бир маънода таърифлаш ҳоллари ҳам кузатилади²³². Асосан ҳисоб-китоб ишлари олиб бориладиган ушбу давлат маҳкамалари олий мажлисга бўйсунувчи ижроия идоралари бўлиб, улар қуйидагича аталган: *қазо девони*, *дор ул-қазо*, *аморат девони*, *вазират девони* ва б. Навоий асарларида ижроия тизимида фаолият олиб борган амалдорларни билдирувчи *девонбоши*, *вазир*, *муҳрдор*, *муниш*, *мирзо*, *волий*, *бек*, *ҳоким*, *доруга*, *парвоначи*, *додхоҳ*, *қушбеги*, каби тушунчалар ифодаланган.

Доруга - туман, шаҳар ёки вилоят ҳокими; соқчилар бошлиғи. Улар раийятни рўйхатга олиш, аскар тўплаш, солиқларни йиғиш ва подшоҳ саройига етказиш, маҳаллий ҳукмдорларни назорат қилиши ва бошқалар билан шуғулланган. Навоий бу ҳақда “Муншаот” асарида шундай ёзади: “*Яна улким, шаҳр доругасидин беклар била Хожса Фалон андоқ соҳиб вуқуф бўлсаларким, жузвий ишдин қуллий имдод тиламасалар*”²³³.

Қушбеги - подшоҳнинг ов ҳайвонларини тасарруф қилиб турган хизматкор (қушчи)лар тепасида турган олий мансабдор, вазирлик мансаби. “Холоти Саййид Ҳасан Ардашер” асарида қуйидаги жумлаларни ўқиймиз: “*Ул фанда гояти мулоямат ва ниҳояти маҳоратдин қушбегилик мансабига этибдур, балки мундин даги кўп бийикрак маносиб касб этибдур*”²³⁴. Бу мансабдагилар подшоҳнинг ов билан шуғулланишида кўмак бериш билан бирга ўргатилган қушлар орқали алоқалар олиб боришга ҳам масъул бўлганлар. Кейинчалик уларнинг нуфузи ортиб Бухоро амирлигида бош вазир «Қушбеги» деб юритилган.

Хусайн Бойқаро саройида *парвоначи* - султон амр фармонларини маҳаллий ҳукмдорларга етказувчи мансабдор, вазир муовини; *муҳрдор* - девонхонанинг муҳр сакловчиси, муҳр босувчи, муҳр соҳиби, ҳукмдор; *муниш эса* котиб, мирза; подшоҳнинг шахсий котиби саналган (У махфий кенгаш ва мажлислардаги бўлган гапларни ҳолислик билан дафтарга қайд қилиб борган. Муншилар томонидан фатҳномалар ва бошқа эътиборга молик хатлар ҳам ёзилган): “*Яна улким, бекларга ва девонларга баса*

²³² Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 176, 398.

²³³ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. –Т.: ФАН, 1983. Т.I. -Б. 505.

²³⁴ Қўрсатилган манба, 1985. Т.IV. -Б. 85-86.

парвоначи ва муҳрдор ва мунишига ҳужм бўлсаки, мусулмонларнинг нийонин ортуқ тамъа бирла кечга қўймасалар²³⁵.

Додхоҳ-зулмдан шикоят қилувчи, адолат истовчи, даъвогар; арз тингловчи. Бу ҳақда “Садди Искандарий” достонида қуйидаги мисрлар қайд этилган: “Қачон тахт анга бўлса оромгоҳ, Ки ўз додин истар эди додхоҳ”²³⁶. Мазкур мансабдор фуқаролардан тушган арз-додларни қабул қилиб, маъмуриятга етказиб турган.

в) *сарой хизматчиларини ифодаловчи тушунчалар*: таъвилдор, чухра, шукурчи, ҳожиблар, муниший, маҳрам, модих, мулозим, махсус мулозим.

6. Манбаларда қайд этилишича, айрим шахслар, ижтимоий гуруҳлар ва шу кабиларнинг долзарб ижтимоий муаммоларни ҳал этишга, ўзаро ҳамкорликни мустаҳкамлашга қаратилган норасмий фаолияти халқ дипломатияси деб аталади²³⁷. Навоий асарларида қўлланган сиёсий тушунчалар тадқиқи жараёнида мана шундай фаолият билан боғлиқ баъзи атамаларга дуч келдик: *омизиш, илтифот, ҳиммат, ихтилот, иршод, мадақорлик, тақарруб, супориш // ситорши* каби.

7. Амир Темури ва темурийлар даврида ташқи сиёсий-дипломатик алоқалар изчил равишда олиб борилганини биламиз. Худди мана шу ҳолат дипломатия соҳасига оид тушунчаларнинг ривожланиши ва тараққий этишига туртки бўлди. Навоий асарларида мазкур соҳага оид *элчи, чопар, сулҳ, хабар, қосид, ям оти, ямхона, қабул, ишорат, руқъа, элчилик, қонунийлик* каби дипломатик тушунчалар учрайди.

8. Ҳарбий тушунчалар: *соқчи, қаровул, иқто, кутвол, мавкаб, посдор, тавочи, ясовул, кўрчи, черик, лашикар, отлик, ёғий, уруш, қалқон, қилич, кўрғон, қалъа*.

9. Амир Темури ва темурийлар даврида ҳам бутун ислом мамлакатларида бўлганидек, исломий шариат суд-ҳуқуқ тизимининг асоси ҳисобланарди. Шариат аҳкомларини бошқариш мамлакатнинг бош қозиси ихтиёрига берилган бўлиб, унинг вилоятлардаги маҳкамалари фаолияти вилоят қозилари томонидан олиб борилган. Қўшин учун алоҳида ҳарбий-суд тизими мавжуд бўлиб, уни қози-аскарлар - ҳарбий қозилар юритганлар. Мамлакат сиёсий ҳаётида суд-ҳуқуқ тизимига доир тушунчалар, яъни *ишъулуслом, садр, муфти, қози, мутавалли, мухтасиб* ва бошқа амалдорлар ҳам катта ўрин тутган. Ўз навбатида, мазкур тушунчалар Навоий асарларида ҳам ўз

²³⁵ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. –Т.: ФАН, 1983. Т.II. -Б. 412.

²³⁶ Қўрсатилган манба. Т.I. –Б. 497.

²³⁷ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли / Мадвалиев А. таҳрири остида. - Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2006. Ж.2. А-Д. – Б. 624.

10. Мажбурият ва бож билан боғлиқ: *бож, хирож, ушр, солиқ, ясақ, омиш.*

11. Савдо – сотиқ муносабатлари, яъни иқтисодий сиёсат билан алоқадор тушунчалар: *работ, товар, тижорат, фойда, зиён, тожир, бурч, ўртоқ, даллол, ярмоқ, олтин, танга.*

12. Таъкидлаш жоизки, шоир асарларида аҳолининг турли табақаларини англатувчи тушунчалар кўпчиликни ташкил этади. Уларни гуруҳларга ажратиш мумкин:

а) юқори мартаба эгалари номлари: *аркони давлат, ҳазрат, мавлоно, ақобир, хулафо, нақиб, раис, пешиво ва б.;*

б) диндорлар номлари: *мутадаййин, муттақий, ҳофиз, мулло, қори, қурро, муртоз, сойим, амбиё, хароботий, абдоллаш ва б.;*

в) зиёлиларни ифодаловчи сўзлар: *афозил, муарриф, мударрис, котиб, нависанда, хаттот ва б.;*

г) санъаткорлар номлари: *танбурачи, нақорачи, наққош, тазхиб аҳли ва б.;*

д) хунармандлар номлари: *оштаз, ҳолвагар, жомабобф, киссадўз, камардўз, хаймадўз, кафидўз, мужаллид, кордгар ва б.;*

е) мулкдор, камбағал ва муте инсонлар номлари: *моллик, давлатлик, бой, ниёзманд, гадо, гариб, чигай, нотавонлиқ, дарвиш/дарवेश, фақир, масокин ва б.*

Қайд этилганлардан кўринадикки, Навоий асарларида қўлланилган сиёсий тушунчалар темурийлар давлатчилиги тизимини ёрқин акс эттиради.

Темурийлар даврида Мовароуннахр ва Хуросонда давлатчилик ва ижтимоий-сиёсий жараёнлар ҳақида гап кетганда шуни айтиш жоизки, кўпгина темурий ҳукмдорлар Соҳибқироннинг буюк давлатчилик анъаналарини, бунёдкорлик ва ободончилик ишларини давом эттирдилар. Шохруҳ Мирзо даврида (1407-1447) Хуросон, Улуғбек Мирзо Кўрагон (1394 - 1449) даврида Мовароуннахр сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан анча юксалди. Айниқса, илм-маърифат бобида юксак поғонага кўтарилди. Самарқанд шаҳри Шарқда илм маркази бўлиб шухрат қозонди. Зотан, Улуғбек Мирзонинг саъй-ҳаракати ва ҳомийлиги натижасида Шарқнинг машҳур алимлари, уламою фузало, шоирлар, суҳандон адиблар, етук мусиқашунослар, тарих, фалакиёт, тиббиёт, хандаса, математика, мантик, фалсафа ва бошқа фанлар намояндалари Самарқандда яшаб ижод

²³⁸ Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик. Т.13. -Т.: Фағур Ғулом, 1966. –Б. 17-19.

қилардилар. Хунармандчиликка ва аҳли хунарга катта имкониятлар очилган эди. Айниқса, заргарлик ва кулолчилик юксак поғоналарга кўтарилган эди.

Улуғбек Мирзо даврида Мовароуннаҳрнинг шаҳар ва туманларида ободончилик ишлари гуркираб ўсди. Кўплаб масжид, мадраса, работ, сардоба, ҳаммом ва истирохат масканлари қурилди. Жумладан, 1417 йилда Бухорода, 1433 йилда Ғиждувонда Улуғбек номи билан мадраса қурилди. 1428 йилда жаҳонга машҳур Улуғбек расадхонаси қурилди. Бундан ташқари, Самарқанд атрофида Боғи Майдон номли боғ ва Шаҳрисабзда Кўк Гумбаз масжиди барпо қилинди. Бу қурилишлар ҳақида Заҳриддин Муҳаммад Бобур ўзининг “Бобурнома” асарида муфассал маълумот берган. Мазкур қурилишларнинг айримлари бизнинг давримизгача етиб келган. Мазкур обидаларнинг салобати ўша замон меъморчилиги ҳамда қурилиш усталарининг юксак маҳоратидан хабар бериб турибди.

Соҳибқирон Амир Темур 1383 йилда Хуросонни забт этгач, бу ўлкани бошқаришни ўзининг тўртинчи ўғли Шохруҳ Мирзога (1377 - 1447) беради. 1397 йили Шохруҳ Мирзо Хуросонга келгач, мамлакат ободончилиги ҳамда ижтимоий-иқтисодий ҳаётни юксалтириш учун қатор ишларни амалга оширди. Хуросоннинг пойтахти Ҳирот шаҳри аста-секин обод шаҳарлар сирасига қўшилиб, Самарқанддан кейинги ўринни эгаллайди. Ҳиротда ва бошқа шаҳарларда қурилиш, суғориш ишлари, шунингдек, хунармандчилик ва маданият тез суръатлар билан ривожланади. Шохруҳ ва унинг хотини малика Гавҳаршод бегим Ҳирот, Балх, Машҳад ва бошқа шаҳарларда кўпгина масжид, мадраса, шифохоналар ва бошқа маиший бинолар қурилишига ҳомийлик қилдилар. Ҳукмдордан ўрнак олган давлат аъёнлари, ўз шахсий маблағлари ҳисобидан масжид, мадрасалар кура бошлайдилар. Натижада, мамлакатда ободончилик ишлари кенг кўламда ривожланади.

1447 йилда Шохруҳ Мирзо вафот этгач, Хуросон тахтига келган Абулқосим Бобур Мирзо (1422 - 1457), Султон Абусаид Мирзо (1424 - 1469) ва айниқса Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро (1438 - 1506) даврларида Хуросон музофоти янада равиқ топди.

Хуросон Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро даврида ижтимоий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан энг юксак даражага кўтарилди. Улуғбек Мирзо қатл этилгандан сўнг, Самарқанд ўз иқтидорини йўқота бошлагач, бу шаҳарга йиғилган аҳли илм, аҳли хунар, шоиру адиблар, мусикашунослар, ҳаттоту наққошлар аста-секин уни тарк этиб, Ҳиротга кела бошлайдилар. Султон Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий уларга ҳомийлик қилиб, етарли шароитни вужудга келтирадилар. Шу боис, Султон Ҳусайн Бойқаронинг ҳукмронлик даврида Ҳирот фан ва маданият марказига айланди. Бу даврда

илму фаннинг барча жабҳаларида қалам тебратган етук олимлар, сўз устаси сухандон ҳассос шоирлар, инсон руҳига ҳамоҳанг, нозик таб мусикашунослар, моҳир хунарманд наққошлар ва устоз мусаввирлар ўзларининг бетақрор асарлари билан Хуросон ва унинг пойтахти Ҳиротнинг довруғини жаҳонга машҳур қиладилар.

Алишер Навоий фақат илмий-бадий ижоди билангина эмас, ўзининг давлат арбоби сифатида ижтимоий-сиёсий фаолияти ва ғоялари билан ҳам машҳурдир. Навоий Ҳусайн Бойқаро салтанатида муҳрдорлик, яъни бош вазир вазифасини бажарган пайтида унинг илғор ижтимоий-сиёсий идеаларини амалга оширишга ҳаракат қилди. Унинг ижтимоий-сиёсий қарашлари меҳнаткаш халқ манфаатлари, орзу-умидларига қаратилган эди. Ҳукмдорларни адолат ва инсофга чақириш, инсонни улуглаш, адолат ва қонунийликнинг қарор топтириш сиёсати, қонун устуворлиги, қонун олдида барчанинг тенглиги, ҳатто шохлар ҳам шариатни ҳурмат қилиши кераклиги, уларнинг ўзлари ибрат кўрсатиб, қонунга паноҳ бўлишлари Навоий барча асарларининг марказий ғоясидир. Шу ўринда ««Ҳайратул-аброр» достони учинчи мақолат охирида келтирилган («Онаи зол» - Кекса она) ҳикоятни эсга олиш жоиз. Унда Ҳусайн Бойқаронинг подшоҳлик вақтида юз берган бир воқеа тасвирланади. Қулларнинг бирида номаълум бир кампир подшоҳнинг этагидан тутади ва унга қатта даъвоси борлигини айтиб, қози олдида, шариат олдида жавоб беришини талаб қилади. Кампирнинг авзои шу қалар жиддий эдики, подшоҳ қози олдига боришга мажбур бўлади. Қозининг олдида шу нарса маълум бўладики, Ҳусайн Бойқаро тахт ололмасдан у ер бу ерда қочиб юрган вақтида шу кампирнинг ўғлини беғуноҳ ўлдиртирган экан. Қози бу даъвони икки гувоҳ топиб исботлашни айтади. Кампир икки гувоҳни топиб, ўз даъвосини далиллайди. Қози шариат: бўйича шохни айбдор деб топиб, кампирга ундан қасос олиш ёки ўғлининг хуни баҳосини тўлатиш ҳақида ҳукм чиқаради. Подшоҳ бунга рози бўлади, ўз бўйинини рўмол билан боғлаб, кампирнинг қўлига қилич беради ҳамда бир халта тилланинг оғзини бойлаб унинг олдига қўйиб, хоҳласанг ўғлинг учун бошимни чопиб қасос ол, хоҳласанг ўғлингнинг хун баҳосини ол! Ихтиёр ўзингда!— дейди:

Деди: «Қасос айласанг, олингда бош.
Сиймни ол — гар ғазингдур маош.
Мен эдим ул амрда беихтиёр,
Ҳар не сен этсанг, манга не ихтиёр»²³⁹.

²³⁹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20томлик. Т. 8. –Т.: Фан, 1991. –Б.462.

Шунда она подшонинг бу жавобидан жуда таъсирланади, адолатидан ҳайратда қолиб, шоҳ оёғига ўзини ташлаб, ўғлим сенга қарши урушган бўлса, менинг жоним сенга қурбон бўлсин, дея ўз даъвосидан воз кечади.

Навоий одилликни тарғиб этиш учун Ҳусайн Бойқаро ҳаётидан шу характерли воқеани тасвирлаб кўрсатади. Бу ўша даврда яшаган. подшоҳлар ҳаёти учун типик бир ҳодиса эмас, албатта. Заҳириддин Муҳаммад Бобир «Бобурнома» да Султон Ҳусайннинг бировни ноҳақ ўлдиртиргани учун ўз ўғилларидан бирини ҳам қозининг олдига юборганини ёзади. Лекин Навоий томонидан бу асарда, шу тасодифий, биров ўша вақтда ишониши қийин бўлган воқеанинг ҳикоя қилиниши жуда катта сиёсий ҳамда тарбиявий аҳамиятга эга эди.

Навоий Астробод ҳокимлигини бошқарган пайтларда у Ҳусайн Бойқарога мурожаат этиб, саройдаги адолатсизликларга барҳам беришини талаб этади. Алишер Навоий давлат қурилиши ишларига ҳам фаол иштирок этади, саройда тартиб-интизом, қонунларга риоя этиш, чинакам бошқариш усулини яратиш каби ишларни бажаришда ўз амалидан фойдаланади. Алишер Навоий Амир Темур ва темурийлар қолдирган сиёсий, ҳуқуқий қарашларга катта ҳурмат билан қаради ва уни фаолияти, асарларида давом эттирди. Шоҳларни, шаҳзодаларни адолатга, қонунчиликка риоя этишга тузуқларни, "Зафарномаларни" ўрганишга чақиради.

Адолатсизликнинг марказида дунёқарашдаги чалкашлик, дини исломнинг илоҳий талабаларини билмаслик ёки унга риоя етмаслик, айшу-ишратга берилиш ётади. Хусусан, мансабпарастлик иллати барча адолатсизликларнинг бош омилидир. Дарҳақиқат, мансабпарастлик шундай иллатки у виждон, диёнат, адолат деган муаддас тожу-тахтга интилиш, бу борада ҳар қандай жирканчликдан ҳам қайтмаслик, фарзандлар ўртасидаги тож-тахт талашини охир-оқибатда давлатчилик тизимига катта зарба етказиши. Адолатсизлик билан қўлга киритган тожу-тахтнинг умри боқий бўлмайди.

Таъкидлаш лозимки, Ҳусайн Бойқаро ўғиллари орасида тахт ва юрт талашини ҳали оталари тириклигидаёқ бошланган эди. Улар баъзан Бойқарога бўйсунмай, мустақил ҳаракат қилишга интилардилар. Бу ҳол Алишер Навоийни қаттиқ ташвишга солади. Шунинг учун у ҳар бир шаҳзодага алоҳида мурожаат қилиб, ота измидан чиқмасликка даъват этади, мамлакат яхлитлиги учун жон қуйдиради. Айниқса, шоир катта ўғил Бадиуззамон Мирзога умид боғлаб, анчайин аччиқроқ гапларни айтади: "Ота рози – худо рози, отага қарши исён – Худого қарши исён билан баробар".

Менинг сўзларим оғир ботса ҳам айтаман, деб давом этади Навоий Бадиуззамонга ёзган бир мактубида, чунки насиҳатларим бегараз, ниятим эзгуликдир. "Ёшингиз узун бўлсун. Андоқ кам воқеъ бўлубдирким, бу қулнинг сўзин рад қилмиш ўлғайсиз. Эмди дағи бу қулнинг жони куйганда, ўзгаларнинг этаги қуймас"²⁴⁰. Ушбу мактуб таъсирида Бадиуззамон Мирзо отаси билан ярашиб, узр сўрайди ва бир урушнинг олди олинади. «Мажолисун нафоис» асарида даврнинг шунга ўхшаш ижтимоий-сиёсий лавҳалари реал чизиб берилган. Масалан, Улуғбек Мирзонинг ўғли Абдуллатиф Мирзога бағишланган мақолада қуйидаги икки жумла бор: «Ўтар дунё маслаҳати учун донишманд ва подшоҳ отасин ўлтурди. Ҳар ойинаким, салтанат Шеруяга вафо қилғонча анга қилди»²⁴¹. Бу ўринда сўз Абдуллатиф Мирзонинг тож-тахт талашиб ўзининг олим ва фозил отаси — Улуғбек подшоҳни қатл қилдиргани, бундай қотиллик эвазига қўлга киритилган салтанат тепасида жуда қисқа муддат тургани ҳақида кетмоқда. Навоий Шеруяни тилга олиб, Абдуллатифни унга ўхшатади. Бу ўринда Навоий тож-тахт учун шахзодалар томонидан зимдан олиб борилаётган курашнинг беҳуда эканлигини яна бир бор уқдириб ўтишни кўзда тутганлиги шубҳасиздир. Бадиуззамонга юборилган бошқа бир мактубда эндигина Ироқ ва Курдистон ҳокимлигига тайинланган шахзодага давлат бошқарувининг дастури бўладиган ўттиз икки банддан иборат фикрларини баён этади. Мактуб, гарчи, насиҳат усулида ёзилган бўлса-да, унинг замирида талаб ва огоҳлантириш оҳанги ётади. Агар бу фикрларни умумлашгирсак, Навоий қуйидаги уч жиҳатга эътибор қаратганини кўраимиз:

– *шоҳнинг ўзи шариат талабларига амал қилиши ва бошқалардан ҳам шуну қатъий талаб этиши лозим;*

– *раиятнинг аҳолидан доимо хабардор бўлиб турishi, адолат истаб келганларнинг арзини мунтазам равишда эшитиб, золимларни жазолаш, шоҳ ва фуқаро орасида ўзаро ишонч ва муҳаббатни қарор топтириши;*

– *девонда иш юритишни қатъий интизом асосида йўлга қўйishi, таъмагирлик, порасўрлик, сусткашликка йўл қўймаслик.*

Навоий яна шуну таъкидлайдики, мамлакатнинг ҳалол, виждонли кишиларини, обрў-эътиборга эга уламолар, арбобларни кадрлаш ва уларга суяниш лозим. Сиёсат адолат ва додхоҳлик асосига қурилгандагина давлат мустақамланади. Мазлумлар ҳимоя қилинса, ёмонлар, талончи ва фирибгар-фитначилар жазоланса, бу бошқаларга ибрат бўлади. Улуғ шоир

²⁴⁰ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. Т.13. Т.: Фафур Фулом, 1967. –Б.129.

²⁴¹ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. Т.12. Т.: Фафур Фулом, 1967. –Б.67.

насиҳат қилиб ёзади: "Алассабоҳ харамдан чиккач, девонда ўлтириб додхох сўрулса, дағи додхох сўрарда ўзлук била машғуллуқ қилинса, агар бир мазлумға бировдин зулме ўтган бўлса, золимға андоқ сиёсат қилсақим, ўзга золимларга мужиби интибоҳ бўлса"²⁴².

Алишер Навоий "Муншаот"даги 57-мактубда бундай ёзади: "Аркони давлатқа хар ишким буторулур, агар бутмағи бир кун муяссардур, агар икки ё уч кун. Андоқ муқаррар бўлсақим бот бутардек иш хамул кун арз қилиб жавоб олсалар. Кечрак бутур ишни тонгла (эртаси) ё индин ё миодидин (муддатидан) ўтқармасалар...". Яъни ҳар бир амру фармон белгиланган муддатда бажарилиши лозим. Бугунги ишни эртага қолдириш мумкин эмас. Агар гофиллик ва сусткашлик оқибатида иш орқага суриладиган бўлса, бунинг сабабкорлари аниқланиб, каттиқ жазоланиши керак. Айниқса, котиблар, нусха кўчирувчилар, муҳр босадиганларнинг ниҳоятда чакқон, пухтакор ва ҳалол бўлиши таъкидланади. Навоий дейдики, девон иши жуда инжиқ, аммо ниҳоятда зарур. Юборилаётган хатлар чиройли қилиб, донадона, аниқ иборалар билан ёзилсин, тавочи беклар (девон бошлиғи) ахлоқан пок бўлсин, парвоначи(хат ташувчи)лар чакқон ва мунтазам фаолият кўрсатсин.

Навоийнинг "Муншаот" асарига 88 та мактуб киритилган бўлиб, уларнинг бир қисми, аниққи, теурий шахзодалар, жумладан, Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғилларига битилган. Ҳукмдорга ёзган мактубларининг аксариятида шоир панд-насиҳат айтишни қанда қилмайди. Панд-насиҳатларнинг асосий йўналиши эса ҳукмдорни шарият қоидаларига, бугунги тушунчалар билан айтганда, қонунга амал қилишга қаратилган. 10-мактубда нома йўналтирилган киши амр ва наҳйга амал қилишга чақирилади. Амр Худонинг бандасига бажарилиши шарт бўлган буйруқларини англагади. Наҳй эса Аллоҳ тарафидан қилиш ман этилган ишлар. Навоий амрнинг энг асосийси сифатида адолатни ва наҳйнинг энг асосийси сифатида арокхўрлик қилмасликни таъкидлайди: "Аммо бировниким, Тенгри таоло бир сурук бандалари устига ҳоким қилди – анга ҳеч амр итоати адлча бўлмас ва наҳйдин ижтиноб чоғир таркича бўлмас. Ва чоғирни "умм ул-хабойис" (яъни ярамасликлар онаси) дебдурлар. Албатта, адолат ва ичмаслик ҳукмдор учун бош масала бўлиши керак. Чунки яхшилиқнинг каттаси – адолат ва ёмонликларнинг аксари ичкилик орқасида рўй беради: "Жамъи ямонлик андин (яъни ичкилик орқасидан) мутаваллид бўлуқим (туғиладики), борча яхшилиқ ва ямонлик бу икки нима (адл ва чоғир тарки) ва агар муяссар бўлмаса, улча макдурлар (яъни имкони бор

²⁴² Қўрсатилган саҳифа.

қадар), бу икки ишда кўшиш қилгайсиз"²⁴³. Мазмунидан кўриниб турибдики, ана шу мисол келтирганимиз мактуб Хусайн Бойқарога битилган.

33-мактубда ҳам ичкиликни, лоакал, ёз ойлари бўлгани учун камайтириш илтимоси баён этиладики, мантқиқ юзасидан бу ҳам Хусайн Бойқарога жўнатилган хат бўлиши керак. Чунки ичмаслик кераклиги ҳақидаги фикрдан олдин шоир подшоҳнинг унга давлат иши билан боғлиқ маслаҳатлар бўлса, бемалол айтишига руҳсат берилганини эслатиб ўтади: "Хукм бўлуб эрдиким: "Хаёлингга келган давлатхоқона сўзунг бўлса, айт". Сўз будурким, хаво исиди, улча имкони бор, чоғир ичарда риоят вожибдур"²⁴⁴.

Давлатчилик тартиби ва унда қонунийлик масаласида "Муншаот"даги 55-мактуб алоҳида ажралиб туради. Ундаги бугунги давлатчилигимиз билан боғлиқ бир жиҳат, айниқса, диққатга сазовор. Бу бошқа мамлакатлардан келган савдогарлардан закот солиғи олиш масаласи. Навоий таъкидлайдики: "Закотни шаръ ва ҳукм йўсуни била закотчилар алардин мустахлас қилсалар. Закотчилар ишидан тавочи моҳ-бамоҳ, балки ҳафта-баҳафта вукуф топиб, арзаг еткурсалар. Жузвий жарима қилганини қуллий сиёсат қилилса, бок йўқдур, то бу овоза олам мамоликига ёйилса, тужорнинг ружуи кўпрак бўлса"²⁴⁵. Навоий четдан келган савдогарлардан солиқ олмаслик тарафдори. Чунки улар кўпроқ бу ерга келиб савдо қилишга интилсин. Агар закотчи кичик бир хатога йўл қўйса ҳам, унга катта жазо берилсин, токи бунинг овозаси бутун оламга ёйилсин-да, хорижий савдогарларнинг бу мамлакатга интилиши кўпаяверсин. Шу насиҳатларини ўқир экансиз, Навоийнинг буюк давлатшунос, улуг иқтисодчи эканига ҳам ишонасиз. Давлат ва иқтисод ривожига эса назоратнинг, яъники қонунчиликнинг аҳамиятини ҳам у жуда тўғри кўрсатади.

Навоий давлатчилик қарашларини баён этар экан, икки жиҳатга эътибор беради: бири – шоҳ амру фармонларини маҳаллий амирлар, ҳокимларга етказиш, иккинчиси – қуйидан келадиған хат-хабарларни шоҳга етказиш. Ҳар икки томон ишида ҳам пайсалга солиш бўлмасин, дейди шоир. Баъзи амиру амалдорлар "мусулмонларнинг нишонин (хужоқатини) ортиқ тамаъ бирла кечга қўймасалар, шаръий ва қавлий нишонни (шартномани) бир чорсў мухри била ҳукм бўлгон кун-ўқ бутқариб берсалар". Бундан кўринадики, Навоий ўз кузатишлари, амалий фаолиятида давлат бошқарувининг бу жиҳатларига ҳам чуқур аҳамият берган.

²⁴³ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. Т.13. Т.: Фафур Ғулом, 1967. –Б.101.

²⁴⁴ Кўрсатилган манба. –Б.114.

²⁴⁵ Кўрсатилган манба. –Б.132-133.

Ҳазрат Навоийнинг давлатдорлик фаолиятида адолат ва қонуний жамиятга доир қарашлар алоҳида ажралиб туради. Шоир ўз "Ҳамса"сида шахзодалар – Бадиуззамон, Шоҳғариб Мирзо, Султон Увайсга алоҳида боблар бағишлар экан, уларга диний ва дунёвий билимлар, айниқса, тарих, илми нужум, тиббиёт, адабиёт бўйича асарларни кўпроқ ўқиш, ўзидан аввал ўтган шоҳларнинг қилган ишларидан сабоқ олишни таъкидлайди. Бадиуззамонга ёзган мактубида эса "Зафарнома"ни мутолаа қилиб, улуг бобокалони Амир Темур фаолияти, давлатчилик тадбирлари устида мулоҳаза юритишга чақиради. Навоий таърифича, шоҳ ҳамма вақт огоҳ бўлиши керак:

*Эрусан шоҳ – агар огоҳсен сен,
Агар огоҳсен – шоҳсен сен*²⁴⁶.

Огоҳлик деганда жуда кенг маъно назарда тутилади: Худодан огоҳлик, охиратни ўйлаб, савоб ишларга қўл уриш, нафсни тийиш, раият ва лашқар аҳволдан хабардорлик ва ҳоказо. Умуман, Навоий тушунчаси бўйича, подшоҳ – Худонинг танлаган одами, бу ҳар кимга ҳам насиб бўлмайди. Одил подшоҳ эса бандаларга юборилган неъматдир. Шунинг учун ҳам подшоҳ Худо олдида ва халқ олдида масъул.

Адолат ғояси Алишер Навоийнинг қарийб ҳамма асарларида турли йўсинда ифодаланган. Подшо учун "Бир соатлик адолатли бўлиш олтмиш соатлик ибодатдан устун" деган Пайғамбар ҳадиси тез-тез такрорланиб келади. Яъни, бошлиғи адолатли бўлиши мамлакатга энг катта фазилат, энг улуг савоб. "Подшо қандай бўлса, унинг аъёнлари ҳам шундайдир" деган ҳадиснинг маъноси шунга ишора. Аммо адолат аллақандай мавҳум тушунча эмас. Адолат қилиш, биринчи галда, ўртада туриб, ҳақ ва ноҳақни ажратиш, гуноҳкор, золимни жазолаш, мазлум одамни ҳимоя қилишдир. Шоҳ агар яхши-ёмонга бирдек муносабатда бўлса, бу одиллик эмас, балки золимнинг тарафини олишдир. Демак, адолат мамлакат осойишталиги, ижтимоий-сиёсий барқарорлик, давлат пойдорлигининг гаровидир.

Адолатли сиёсат деганда, Навоий кўп ҳолларда нафси бузуқ, халқ молига кўз тиккан амир-вазирлар ва бошқа мансабдор шахсларни назарда тутган. Чунки агар "аркони давлат" соғлом бўлмаса, давлат ишлари барорли бўлмайди. Золим амирлар, порахўр қози ва садрларни шоҳ жазолаб, мансабдан четлаштириши лозим. Шунда подшонинг обрў-эътибори ортади, амру фармони зудлик билан бажарилади.

²⁴⁶ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20томлик. Т. 8. –Т.: Фан, 1991. –Б.462.

Ростгўй одам қасддан ёлгон гапирмайди, бироқ қаззоб, ёлгончи одамнинг табиати шундайки, у ёлгон гапирмай турулмайдди. Шу боис, давлат хизматига энг ҳалол, ростгўй, садоқатли, муносиб одамлар тайинланиши лозим. Шу билан бирга, улар ишчан, омилкор бўлиши керак. Навоий шу талаблардан келиб чиқиб, бир нечта амалий тавсияларни баён этган:

– ҳар кишининг қобилиятига қараб иш бериш;

– бир вазифани икки кишига бермаслик (шунингдек, бир одамга икки вазифани юклаш ҳам ноҳосиз. Ҳар икки ҳолда ҳам масъулиятсизлик юзага келади ва иш бажарилмай қолади);

– мансабдор шахсларнинг ишини назорат қилиб туриш, нопоклиги, хиёнатни сезилган ходимнинг баҳридан ўттиш;

– агар ходим тухмат қурбони бўлган бўлса, ишини тафтиш қилиб, аниқлаб, авф этиш ва керакли жойда ундан фойдаланиш;

– итот ҳалқасидан бош чиқармоқчи бўлган маҳаллий ҳокимлар, амирларни хиёнаткор сифатида қаттиқ жазолаш.

Шоир гарчи тасаввуф ғоялари, эзгулик, раҳм-шафқат ҳақидаги фикрларни куйласа-да, аммо давлатчилик масалаларида Низомулмулк, Ғазолий, Амир Темур томонидан ҳаётга татбиқ этилган "хавфу ражо" (қўрқиш ва умидворлик) тамойилини қўллаб-қувватлайди. Унинг адолат ҳақидаги фикрлари ҳам шу тамойилга мувофиқдир. Бунинг маъноси шуки, марказлашган давлат мустаҳкам ва хавфсиз бўлиши учун ҳар қандай айирмачилик, хиёнат ва зулмнинг олди олинishi шарт. Бунинг учун эса барча шохнинг ғазабидан қўрқиши лозим. Аммо шох ёмонлик ва хиёнатни ўтқир сиёсат билан бартараф этар экан, айна пайтда содиқ, вафодор хизматчилар, аёнларга марҳамат кўрсатиши, уларни сарафроз этиб туриши керак. Бу принцип лашкар тузиш ишида ҳам қўлланилади. Подшога содиқ лашкар душман устидан ғалаба қилиши мумкин, лекин лашкарбошилар норози бўлса, исён кўтаради ва натижада душман ғалаба қилади. Навоий буни "Садди Искандарий" дostonида Доро қўшинининг мағлубияти мисолида кўрсатиб беради:

Вазири бўлуб шох ила хашмноқ,
Анинг қасдидин бўлди Доро ҳалок²⁴⁷

Алишер Навоийнинг одил шох тимсоли, адолат ҳақидаги ғоялари кўп тадқиқотларда қараб чиқилган. Аммо назаримизда, бу мавзу давлат қурилиши, давлат ва жамият муносабатлари, давлат бошқаруви тажрибаси нуқтаи назаридан ҳали батафсил ўрганилиши лозим.

²⁴⁷ Алишер Навоий. Садди Искандарий. –Т.: Ғафур Ғулom, 1991. –Б. 74.

Навоий кўп йиллик давлат бошқаруви ва фикҳ (хуқук)дан назарий ҳамда амалий билимга эга бўлиб, бу борадаги қарашлари давлат, қонунлар тўғрисидаги асарларида акс этган. Шоирнинг "Тарихи мулуки Ажам" асари ана шундай асарлардан биридир. Унда тўрт минг йил аввал қадимги Ажамда уруғчилик тузумининг емирилиши, давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳақида муҳим маълумотлар берилган.

Ҳап шундаки, ҳозирга қадар қадимги Турон давлатининг пайдо бўлиши ва ривожланиши ҳақида адабиётларда тафовутлар мавжуд бўлиб, ягона фикр йўқ. Қадимги Ажам давлати бундан тўрт-уч минг йил аввал Ўрта Осиё ҳудудида пайдо бўлган, унинг тепасида яқка шахс – шоҳ турган. Бу давлатнинг ҳудуди жуда катта бўлиб, Турон, Хоразм ўлкалари унинг таркибига кирган. Аммо Ажам давлатининг бирлиги ҳамма вақт ҳам барқарор бўлмаган. Шоҳ ва шахзодалар ўртасидаги тож-тахт учун қонли тўқнашувлар, қарам бўлган халқларнинг озодлик учун олиб борган курашлари натижасида унинг чегараси ўзгариб турган. Ажам давлати ўз тараққиёти жараёнида бир неча босқичларни босиб, гоҳо турли тил ва урф-одатларга эга халқларни бирлаштирган, катта ҳудудда марказлашган империяга айланган бўлса, гоҳо парчаланиб, майда-майда давлатларга бўлиниб кетган эди.

Навоий асарда Ажам давлатига раҳбарлик қилган олтмиш беш шоҳга ва уларнинг олиб борган ички ва ташқи сиёсатига таъриф берар экан, бу давлат тўрт табақага: пешдодийлар, қайонийлар, ашқонийлар, сосонийлар табақасига бўлинишини эътироф этади. Улар 4337 йилу 10 ой ҳукмронлик қилганлар, деб ҳисоблайди шоир. Навоий ўзининг бу фикр-мулоҳазаларини Эрон ва Турон давлатларининг тарихига оид манбалар: "Низом-ут-таворих", "Девон-ун-насаб", Муҳаммад Ғаззолийнинг "Насихат-ул-мулук"²⁴⁸, Табарий, Жалолий, Банокатий асарлари ва Фирдавсийнинг "Шоҳнома" асарларидаги маълумотларга асосланган ҳолда ёзади.

Мутафаккир тўрт сулолада ҳукмронлик қилган шоҳларни номма-ном эслаб, уларни адолатли, маърифатли ва адолатсиз шоҳларга бўлади. Энг муҳими, биз Навоий асарларида қадимги Турон давлати Тур исмлиқ шоҳнинг номидан келиб чиққанини кўрамай. Бундан ташқари, Гуштасп шоҳлик қилган замонда зардуштлиқ дини давлат дини даражасига кўтарилгани, ана шу замонларда Самарқанд шаҳрининг деворлари қурилгани, Искандарнинг Эрон ва Туронга юришлари каби жуда муҳим маълумотлар берилганининг гувоҳи бўламиз.

²⁴⁸ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. Т.14. -Т.: Фафур Фулом, 1967. -Б.183.

“Тарихи мулуки ажам” ҳам Навоийнинг бошқа асарлари сингари асосан ўз замонининг ижтимоий-сиёсий талабларидан келиб чиқиб ёзилган. Навоий асарда тўрт табақа: яъни 4 сулола вакилларида иборат Эрон подшоҳларининг деярли ҳаммасига, яъни биринчи афсонавий подшоҳ Каюмарсдан бошлаб Сосонийларнинг сўнгги вакили, Эроннинг араблар томонидан босиб олинишида ўлдирилган Язди Журди шахриёргача тавсифлаган, тарихда нима иш қилиб, қандай ном қолдирганига тўхталади. Бундан келиб чиқиб, у подшоҳ қандай бўлиши керак, мамлакатни қай усулда идора қилиши, нима ишлар қилиши лозим деган саволларга жавоб беришга ҳаракат қилади. Феодал монархия шароитида бу катта ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга эди.

Навоий “Тарихи мулуки Ажам” ўз олдига асосой вазифа қилиб подшоҳларнинг шахсий ҳаётларини ёритишни эмас, балки уларнинг жамиятга, халқ ва мамлакат манфаатига муносабатларини кўрсатишни қўйган. Ана шу ижобий факт Навоийдаги тарихни объектив тушуниш тенденциясини кўрсатади. Демак, “Тарихи мулуки Ажам” да Навоийнинг Эрон подшоҳлари ҳақида янги материал беришидан кўра, уларнинг ижтимоий фаолиятини қандай ёритиши, қайси масалалар нуктаи назаридан талқин этиши муҳим фактдир. Навоий асари таҳлилига шу тарзда ёндашилгандагина унга тўғри баҳо бера олиш мумкин.

Навоий Пешдодийлар сулоласининг иккинчи подшоҳи *Хушангнинг* “Одил ва хирадманд подшоҳ эрди” деб таърифлайди. Шоирнинг ёзишича, у биринчи бўлиб мамлакатни илм ва қонун билан бошқаришга уринган, тарихда биринчи бўлиб китоб битган тошдан темир чиқарган, ёғочдан уйларга эшик ясаган, қонлар топган, отга эгар ясаган, ариқлар чиқариб, юртни обод қилган, ҳайвон терисидан кийим сифатида фойдаланган, қирқ йил подшоҳлик қилган, ибодатни унутмаган.

Манучехрдан кейин ландавур, бўшанг *Навбар*, ундан сўнг Афросиёб подшоҳ бўлди. Афросиёб мамлакатни иқтисодиётини, халқ аҳволини яхшилаш ўрнига босқинчилик урушларини авж олдиради. Унинг замонида “оз ерда маъмурлик қолди, йиғочларни кесди ва иморотни йиқитди ва қоризлар билан булоқларни кўмди” – деб ёзди Навоий. Ундан сўнг подшоҳ бўлган Зоб бия Тахмосп эса “одил подшоҳ эрди. Кўп вақт Эронда *Афросиёб* бўзғон ерларни ислоҳ қилдиким, юз ободонликка қўйди. Дерларким, егги йил райиятдин хирож олмади...”

Низомиддин Амир Алишер Навоий ўзининг “назираи-беназир” – тенги йўқ “Хамса”сида давлатчилик асослари, таракқиётга юз тутган жамият муаммолари, инсон ҳуқуқи масалаларига ҳам чуқур муносабат билдирган.

Навойй "Хамса"нинг биринчи достони – "Ҳайрат ул-аброр"да жамият фаровон, ҳуқумат адолатли, инсон бахтли бўлмоғи учун нималар лозим эканлиги хусусида фикр юритиб, йигирмата мақолот келтиради. Бу мақолотларда бахтли яшашни истаган инсон учун зарур бўлган фазилатлар ҳақида сўз юритилади. Давлатда адолат, жамиятда осойишталик барқарор бўлиши учун подшоҳ ҳатто ўз фарзандини ҳам қурбон қилмоққа тайёр бўлмоғи лозим. Бу фикрнинг муболаға эмаслигини тасдиқлаш учун шоир Хуросон подшоҳи Султон Хусайн Бойқаро ҳаётида юз берган тарихий бир воқеани мисол қилиб айтади.

Давлат мустақамлиги ва жамият равнақининг яна бир асосий талаби – бу шахзодалар ва бўлғуси давлат арбоблари тарбиясига қаттиқ киришмоқдан иборатдир. Шоир шахзодалар тарбиясида нималарга эътибор қилмоқ кераклигини аниқ таъкидлайди. У "Фарҳод ва Ширин" достонининг шахзода Шохғариб Мирзога бағишланган 53-фаслида шохлик илмини чуқур ўрганмоғи лозимлиги, ҳақиқий илм эса шоир яшаган даврнинг етакчи мафқураси бўлмиш дин илми эканини уқтиради. Дин илмида асосийси, дейди шоир, фикҳ, яъни ислом қонуншунослиги (юриспруденция), ҳадиси набавий – тўғри яшаш дастури ва тафсир – илоҳий китоб ҳикматларини англамоқдир²⁴⁹.

Алишер Навоий "хавосу авом" – подшоҳу раият, барча синф ва тоифадагилар тарбияси борасида сўз юритган донишманд мутафаккир эди. Унинг қарашларига кўра, ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаролик жамиятида иқтисод ҳам, маънавият ҳам том маънодаги эркинлик асосида ривожланмоғи лозим. Бу соҳадаги ёт мафқура тазйиқини шоир қатта фалокат деб билади. Буюк бобоколонимиз баҳри уммонидан ўзимиз истаган қайси соҳада бўлмасин, имкониятимиз даражасида дуру жавохирлар топмоғимиз мумкин. Чунончи, шоир "бутун юрт шоду хуррам бўлса-ю, орада битта ғамзада инсон бўлса ҳам, менга дунё қоронғудур", дея қунончаклик билан хитоб қилиб турганда, қай тариха унинг бебаҳо меросига лоқайд бўлмоқ мумкин:

*То ғамдадур Навоий, даҳр анга тайрадур,
Шод англамас улусни биров бўлса қайғулик;*

Худди шу сўзлар буюк шоир Навоийнинггина эмас, балки йирик сиёсатдон, давлат арбоби, вазири аъзам Низомиддин амир Алишернинг ғоявий йўриқномаси, асосий қонуни эди.

Ижтимоий муносабатларда ҳамма даврларда ҳам Навоий истаган ва уғит берган тарзда, адолатли бошқарувни тақозо этади. Навоийнинг ўзи

²⁴⁹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20томлик. Т. 8. –Т.: Фан, 1991. –Б.463-464.

маърифатли мулкдор бўлган ва маърифатли мулкдорликни ёқлаган. Агар ёш тadbиркор маънан баркамол, кўзи тўқ, саховатли, олиҳиммат бўлмаса, нафси ундан ғолиб келади. Бойлик орттиришнинг эса чек-чегараси йўқ. Оқибатда, бундай мулкдорлик маънавий инқирозга олиб боради. Навоий эл шод, мамлакат обод бўлишининг асосий шартини қуйидаги катта бадий жасорат билан намойиш этган:

*То ҳирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
То зулму ситам жонига бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.*

Демак, бўлғуси мулкдорларни маънавий камол топтириш учун уларнинг маънавий-руҳий оламидан ҳирсу ҳавас, нафсу ҳаво каби бузғунчи тамойилларни барҳам топтириш, зулму ситамнинг жон таслим этишига эришиш зарур экан. Шундагина, Навоий орзу этганидек, жамиятда маънавий баркамол мулкдорлар синфи шаклланади, эл шод, мамлакат обод бўлади.

Навоийнинг тушунишича, мамлакатнинг ободлиги, иқтисодий, маданий, сиёсий жиҳатдан мустақкамлиги элу-юртнинг тинч –осойишталиги, одамларнинг фаровони ҳаёти кўп жиҳатдан юртбошига, унинг адолатли, ҳалол покизалигига, инсофу диёнатига боғлиқ. Адолатли подшоҳ ҳақ таолонинг халойиққа кўрсатган марҳаматидир, бундай шоҳ мамлакат учун тинчлик ва фаровонлик сабабчисидир, дейди. Подшонинг бутун фикри зикри, асосий эътибори элнинг осойишталиги, фаровонлиги, юртнинг ободонлигига қаратилиши зарурлиги хақида гапириб, эслатиб ўтганимиз «Маҳбуб ул-қулуб» асарининг биринчи фаслида шундай дейди: «Одил шоҳ куёш билан баҳор ёмғиридек қора тулрокдан гуллар ва мамлакат халқи бошига олтин билан дур сочади. Камбағал ва бечора одамлар унинг яхши, мулоийм муомаласидан роҳатда; золим амалдор ва миршаблар унинг тиғи сиёсатидан кўрққанида ҳар томонга қочиб кетадилар дейди. Яъни бошқача айтганда ҳукмдор ўз қиличини доим адолатсизликка қарши тезлар экан, ундай мамлакатда золим ва бебошларга ўрин бўлмайди ундай иллатлар адолат тиғидан нобуд бўлади.

Адолатли шоҳ шундай кўриқчики, унинг сояйи давлатида кўй – кўзилар бўри хавфидан омон; ёмонларга шафқатсизлигидан йўлдаги мусофирлар йўлтўсарлар ваҳимасидан эсон. Марҳаматидан мактабларда болалар шовқин сурони... Хайбатидан йўлларда қароқчилар йўқ ва халқ моли билан тўлик Забтидан амалдорлар қалами синиқ ва золимлар байроғи йиқик... Қасоскор тиғидан ўғри қўли эл молига етмайди... Савдо қилиш учун тунбўйи дўқонларда шамъ ўчмайди, олди – сотти қилувчилар кўчаларда безорилар

дайдишидан қўрмайди... Шаҳарда кўчалар посбони у, далада қўйлар чўпони у. Аҳолининг ховли боғи унинг шарофатидан обод... Кампирлар ип йигираркан, чарх созига жўр бўлиб, унинг ҳақиға дуо ўқийдилар... Фақирлар унга дуо тақсин ўқиб, эркалик қиладилар. Шох эса очик қўллик билан фукароға саҳоват қилади ва уни сийлайди... Адолатпарвар шох халқни рози қилса, ҳақ таоло шохдан рози бўлади...²⁵⁰».

Алишер Навоий назарий ва амалиётчи сифатида давлат сиёсатининг адолатли асослари ва унинг маънавий мезонларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшади. Айниқса, адолатсизлик ва зулм давлатни таназулга, жамиятни жаҳолатга олиб келиши тўғрисидаги қарашлари ўз ифодасини топади: "...давлат иши билан машғул бўлган амалдорлик чоғларимда кўнгул мулкни турли одаларнинг ҳужуми булғалади. Гоҳ амирлик ўрнида ўтирдим ва ҳукумат маҳкамасида халқнинг арздодини сурдим ва гоҳ подшоҳ ёнида вазирлик қилдим ва менга умидвор назар билан қараб турган элга мурувват кўрсатдим".

Навоий адолат тўғрисидаги қарашларида инсон руҳияти билан борлик ижтимоий иллатларнинг моҳиятини излайди. Жамиятда ёвузликнинг келиб чиқиш сабабларини таҳлил этади. Адолатли жамиятга эришишда нафақат подшоҳнинг одиллиги, балки, фукаралар ўртасидаги муносабатларнинг адолатли, маънан соғлом бўлиши лозимлигига эътиборни қаратади: "Оламда бўлмиш ҳар навъ одам билан қўришдим; катта — кичикнинг феълу атворини ўргандим; яхши — ёмоннинг хислатларини тажрибадан ўтказдим; яхшилик ва ёмонликларнинг шарбатини ичиб, захрини тотиб кўрдим. Бахл ва пасткашларнинг захмини, саҳоватли кишиларнинг малҳамини кўнгул дарҳол сезадиган бўлиб қолди" дейди. Айни пайтда, инсон руҳияти билан боғлиқ иллатлар моҳиятига шундай нисбат беради: "Яхшиликка муқофот — қўполлик одоб билан қилинган хушмуомала эвасига кеккайиш, такаббурирдан ўзгача муносабат кўрмайсиз. Бировга бир хизмат қилсанг, ундан ўн зарб ейишга тайёр турмоқ керак; кимгаки бир тавозеъ кўрсатсанг, минг қўполлик ва дилсийҳликка ҳозир бўлиб турмоғинг лозим". Шу тариқа, у, "Маҳбуб ул қулуб" асарида ҳар хил одамларнинг феъл — атвори ва аҳволи, яхши феъл хосияти ва ёмон хислат касофати ҳақидаги қарашлари асосида жамият ижтимоий муносабатларининг яхлит назарий тизими, **фукаро — жамият — давлат** ўртасидаги ахлоқий мажбуриятларни умумлаштиришга эришади.

²⁵⁰ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. Т.13. Т.: Ғафур Ғулом, 1967. –Б.10-11.

Навоний давлат арбоби сифатида мамлакатда тинчлик ва маърифат ишларини ривожлантирди, "Ихлосия", "Шифоия", "Низомия", "Халосия" каби кўплаб мадрасалар, мактаблар қурдилади. Бу мадрасаларда замонасининг етук шоирлари, тарихчилари, олимлари билим олишади. Мирхонд ва Хондамирлар ўз асарларини ана шу кутубхоналарда ёзганлар. Навоний адолат, ҳокимият, қонун масалаларини инсоннинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишга даъват этган жаҳон цивилизациясига ўз ҳиссасини қўшган мутафаккир эди.

Навонийнинг сиёсий қарашларида ифодаланган ғоялар ҳозирги кунимиз учун ҳам катта аҳамиятга эга. Бу қарашларда сиёсат, сиёсий ҳаёт ва сиёсий муносабатларнинг шундай масалалари баён қилинганки, уларда ҳозирги кунда жамиятни сиёсий ривожлантиришнинг кўпгина масалаларига жавоб топиш мумкин.

3.2. Мутафаккирнинг сиёсий ҳокимият ва уни амалга оширишга доир қарашлари

Сиёсий ҳокимият мураккаб ижтимоий ҳодиса бўлиб, у давлат ҳокимияти ва бошқа сиёсий ташкилотлардан таркиб топади. Уни амалга ошириш механизмлари, фаолият кўрсатиш даражаси ниҳоятда ранг-баранг бўлиши билан бирга, унда ҳокимиятнинг бошқа турлари ҳам ўз ифодасини топади, уларнинг ҳар бири ўзининг аниқ мақсад ва вазибаларига эга.

Ҳокимият тушунчаси оддий тилда ва илмий адабиётларда жуда кўп қўлланилади. Масалан, «оила ҳокимияти», «ота-она ҳокимияти», «давлат ҳокимияти» ва ҳ.к. Илмий манбаларда политологлар – сиёсий ҳокимият тўғрисида, иқтисодчилар хўжалик ҳокимияти ҳақида, социологлар – социал ҳокимият, юристлар – давлат ҳокимияти, диндорлар – илохий ҳокимият тўғрисида сўз юритиб, улар ижтимоий ҳаётнинг хилма-хил соҳаларини ўрганишда ҳокимият тушунчасидан фойдаланадилар. Демак, ҳокимият тушунчаси кенг ва хилма-хилдир. Ҳокимиятга қуйидагича таъриф бериш мумкин. «Ҳокимият – бу кишилар, ижтимоий гуруҳлар ҳамда синфларнинг фаолиятига, хулқ-атворида, ҳаракатларига иқтисодий, сиёсий, ғоявий, ижтимоий механизмлар, шунингдек, куч ишлатиш, зўрлик қилиш, ишонтириш қобилиятлари билан таъсир этувчи фаолиятнинг алоҳида шаклидир»²⁵¹.

²⁵¹ Алиев Б., Рафиқов Ғ ва бошқалар. Политология фанидан маърузалар матни. –Т.: ТДИУ, 2005. –Б. 81-82.

Ҳокимиятнинг моҳиятини раҳбарлик, ҳукмронлик ва бўйсундириш муносабатлари ташкил этади. Ҳокимиятнинг алоҳида тури, бу сиёсий ҳокимиятдир ва унга қуйидагича таъриф бериш мумкин:

“**Сиёсий ҳокимият** – бу сиёсий субъектларнинг сиёсатда ифодаланган иродасини турли йўллар, усуллар ва воситалар ёрдамида амалга ошириш фаолиятининг ўзига хос алоҳида шаклидир”²⁵². Шунингдек, «сиёсий ҳокимият» қуйидаги ҳолатлар билан ҳам белгиланади:

1) **ҳокимият** – бу жамиятга хос бўлган кишилар ўртасидаги иродага асосланган муносабатлардир.

2) **ҳокимият** – бу кишилар ўртасидаги сиёсий ҳукмронликдир.

3) **ҳокимият** – бу давлат ташкилоти тизимидир.

4) **ҳокимият** – бу маъмурий ваколатларга эга бўлган муассаса ва идорадир²⁵³.

Маълумки, давлат ҳар қандай жамият сиёсий тизимининг бир қисми (элементи), ҳокимиятни амалга оширувчи воситадир. Унинг фаолияти жамиятнинг ҳамма соҳасига таъсир қилади. У ваколатни халқдан олади ва ўзига тегишли ваколатни ўзининг махсус тузилмалари – давлат органлари орқали амалга оширади. Давлат халқ манфаатини кўзласа, унга ижтимоий ҳаётда, давлат ишларида, хўжалик юритишда эркинлик берса, тинчлик сиёсати юргизса, давлат демократик ҳисобланади ва тараққиётга сабаб бўлади. Аксинча, халқнинг эркинлигини чекласа, тараққиётга тўсқинлик қилса, зўרוןлик билан иш олиб борса – реакциян давлат ҳисобланади. «Давлат» сўзи кўпинча «мамлакат» сўзи ўрнида ҳам ишлатилади. Масалан, айрим ҳолларда «мамлакатимиз» деган сўз ўрнида «давлатимиз» деган сўзни учратишимиз мумкин. Давлатнинг кўрсатмаси жамиятнинг ҳамма аъзолари – фуқаролар. Фуқаролиги бўлмаган шахслар, чет эл фуқаролари, мансабдор шахслар, нодавлат ташкилотлари, жамоат бирлашмалари учун мажбурийдир. Давлат қонун яратади ва ўзи ҳам қонунларга бўйсундирилади²⁵⁴.

Давлат ҳокимияти (давлат аппарати) – бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлган, муайян тузилмага бирлашган, давлат ҳокимиятини амалга оширувчи давлат органларининг тизимидир. Давлат ҳокимияти – халқ ҳокимиятнинг махсус тузилма – давлат орқали амалга оширилишидир. Давлат ўз органлари орқали сиёсий ҳокимиятни амалга оширади. Ҳокимият давлат қўлида тутилгандагина у малакали ва самарали амалга оширилиши мумкин. Давлат

²⁵² Рамазонов И., Мўминов Э. Политология. -Т.: Адолат, 1997. 92–93-бетлар.

²⁵³ Сиёсатшунослик (ўқув қўлланма). -Т.: ТДПУ, 2003. –Б.60-61..

²⁵⁴ Қаранг: Конституциявий ҳуқуқ. Изоҳли луғат. -Т.: Академия, 2001, 27-бет.

Ўзига тегишли ҳокимият ёрдамида мажбурлов ва таъсир чораларини қўлайди.

Жаҳон ҳамжамиятида тан олинган ҳуқуқий давлат назарияси ва демократиянинг умумэтироф этилган тамойилига кўра, дунёдаги ривожланган мамлакатларда давлат ҳокимиятининг 3 га бўлиниш принципи мавжуд. Ушбу принцип Ўзбекистон Конституциясида ҳам қатъий белгилаб қўйилган. Ўзбекистон Конституциясининг 11-моддасида эса давлат ҳокимияти 3 та бўлиниш принципига асосланиши баён этилган. Улар 1) қонун чиқарувчи (парламент); 2) ижро этувчи (Вазирлар Маҳкамаси) ва 3) суд ҳокимияти²⁵⁵.

Амир Темури ва темурийлар даври ўзбек давлатчилиги тарихида алоҳида ўринга эгадир. Амир Темури номи билан Ўзбекистонда давлат ўзининг энг ривожланган босичига кўтарилган эди. Бу империянинг чегаралари Шарқда Хитой даворигача жанубда Ўрта ер денгизи ва Ҳиндистон ва Ғарбда Русь Князлиги худудлари билан чегараланган эди. Бу марказлашган давлат ўз даврида дунёдаги энг кучли давлатга айланган эди. Амир Темури даврида давлат ва қонунчиликни юксалиши ўз навбатида сиёсий ва ҳуқуқий дунёрашши ҳам юксакликка кўтарди. Самарқандда ўзига хос ҳуқуқшунослар, сиёсатшунослар мактаби ривожланди. Бунга мисол тариқасида Амир Темурининг «Тузуқлари», «Бобурнома», Алишер Навоийнинг асарлари, Шарофиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си каби асарларни келтирсак бўлади. Бу асарларда инсон, адолат, қонунчилик, давлатчилик, сиёсат, маданият равнақи ҳақида, бугунги кун учун ҳам назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган ғоялар, фикр ва мулоҳазалар баён этилган.

Дарҳақиқат, *Алишер Навоийнинг сиёсий ҳокимият ва уни амалга оширишга доир қарашларини ёритишида Амир Темури ва темурийлар даври давлатчилик тизими, бошқаруви катта ўрин тутади.* Чунки Амир Темури ўрта асрларда Туркистонда шундай шарт-шароит яратдики, унда Улугбек обсерваторияси, Алишер Навоий, Бобур ва бошқалар ўз асарлари, одил сиёсатлари билан дунё жамоатчилигининг диққат эътиборини торттишга муваффақ бўлди. Бу буюк ишлар амалга оширилишининг бошида, сўзсиз, Амир Темури турар эди.

Маълумки, қурултойлар қадимий давлат бошқарувимизнинг муҳим бўгинларидан ҳисобланади. Қурултойлар орқали жамият ва давлат ўртасидаги муносабатларни яхшилашга эришиш, давлат бошқарувини такомиллаштириш қадимги давлатларнинг асосий мақсади эди. Қурултойда

²⁵⁵ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 11 модда. -Т.: Ўзбекистон, 2014. Б-6

давлат аҳамиятига молик энг муҳим масалалар, бошқа давлатларга уруш қилиш ва тинчлик ўрнатиш ёки давлат бошқарувиغا оид бошқа муҳим масалалар ҳал этилган. Бундан кўринадики, қадимий давлат бошқарув анъаналаримизга мувофиқ давлат бирор муҳим ишни ва ўзгаришларни бошлашдан аввал халқ вакиллари билан кенгашиш, масаланинг ечимида бирор хато ва адолатсизликка йўл қўймаслик учун олий даражадаги кенгашда муаммоларни ҳал этган. Биз қадимги қурултойлар тарихини мушоҳада этар эканмиз, улар бугунги парламент тизимининг дастлабки босқичи ва унинг асослари бизнинг давлат бошқарувимизда азалдан мавжуд бўлганлигини англаб етамиз. Тўғри, қурултойлар мўғулларда ва бошқа халқларда ҳам бўлган, аммо бу сиёсий институт бизда ҳам аввалдан мавжуд бўлган. Оқсоқоллар йиғини, ҳарбий демократия ва бошқа ижтимоий-сиёсий институтларнинг ўтмишдаги фаолияти фикримизга далилдир. Демак, аслида бугунги парламентимизнинг тарихи минг йилликларга бориб тақалувчи тарихий жараёндр. Тарихий тараққиёт боис қонунлар ҳам такомиллашиб асрлар оша сайқалланиб бугунги икки палатали парламент тизимига қадам қўйилди. Ушбу тарихий фактлар бугунги кунимиздаги мавжуд Олий Мажлиснинг бизга ташқаридан кириб келмаганлигини кўрсатади.

Туркий давлатчилик удумларимизга кўра, давлат раҳбарлари Қурултойда сайланган ва улар оқ кигиз устига ўтқазилиб юқорига кўтарилган. Оқ кигизнинг тўрт учини энг нуфузли амалдор ва диний раҳнамолагина кўтариш ҳуқуқига эга бўлган. Ушбу удумлар бажарилган тақдирдагина унинг ҳокимияти қонуний ҳисобланган. Бу анъаналар ўша давр одатларидан бири саналган. Демак, Қурултойда давлат ҳокимияти раҳбари сайланган ва ўз ҳокимиятини қонунан мустаҳкамлаган. Соҳибқирон Амир Темур ҳам ўзининг давлат ҳокимиятини Қурултой орқали мустаҳкамлаган. У 1370 йилнинг 8 апрелида Қурултойда амир этиб сайланган ва ўша даврдаги одагга мувофиқ у оқ кигиз (намаг) устига ўтқазилиб, юқори кўтарилган, унга диний раҳнамоси Саййид Барака оқ фотиҳа, ҳукмдорлик нишони туғ, ноғора ва байроқ берган. Ўша кундан эътиборан Соҳибқирон Амир Темур бутун Мовароуннаҳрнинг қонуний ҳукмдор-амири ҳисобланган. Биз Қурултойларнинг давлатчиликдаги муҳим ўрнига қараб уни давлатнинг олий маслаҳат кенгаши деб кўрсатишимиз мумкин. Амир Темур даврида Қурултой олий табақа вакиллари кенгаши ҳисобланган. Мантқан олиб қаралганда шундай бўлиши ҳам керак эди. Негаким, йирик салтанатда оммани йиғиш, шунингдек, масалани тартиб билан ҳал қилишнинг иложи йўқ эди. Шу туфайли худудларнинг вакиллари-маъмурлар, ҳарбий бошлиқлар, зодагонлар ва олимлар Қурултойда

катнашиб, асосий қабул қилинган қарорлар хақида маълумот олишган ва қарорлар қабул қилинишида, мансабдорларни сайлашда, овоз беришда иштирок этиб, ушбу янгиликларни жойларга бориб етказганлар²⁵⁶. Шунинг учун Навоий унинг аҳамиятини таъкидлаб, «Хазойинул маоний» да шундай ёзади:

*Соқиё, май тугу қўйғил сўзни,
Хон қурултойига еткур ўзни*²⁵⁷

Қурултойда қабул қилинган қарорлар зудлик билан муншийлар томонидан кўпайтирилиб мамлакатнинг энг чекка жойларига ҳам жарчилар, чопқунчилар орқали етказилган. Ўша даврдаги муҳим қарорлар ва фармойишлар биринчи томондан, маъмурлар, иккинчи томондан, хабаргирлар орқали кенг оммага етказилган. Бўлаётган ўзгаришлардан халқ оммаси хабарсиз қолмаган. Оммавий ахборот воситалари бўлмаган ва транспорт чекланган ўрта асрларда ахборот коммуникациясининг яхши йўлга қўйилганлиги давлат бошқаруви намунаси бўлганидан далолат беради.

Темур салтанатини бошқаришда, хусусан, уни сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан мустақамлашда давлат аҳамиятига молик масалаларни муҳокама қилиш ва тадбиру чоралар белгилаб олиш мақсадида қурултойлар ва кенгашлар ўтказишга катта аҳамият берган. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, «Темур томонидан Қарши, Самарқанд, Қорабоғ ва бошқа жойларда ўтказилган қатор қурултой ва кенгашларда шахзодалар, давлат маъмурлари, ҳарбий бошлиқлар, уламолар ва мулкдор зодагонларнинг вакиллари катнашганлар. Олий даражадаги бундай йиғинларда мамлакатнинг иқтисодий ва ҳарбий аҳволига оид энг муҳим масалалар муҳокама этилар ва зарурий ишларни бажариш тўғрисида қарорлар қабул қилиниб, тадбирлар белгиланар эди. Давлат аҳамиятига эга ҳар бир масалани ҳал этишда Темур шу соҳани билимдонлари ва олимлар билан маслаҳатлашар эди»²⁵⁸. Амир Темур ва темурийлар давлат бошқарувида машварат, кенгаш, тадбиркорлик, мулоҳазакорлик ва маслаҳат бошқарувнинг бош арқони сифатида эътироф этилганлигини Навоий сиёсий қарашларини ўрганиш орқали билиб олиш мумкин: «Ва Рум сағрида Шаҳрирод деган Парвизнинг бир улук кишиси бор эрдиким, қулли иш бўлса, анинг била машварат қилмай бўлмас эрди. Ва Ардашерни подшоҳ қилганлар анинг била машварат қилмай, ул ишни қилдилар. Ул бу ишдин мутағайир бўлиб, Ардашерга хуруж қилди»²⁵⁹;

²⁵⁶ Ўлжаева Ш. Амир Темур ва темурийлар даврида миллий давлатчиликнинг ривожланиши. –Т.: Фан, 2005. –Б. 85-86.

²⁵⁷ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. –Т.: ФАН, 1985. Т.IV. –Б. 81.

²⁵⁸ Шарафиддин Али Яздий Зафарнома. –Т.: 1996. –Б.125.

²⁵⁹ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томли. Т.14. –Т.: Гафур Фулом, 1967. –Б. 232.

Фақирни подшоҳ баъзи маслаҳатлар учун Мурғобдин таъжил била Машҳадга юбориб эрдилар²⁶⁰. Бундан ташқари, шоир “Насойимул муҳаббат” асарида подшоҳ иштирок этадиган кенгаш, яъни олий мажлис хусусида ҳам фикр юритади: “Қобулий бу шеърини битиб наввобдин бирининг воситаси била олий мажлиска еткурубдур”²⁶¹

Навоий давлат ишида машварат, яъни кенгашиб иш қилишни қайта-қайта таъкидлайди. Кенгашларда нафақат “аркони давлат”, балки нуфузли шахслар, донишманд ҳақимлар ҳам қатнашиши мумкин. Аммо ҳар бирининг ўз ўрни, ўз мавриди бор. Демак, давлат миқёсидаги муҳим ишларни аъёнлар, аркони давлат, биринчи навбатда, хайрихоҳ, покдил, ҳаққўй одамлар билан маслаҳатлашиб, кейин қарорлар қабул қилган маъқул. Албатта, давлат ишида таъжил (тез бажарилиши керак бўлган) ишлар ҳам бор. Бунда шох ўзи қарор қабул қилиши шарт. Шунингдек, баъзи талбирларни таваккал қилиб амалга оширишга тўғри келади, деб давом эттиради Навоий, аммо шунда ҳам энг яқин одамлар билан маслаҳатлашиш фойда беради.

Қурултойда халқ вакиллари маҳаллий ҳукмдорни сайлаши, олий ҳукмдордан уни ўзгартиришни талаб қилиши ёхуд солиқларни камайтиришни сўраши мумкин эди. Биз учун Қурултойларнинг яна бир аҳамиятли жиҳати шундаки, Қурултойда нафақат маҳаллий маъмурлар, балки хабаргирлар, Амир Темургагина бўйсунадиган, аммо маҳаллий амалдорларга маслаҳатчилик қиладиган тажрибали, илмли ва давлатга садоқатли кишилар ҳам қатнашган. Бу эса жойлардан олинган турли маълумотлардан ҳаққонийсини аниқлаш имконини берган.

Қурултойлар, унинг жамият ва давлатдаги ўрнини таҳдил қилган Ҳ.Вамбери қурултойларга «миллат мажлиси» деб баҳо берган²⁶². Проф. З. Муқимов «Амир Темур давлатни бошқаришда албатта Куръон, ҳадислар, тўра ва тузукка таянган. Шу билан бирга, кенгаш ва машваратга ҳамда унинг қарорларига таянган. Шу нуқтаи назардан қурултойлар Темур салтанатига демократик тус берувчи задалар кенгашидан иборат эди», - деб фикр билдирган²⁶³.

²⁶⁰ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томли. Т.14. –Т.: Ғафур Ғулум, 1967. –Б. 39.

²⁶¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. –Т.: ФАН, 1983. Т.II. –Б. 516.

²⁶² Вамбери Х. Бухоро еҳуд Мовароуннаҳр тарихи. –Т.: Ғафур Ғулум нашриёти.

1990, 35-бет.

²⁶³ Муқимов З. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. 1 қисм, Самарқанд: Зарафшон, 1998, 167-бет.

Ҳ.Бобоев Шарқ деспотик давлатларидан Амир Темур давлати Курултойи билан фарқланишини, шарқона мутлоқий монархиянинг демократия билан қўшилганини айтган²⁶⁴.

Агар биз Европадаги парламентлар билан шарқона курултойларни солиштирсак, шарқона парламентаризмда ҳукмдорнинг ҳуқуқини чеклаш ёки ҳукмдорнинг парламентга ўтказган тазйиқини эмас, балки зодагонларнинг олий кенгаши бўлмиш Курултойда ҳаммага тенг ҳуқуқ берилгани, унда ҳар ким ўз фикрини айта олгани, давлат бошқарувидаги долзарб ва йирик масалалар, ҳарбий юришлар бошлаш масалаларини адолатли ҳал қилиш бош масала бўлганлигини кўрамыз. Амир Темур ва темурийлар даври Курултойида ҳуқуқни чеклаш ҳақида гап ҳам юритилмасди. Монархия тизимида шарқона демократиянинг мавжудлиги ўз даври давлат бошқаруви учун муҳим аҳамиятга эга эди.

Амир Темур ва темурийлар даврида давлатчилик анъаналари, жумладан, давлат бошқаруви тизими юқори даражага кўтарилган. Соҳибқирон, аввало, сиёсий тизимни мустаҳкамлашга интилиб, ана шу мустаҳкам давлат машинаси орқали давлатни тараққиётга олиб чиқишга интилди. Амир Темур давлатининг маъмурий тизими ўша даврдаги миллий давлатчилик, форс, араб, мўғул ва ўз даврининг давлатчиликнинг энг асл сифатларини ўзида мужассамлашгирди. Унда урф-одатлар, турли миллий кадриятлар тараққиётига йўл очиш, инсоният фаровонлигини таъминлаш асосий мақсад қилиб олинган эди. Соҳибқирон Амир Темурнинг маъмурий тизими янгича анъаналарни ўзида мужассам этсада давлатининг барча соҳаларида туркий давлатчилик анъаналари устуңлик қилди.

Соҳибқирон Амир Темур ўрта аср туркий давлатчилик анъаналарини бошқарувга асос қилиб олиб, уларни янги асосда ривожлантирди.

Маълумки, мамлакатда ҳокими мутлақ шубҳасиз Соҳибқироннинг ўзи эди. У чекланмаган ҳокимиятга эга бўлиб, унинг амр-фармонлари сўзсиз ижро этиларди. Амир Темур ўзини амир деб атаган. Амалда эса давлатнинг мутлоқ ҳокими Амир Темурнинг ўзи бўлиб салтанатга тегишли ишларни унинг ўзи ҳал қилган.

Манбалар ва тадқиқотчи муаллифларнинг шохидлик беришича, Амир Темур йигирма етти давлатни ўз ичига олган салтанатни етти вазирлар ёрдамида бошқарган. Улардан тўрт вазир олий даргоҳ ишларини юритса, учта вазир вилоятлар ишлари билан машғул бўлган. Вазирлар девонбегига бўйсунганлар ва бу олий ташкилот Олий Девон дейилган.

²⁶⁴ Бобоев, Ҳ. Амир Темур ва темурийлар салтанати. –Т.: Камалак, 1996. –Б.62-63.

Азамат Зиёнинг айтишича, «Даргоҳ тизимида бу девонга девонбеги бошчилик қилган. Олий девоннинг аҳамияти ва мавқеи шу қадар баланд бўлганки, баъзан уни даргоҳ билан бир маънода таърифлаш ҳоллари ҳам кузатилган. Олий девонда ҳар куни тўрт вазир, яъни ижроия идораларидан бош вазир, ҳарбий вазир, мулкчилик ва солиқ ишлари вазир, молия вазири ҳозир бўлиб, ўзига хос равишда ҳисобот бериб турганлар»²⁶⁵.

Девонбоши- девон (давлат маҳкамаси, ҳукумат идораси, хонлар, шоҳлар иш юритадиган маҳкама) бошлиғи; давлат маҳкамаси бошлиғи: *Мавлоно Олим ... бир кун бир жамоат эл била девон бошига қазияи арз қилди*²⁶⁶. Амирдан кейин турадиган олий мансаб бўлиб, давлат ишларида муҳим роль ўйнаган. У салтанат ишларининг боришини назорат қилган. Девонбеги салтанатда юз бераётган ва кунма-кун олинаётган маълумотларнинг ҳисоботини шахсан Амир Темурга етказган. Бизнингча, бу мансабга қўйилган мансабдор шахс олдида жуда қатта бурч ва мажбуриятлар турган.

Вазир шоҳ саройида биринчи мансаб эгаси ҳисобланган: «*Аммо мансаб юзидан ортти, нечужким, ул вазир эрди, бу вазорат мансабин тай қилди ва ҳоло ашрофи олий мартабасида мутамаккиндур*»²⁶⁷. Навоий асарлари тилига бағишланган деярли барча лугатларда «вазорат» лугавий бирлигининг «вазирлик» («вазорат мансаби» – «вазирлик мансаби») маъноси қайд этилган. Лекин бу сўзнинг бирикма шаклида «вазирлик маҳкамаси», «вазирлар маҳкамаси бошлиғи» маъноларини ҳам ифодалашини назарда тутишимиз лозим²⁶⁸. Навоий асарларида *вазир* «шоҳ амалдори, ҳукмдорнинг яқин сиёсий маслақдоши ва кўмакчиси» маъносидан қўлланган бўлса, *вазорат* лугавий бирлиги «давлат сиёсий ва ижтимоий ҳаётида муҳим ўрин тутган мансаб, девонхона бошлиғи; вазирлар бошлиғи»ни ифодалашга хизмат қилган. Ўрта асрларда буюк вазир – *вазири аълам* ҳукумат бошлиғи ҳисобланган ва султон номидан фармонларни эълон қилган, сулҳ шартномаларига қўл қўйган. Кейинроқ ушбу вазифани *садри аъзам* бажарган²⁶⁹.

Темурийлар салтанатида Қурултойдан кейинги ўринда махсус орган, давлат мажлиси турган. Соҳибқирон ҳузурида мазкур кенгаш икки кўринишда чақирилган. Катта кенгаш тинчлик пайтида, Самарқандда амир саройида юқоридаги кўринишда чақирилган. Ҳарбий юришлар пайтида,

²⁶⁵ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилигитарихи. –Т.: Шарқ, 2000. 177-бет.

²⁶⁶ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. –Т.: ФАН, 1983. Т.I. -Б. 484.

²⁶⁷ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдли / С. Ғаниева нашрга тайёрлаган. – Тошкент: Фан, 1997. Ж.13. Мажолис ун-нафоис. —Б. 140.

²⁶⁸ Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М. Русский язык, 1989.– С. 885.

²⁶⁹ Қаранг: Бекмуҳамедов Х. Тарих терминлари изоҳли лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977.– Б. 27.

катта жанглр олдиан чақириладиган кичик кенгашда Амир Темурнинг энг якин кишилари иштирок этган. Демак, Сохибқирон салтанатидаги кенгашлар ўз вазифаси ва аҳамиятига кўра бир-биридан бирмунча фарқланиб турган. Баъзи кенгашлар ўта махфий тарзда ўтказияган ва унда тегишли кишиларгина иштирок этган.

Темурийлар даврида бошқарув икки идорадан: даргоҳ ва вазирлик (девон)дан иборат бўлиб, даргоҳни олий ҳукмдор бошқарган. Даргоҳ фаолиятини бошқариш, унинг девонлар, маҳаллий ҳокимият идоралари билан боғланиб туриш ишлари олий девон зиммасида бўлган.

Саройдаги даргоҳ - Олий кенгашда ички ва ташқи сиёсатнинг энг муҳим масалалари, Ҳокимиятнинг юқори амалларига мансбдор шахслар тайинлаш ва бошқа масалаларни муҳокама қилган. Даргоҳ тизимида арзбеги, товачи, ҳожиб, жибачи, қўшбеги, хазинадор, хонсолар, баковулбоши, котиб, мунший, битикчи ва бошқа сарой амалдорлари фаолият кўрсатганлар.

Амир Темур давлатининг марказий ижро маъмурияти бош вазир - девонбеги бошлиқ етти вазирликдан иборат аркони давлат - Вазирлар маҳкамаси томонидан бошқарилган. Биринчи вазирлик - мамлакат ва расмий ишлар бўйича фаолият иш олиб борган. Бу вазирлик вилоят туманларидан тўпланадиган ҳосил, солиқлар, ўлпонлар ва уларнинг таксимоти, қирим-чиқимлар ҳамда ободончилик ишлари билан шуғулланган. Иккинчиси - вазири сипоҳ, яъни ҳарбий ишлар бўйича бўлиб, аскарларнинг маоши ҳамда озиқ-овқат ва курул-яроғлари таъминоти билан шуғулланган. Учинчиси - тижорат вазирлиги бўлиб, савдогарларнинг мол-мулкидан олинадиган закот ва божлар, эгасиз қолган мол-мулкларни тасарруф этиш, мерос ва меросхўрлар билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳал этиш каби ишларни бажарган. Тўртинчиси - салтанат ишларини юритувчи вазир, яъни молия ишлари вазири бўлиб, давлат хазинасидан сарф этиладиган харажатлар, умуман, салтанат қирим-чиқимларини бошқарган. Мазкур тўрт вазирликдан ташқари, чегара вилоятлари ва тобе мамлакатлар ишларини назорат қилиб туриш учун яна махсус учта вазирлик таъсис этилган эди. Бу уч вазир мазкур вилоятлардан давлат хазинасига келиб тушадиган даромадларни назорат қилиш ва улар билан боғлиқ бўлган молиявий масалалар билан шуғулланган. Улар, ўз навбатида, салтанатнинг бош назорат ҳайъатини ташкил этганлар. Мазкур ҳайъат “халиса” деб аталган. Бу етти вазирлик девонбегига бўйсунган ва у билан бамаслаҳат салтанатнинг муҳим молиявий ишларини амалга оширган.

Маълумки, Амир Темур давлатни мўғуллар каби улус, вилоят ва туманларга бўлиб бошқарган. У салтанатини тўрт улусга бўлиб, уларга ўғил

ва набираларини ҳукмдор этиб тайинлаган. Шунингдек, вилоят ва туманларга ҳам асосан теурий шахзодалар ва ҳарбийлар раҳбарлик қилган. Булар ҳақидаги маълумотлар олимлар томонидан илмий доирага киритилган²⁷⁰.

Амир Теуур вилоят, туманларга кўпинча жангларда сиғалган, қайта-қайта баҳодирлик кўрсатган ҳарбийларни бошлиқ этиб тайинлар эди. Шунинг учун ҳам бази олимлар бу тизимни ҳарбий феодализм тизими деб атайдилар. Чунки, ҳарбий пешқадамлик халқаро сиёсий нуфузни белгиллаган ўрта асрларда ҳарбийларнинг нуфузи баланд бўлган ва улар шу йўл билан рағбатлантирилган. Маълумотларга кўра, у ўз ўғил ва набираларига ишончли, сиғалган тажрибали, тадбиркор кишиларни маслаҳатчи қилиб тайинлаган.

Соҳибқирон Амир Теуур жангларда, давлат ишларида тобланган, садоқатли, тадбиркор ва олим кишиларни ўғиллари ёнига маслаҳатчи қилиб тайинлаган ва уларга йирик вилоят ва худудларни ишониб топширган. Бунинг иккинчи жиҳати шундаки, Амир Теуур маҳаллий ҳокимликларни ўзига итоат этувчи давлат маслаҳатчилари орқали ҳам мувофиқлаштириб турган ҳамда маҳаллий ва марказий ҳокимият алоқадорлигини шу мансаб орқали ушлаб туришга интилган.

Теуурийлар давлатининг маҳаллий бошқарув тизими ва маъмурий бўлиниши масаласига келсак, бу улкан давлат ноҳия-округларга, ўнмингликларга-туманларга, мингликлар-ҳазора, юзликлар-сада ва ўнликларга-дахаларга бўлинган. «Тарихи мулуку Ажам» асарида қуйидаги жумлаларни ўқиймиз: «Андин қайтқонда, анга арз қилдиларким, қифчоқ Дарбандга муставлий бўлуптур. Ул йўлга убур қилиб, Қифчоқни мақхур қилиб, Дарбандни олиб, обод қилиб, яхши кишилар тайин қилиб, андоғ мазбут қилдиким, ул ноҳиятдин хотири жамъ бўлиб, Мадойинга азм қилди»²⁷¹. Бундан кўриниб турибдики, теуурийлар салтанатида маҳаллий бошқарувнинг ўнликлар тизими мавжуд бўлган.

Теуурийлар маъмурий тизимига хос жиҳатлардан бири шуки, ҳар бир вилоят, шаҳар ва туманларнинг ўз ҳокими, молия девони, қозиси, муфтийси, мутаваллиси ва мухтасиби бўлган. Ҳар бир шаҳар ва қишлоқда қутвол, яъни комендант тайин этилган. Қутвол-қалъа бошлиғи бўлиб, улар мудофаа ишларида муҳим роль ўйнаган. У пайтда шаҳарлар деворлар билан ўраб олинган бўлиб, шаҳарга дарвозалар орқали кирилган. Ёв бостириб келган

²⁷⁰ Ахмедов Б. Улугбек и политическая жизнь Мавераннахра в первой половине XV века//Из истории эпохи Улугбека.(Сб.ст. -Т.: Фан, 1965.С.) 5-56.

²⁷¹ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. Т.14. -Т.: Фафур Фулом, 1967. -Б.225.

тақдирда ҳам дарвоза очиш ёки очмаслик масаласини кўпинча кутвол ҳал қилган. Шаҳар дарвозлари калити кутволда турган.

*Қалъанинг кутволи ул занги,
Кутволи сипехрдек ранги*²⁷².

Бизнингча, улар бир томондан маҳаллий маъмурларга, иккинчи томондан Олий девонга бўйсунганлар. Бу эса бошқарувнинг нечоғли мукамал бўлганига далилдир.

Амир Темур ва темурийлар давлат бошқарувида маҳаллий эркин жамоалар ва маҳалла оқсоқолликлари катта роль ўйнаган. Навоий ўзининг Бадидузамонга йўллаган мактубида маҳалла аҳли ҳолидан хабар олиш, уларни эзгу амалларга даъват этиш, маҳалладаги турли келишмовчиликларни бартараф этиш, маҳалла аҳли фарзандларига таълим бериш хусусида шундай ёзади: «Яна улким, судурга ҳукм бўлсаким, шаҳр масождидин эҳтиёт қилиб, имом, муаззиндин маҳалла аҳлин сўруб, балким хат олиб, намозга тарғиб қилсалар, агар фиску фасод аҳли бўлуб, алар амри маъруд қила олмасалар арз қилсалар, то судур шаръ йўсуни била аларни манъ қилсалар. Дағи ҳар масжиднинг имомига таъйин қилсаларким, маҳалла аҳлининг ўғул ва ушоғига мактаб тутуб ўқутсалар»²⁷³. Амир Темур миллий одатларга амал қилиб, солиқлар йиғиш ва бошқа масалаларда жамоа ва маҳалла оқсоқолликларининг мустақил фикрларини инобатга олган. Ҳатто, у ўзи забт этган ҳудудларга ҳукмдорларни ҳам кўпинча халқ фикрини инобатга олган ҳолда маҳаллий аҳоли орасидан тайинлаган. Маълум бўладики, ўша пайтларда маҳаллалар бошқарув бўғини сифатида эътироф этилган.

Амир Темур ва темурийлар давлат органлари тизимини ташкил этишда асрий -миллий анъаналарга таянган ва бошқарувда қонунлар барча ҳудудлар учун тенг кучга эга бўлса-да, миллий ҳудудларга анча кенг имкониятлар яратилган, яъни давлат томонидан қайсидир миллий тил зўрлик кучи билан бошқа ҳудудларга олиб кирилмаган. Ўрта Осиёда эса туркий тил анъаналарини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилган. Амир Темур ва темурийлар даврида турк тили анъаналари айниқса Ҳусайн Бойқаро даврида кучайди. Бу анъаналарга Амир Темур тамал тошларини қўйди. Буюк мутафаккир ва давлат арбоби Алишер Навоий томонидан «Ҳамса» (Беш дoston) асарининг яратилиши фикримизнинг далилидир.

²⁷² Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. –Т.: ФАН, 1983. Т.II. –Б. 141.

²⁷³ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. Т.13. Т.: Фафур Фулом, 1966. –Б.130-131.

Ўша йилларда кўпчилик амирлар, шу жумладан, Навоийнинг ўзи ҳам Хусайн Бойқарони «Сохибқирон» деб улуғлар эди. Навоий «Хамса»сини Хусайн Бойқаро бу улуг рутбага Навоийни муносиброқ кўради...

Хондамир ёзган эсдаликларда шундай воқеа келтирилади. Хусайн Бойқаро Навоий «Хамса»сини биринчи марта ўқигандан кейин, уни эъзозлаб, ўзининг яхши кўрган оқ отига миндиради. Подшоҳ отнинг жиловидан тутиб, сарой аҳлининг кўз олдига Навоийга жиловдорлик қилади ва ҳаммага эшиттириб айтадики, «Туркий тилда шундай «Хамса»ёзганлигиниз учун мендай подшоҳ сизга жиловдор мурид бўлса арзигай». Бу сўзларнинг муболага эмаслигини Хусайн Бойқаро ўзининг Навоийга бағишланган рисоласида тасдиқлайди. Рисолани яқунлар экан, Хусайн Бойқаро Навоийни шундай улуғлайди:

Эрур сўз мулкининг қахрамони,

*Эрур гар чин десанг - сохибқирони*²⁷⁴.

Амир Темур ва темурийлар даври давлатчилигининг муҳим жиҳатларидан бири ҳам шундадир. Амир Темур ва темурийлар даврида ҳар бир вилоят ва катта шаҳарларда Адолат уйи ташкил этилган. У асосан давлатга қарши жиноятлар, бошқариш тартибига қарши жиноятлар ва мансабдорлик жиноятларини кўриб тегишли жазо тайинлаган.

Мулозимларини Скандарфар эт,

*Адолат уйин Садди Искандар эт*²⁷⁵

Фуқароларнинг арз-шикоятлари ва бошқа талабларини тўғри ҳал этиш давлатнинг асосий ишларидан бўлганлиги туфайли давлат бошқарувида бу масалаларга муҳим ўрин ажратилган. Арз-шикоятлар ва уларнинг натижалари мирзолар томонидан рўйхатга олинган ва тез-тез марказий ҳамда маҳаллий ҳокимият томонидан ўтказилган тафтиш, шунингдек, чопарларнинг маълумотлари орқали марказда жойлардаги аҳвол назорат қилинган.

Ҳар бир қарор ва фармонлар муншійлар томонидан кўчириб тезда вилоят ва туманларга жўнатилган. Амир Темур ва темурийлар давлат органлари тизимида тезкор ахборот алмашиш йўлга қўйилганлиги сабабли йирик салтанатнинг энг чекка ерларига ҳам давлат фармон ва қарорлари тезда етиб борган. Бу эса йирик салтанатнинг энг чет жойларида ҳам қонун устуворлигига эришилганлигини кўрсатади. Демак, давлат ҳокимиятини амалга оширишда хабаргирлар ва тезкор ахборот алмашинувига эришиш муҳим усуллардан ҳисобланган.

²⁷⁴ Қодилов П. Тил ва эл. –Т.: Маънавият, 2010. –Б. 140.

²⁷⁵ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. –Т.: ФАН, 1983. Т. I. –Б. 44.

Амир Темур ва темурийлар даврида давлат ва бошқарув масаласи бир-бирига уйғунлаштирилган. Давлат ва маҳаллий ҳокимият органларининг барча бўғинлари ягона марказга бирлашган. Бу даврда маъмурий бошқарув ахлоқига катта эътибор қаратилган ва бу жиҳатлар давлат бошқаруви билан уйғунлаштирилган. Фармон ҳамда қонунларда ҳаракатчанлик, мансабдор шахс яшаган даврдаги мутаносиблик, алиментацион (мансабдор шахснинг мансабига қараб ҳақ тўлаш) бўйсунуш, мансабдор шахснинг шахсий жавобгарлиги, совғалар олиши масаласи, интизомий жавобгарлиги меъёрлаштирилган. Шунингдек, марказий ва маҳаллий давлат органлари тизимини ташкил этишда давлатга қарши жиноятлар ҳамда коррупциянинг олдини оладиган қонуний асослар яратилган.

Амир Темур ва темурийлар давлати мафқурасининг негизини ислом анъаналари ташкил этади. Маълумки, асл маънодаги ислом мафқураси умуминсоний қадриятларга асосланган тинчликпарвар ва инсонпарвар мафқурадир. Аслида эса бу тушунчалар умуминсоний ғояларни тарғиб қилади, темурийлар салтанатида диний, ирқий ва миллий низоларнинг келиб чиқмаганлиги ҳам бу давр давлатчилиги мафқурасининг пойдевори умуминсоний қадрият эканлигидан, шарқона демократия анъаналари мавжуд бўлганидан далолат беради.

Бизнингча, Амир Темур давлат аппаратини ташкил этувчи маъмурий тизим, тизимлараро ва жамият ўртасидаги муносабатлар мутаносиб ривожланган ва уларнинг ҳар бирининг аниқ вазифаси белгиланган, ҳар қандай қонун ва ижролар ана шу тизим орқали бажарилган. Мамлакатнинг энг чет жойларигача қонун устуворлиги ва унинг ижроси таъминланган. Бу омиллар марказлашув анъаналари кучайишига таъсир кўрсатган.

Амир Темур ва темурийлар даври давлат бошқарув тизими мукамал давлатчилик тизими бўлиб, у давлат ҳокимиятини амалга оширишда самарали восита вазифасини бажарган эди. Юқоридаги маълумотлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, давлатчилик тизимидаги ушбу қондалар миллий бошқарувимиз санъат даражасига кўтарилганини, давлат органлари тизимини яратишда у билан боғлиқ ҳар бир соҳа эътиборга олинганини, бир-бири ўртасидаги муносабатлар тартибга солинганини ва мувофиқлаштирилганини, бу борада яхлит концепция яратилганини кўрсатади.

Амир Темур ва темурийлар даври суд тизимининг ўзига хос хусусияти шундаки, бу даврда жиноятга жазо беришни кучайтиришга эмас, балки унинг олдини олишга катта эътибор берилган. Ҳар бир шаҳарда шаҳар

хокимининг саройи (Дориламорат), Дорул казо (қозихона, суд идораси), адлия бошқармаси (Доруладолат) қурилган:

*Аввалги эрур котиби дорул казо,
Иш анга ношаръга бермак ризо*²⁷⁶.

Улар давлат, жамият ва шахсга қарши қаратилган жиноятларнинг олдини олишда муҳим аҳамият касб этган.

Шайхулислом - мусулмоилар пешвоси. Навоий «Шайхулислом мусулмонлар пешвосидан иборатдур ва ислом муқтадосига ишорат. Мундок киши олими керак исломпаноҳ ва орифе керак. Мухарраби даргоҳ, хирадманди шариат шиор ва фақрға хурсанд ва тариқат осор, яхши-ямонға шафқати фазли ом ва улуг-кичикка иршоди нафви молакалом. Комил бўлгай шарҳ қонунига росих ва барча мубтадеълар бидъятига носих»²⁷⁷, - дейди.

Демак, шайхулислом бўлмиш киши, аввало илмли, ислом динининг паноҳи, ориф, яъни комил инсон, ҳар томонлама мукамал, шариатга сўзсиз итоат этадиган, уни қаттиқ ҳимоя қиладиган, инсон бўлиши, мискинларга, яхши-ёмонга шафқатли бўлмоғи, улуг-кичикка нафи этадиган, мутасаввуф, бидъатни заифлаштирмоғи ва исломни кучайтирмоғи, турли ғояларга қарши курашмоғи керак. Бинобарин, шайхулислом олий, диний мартаба ҳисобланганлиги боис бу мартабага катта салоҳиятли, ҳалол, пок, илмли кишилар қўйилган. Чунки ўрта аср мусулмонлари давлатчилигида ислом ғоялари асосий мафкура ҳисобланган. Ўрта асрларда шайхулислом катта сиёсий нуфузга эга бўлган ва у маънавий ҳаётга, ҳатто мамлакат сиёсий ҳаётига катта таъсир кўрсатган.

Қози – судья, ҳукм чиқарувчи. Ҳар бир шаҳар ва вилоятда, девоннинг турли бўғинларида қонунни назорат қилган. Қозилар даражаси ва мартабасига кўра бир-бирларидан фарқ қилиб турган. Улар садри аъзамга бўйсунган: «Қози ислом биносига аркондур ва мусулмонлар хайр ва шаррига нофизи фармондур»²⁷⁸.

Темурийлар даврида мажбурилов кучини амалга оширишда судлар катта аҳамият касб этган. Соҳибқирон салтанатида судлар ихтисослашган бўлиб уларнинг уч хил тури мавжуд эди. **Биринчиси-лашкар (қози лашкар) қозиси**. Бу қозилик ҳарбий масалаларга оид жиноят ва низоли масалаларни кўрган. **Иккинчиси-шариат қозиси** бўлиб, у шариат билан боғлиқ жиноят ва низоларни кўриб чиққан. **Учинчи қозилик дунёвий-фуқаролик** ва давлатга тегишли бўлган масалаларни масалан, ўғирлик, молиявий ва

²⁷⁶ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. –Т.: ФАН, 1983. Т.1. -Б. 504.

²⁷⁷ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. Т.13. Т.: Фафур Фулом, 1966. –Б.17.

²⁷⁸ Кўрсатилган манба. –Б.18.

маъмурий соҳаларга оид ишларни кўрган. Навоий “Муншаот” асаридида шариат қозиси тўғрисида қуйидагиларни таъкидлайди: “Агар қозийи ислом тангри раҳматига борди – подшоҳи исломни ҳақ таоло кўп йиллар диёри ислом ва аҳли ислом бошига поянда ва мустадом тутқай”²⁷⁹. Бу қозиликларнинг ҳар бирининг аниқ ва алоҳида вазифалари изчил белгилаб берилган. Судларнинг фаолияти ҳақидаги барча маълумотлар тўғрисида девонга ҳисобот бериб турилган. Албатта. Амир Темур ва темурийлар даври суд тизими катъий қонунийлик ва адолат тамойилига асосланган.

Муфтий – фатво чиқарувчи; муслмонлар раҳбари. Навоий наздида бундай одам шариат қонунларининг билимдони, янги қонунлар яратувчи, ишончли олим бўлмоғи лозим: “Муфтийи фақиҳи керак мутадаийин ва олиме керак мўъмин, ислом илмида моҳир ва диёнат нури жабинида зоҳир”²⁸⁰.

Садр – диний жамоа ва руҳонийлар бошлиқларига берилган унвон. Улар асосан саййидлардан чиққан шахслар бўлиб, улар аҳли исломга бошчилик қилган. Уларнинг энг муҳим вазифаларидан бири мамлакатдаги вақфларни назорат қилиш бўлган. Садрлар сунорғолни ҳам белгилаб турганлар.

Хуқуқни муҳофаза этувчи тузилмалар ичида **доругалар** ҳам катта роль ўйнаганлар. Улар зиммасига ўз ҳудудларига қарашли ерларда тинчлик ва барқарорликни сақлаш вазифалари юклатилган: “Яна улқим, шаҳр доругасидин беклар била Хожа Фалон андоқ соҳиб вуқуф бўлсаларқим, жузвий ишдин куллий имдод тиламасалар”²⁸¹.

Ҳар бир шаҳар ва қишлоққа **қутволлар** тайинланган бўлиб, улар халқнинг тинч-осойишталигини қўриқлаган, бордию бу ҳудудда бирор нарса йўқолса ёки ўғирланса қутволлар жавобгар бўлиб, уларга доругалар каби йўқолган молни тўлаш мажбурияти юкланган. Шунингдек, йўловчиларни бир манзилдан иккинчи манзилга бехатар етказиб қўйиш учун зобитлар тайинланган. Агарда йўлда ўғирлик ёки қотиллик жинояти содир этилса, жавобгарлик улар зиммасига юкланган. **Асаслар** эса кеча қоровуллари, қидирув ишлари бошлиқлари бўлиб, ўз ходимлари-посбонлар билан маълум ҳудудларга бўлиниб фуқароларнинг тинчлигини таъминлаш ва жиноят ишларини очиқда муҳим ўрин тутганлар: «Оқибат бир кун асаслар бордилар ва ани зиндондин банд била судраб чиқардилар»²⁸².

²⁷⁹ Кўрсатилган манба. –Б.124.

²⁸⁰ Кўрсатилган манба. –Б.18.

²⁸¹ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. Т.13. –Т.: Ғафур Ғулум, 1966. –Б.130.

²⁸² Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. –Т.: ФАН, 1983. Т.1. –Б. 122.

Шариат асосида ижтимоий таркибни назорат қилиш ва маънавий бузқўчиликларни олдини олишга мўлжалланган таркиб **мухтасиблар** деб аталган. Улар бозорлардаги тошу тарозилардан уриш ва бошқа ҳуқуқбузарликларнинг олдини олганлар, тартиб сақлаганлар ва ўз вазифаларидан келиб чиқиб жазолаш ишларини олиб борганлар. Бу ҳақда «Вақфия» асарида қуйидаги қайдларни ўқиймиз: “Мухтасиб ҳафтада икки қатла бозор аҳлининг нархларидин вуқуф топсалар”²⁸³.

Тарози ҳақидан уриш ва маънавий бузқўчиликларни жазолаш учун жазони ижро этиш масъул кишилар ихтисоб аҳли деб юритилган, уларга мухтасиб бошчилик қилган. Мухтасиб берадиган жазо қуйидагича бўлган: мухтасибнинг пахлавон бир навқари мужрим (айбдор)ни опичган, иккинчиси унинг этагини кўтариб иштонини туширган, учинчиси думбасига раис айтган миқдорда дарра урган. Шундан кейин мужрим ўзини йигинпириб олиб мухтасибга таъзим билан тавба қилиб, кўзини очиб қўйганиги учун унга миннатдорчилик билдирган. Тавба ва миннатдорчилик муҳим шартлардан бўлиб, адо қилинмаган тақдирда жазони давом эттириш эҳтимоли бўлган.

Ҳуқуқни муҳофаза этувчи таркиблардан бири **шихналар** деб аталган ва улар харбий маъмурлар бўлиб, шаҳарлардаги тинчликни сақлашга масъул бўлганлар.

Ички ишлар органлари мансабдорлари **ясоғлиқ** деб аталган ва улар давлат ва жамиятнинг тинчлигини сақлашга масъул бўлиб, жиноятларни очишда муҳим аҳамият касб этган: “... ясоғлиқ аро бойлик марғзори ичра ҳар сурук қўйдин йилда ҳамалдек минг кўзига конё бўлмагандин йўксизлик широльарида қўй кутуб...”²⁸⁴.

Амир Темури ва темурийлар даврида **қурчи** деб аталган мансабдорлар давлатнинг қурол-яроғлари омборини бошлиғи ҳисобланиб, уларни авайлаб-асраганлар, уларнинг қаерга ва нима учун ишлатилаётганлигини назорат қилганлар ва подшоҳ саройини қўриқлаганлар. Бу лавозим ҳақида ҳазрат Навоий “Муҳокаматул луғатайн” асарида шундай дейди: “Мансабда андоқки, қўрчи ва сувчи ва хизоначи ва керак-яроғчи ва чавгончи ва найзачи ва шуқурчи ва юртчи ва шилончи ва ахтачи йўсунлуг кўпдур”²⁸⁵.

Юқоридаги маълумотлар шуни кўрсатадики, Амир Темури ва темурийлар даврида ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар ихтисослашган. Улар қундузги ва тунги ҳамда фуқаролик ва харбий бўлиналарга

²⁸³ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. Т.13. -Т.: Гафур Ғулом, 1966. –Б.160.

²⁸⁴ Қўрсатилган манба. –Б. 168.

²⁸⁵ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. Т.14. -Т.: Гафур Ғулом, 1967. –Б.117.

ажратилган. Шунингдек, ҳар бир ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар ўз маълумотларини тезлик билан салтанат марказига етказган, давлат сири билан боғлиқ масалалар махфий кенгашларда, иккинчи даражали масалалар саройнинг очик кенгашларида кўриб чиқилган ва ҳудудлардаги мавжуд ахволга монанд чора-тадбирлар кўрилган.

Амир Темур ва темурийлар даврида ҳуқуқни муҳофаза этиш ишлари билан нафақат махсус органлар, балки ҳар бир ҳудуднинг маъмурлари ҳам шуғулланган. Уларнинг барчаси давлат ва фуқароларнинг тинчлик ва хотиржамлигини таъминлашга масъул бўлган ва асосан маъмурий тартибдаги кичик ҳуқуқбузарликларни жазолаш ишлари билан шуғулланган. Агарда давлатга, шахсга, ҳаётга ва соғлиққа қарши жиддий жиноятлар содир этилса, улар тегишли қозиликларда кўрилган ва муносиб жазолар тайинланган.

Амир Темур ва темурийлар даври мажбурлов функциясини ташкил этишдан давлатнинг асосий мақсади оммани қонунларга ҳурмат руҳида тарбиялаш ва жиноятларни олдини олиш, содир этилган жиноятларга муқаррар равишда жазо бериш, фақат жиноят содир этилгани аниқдангандагина жазо тайинлаш, давлат ва жамиятнинг тинчлик хотиржамлигини сақлаш эди.

Мансабдорлар томонидан содир этилган маъмурий ҳуқуқбузарликлар ва жиноятларга жазо тайинлаш алоҳида назорат қилинган. Мансабдорлар томонидан содир этилган қилмиш турига эҳтиётсизлик туфайлими ёки қасддан содир этилганлигига аҳамият берилган ва шунга яраша жазо тайинланган. Агарда қишлоқ оксоқоли ва шаҳар улуғлари кичикрок даражадаги одамга зулм қилсалар, ўша зулмга яраша, ҳар кимнинг шароитига кўра жарима солинган, яъни фуқароларнинг ижтимоий турмуш тарзи эътибордан четда қолмаган. Агар мансабдорлар халққа жабр зулм этса, уларни хонавайрон этса, бу қилмишига яраша аёвсиз жазоланган. Бу жазо оддий жаримадан тортиб ўлим жазосигача бориб етган. Давлат амалдорларининг кўпурувчилиги, порахўрлиги ва бошқа жиноятлари ҳам энг хавфли жиноятлардан ҳисобланган. Булар бугунги кундаги коррупция ва кўпурувчилик жиноят турига тўғри келади.

Амир Темур ва темурийлар давридаги мажбурлов аппаратининг тарбиявий кучи шундаки, жазолар халқдан яширинча эмас, очикчасига, бозор ва очик халқ гавжум бўлган майдонларда ижро этилган. Бинобарин, бундай темир қонунлар ва жазо усуллари давлат аппарати ва жамият ўртасидаги мутаносибликни таъминлаган.

Жанглардан қочиш ва қўрқоқлик энг ёмон жиноят ҳисобланган. Шунинг учун Амир Темур сипоҳи шижоат ва жасурлик билан жанг қилган. Маънавий жазо усуллари ҳам яхши самара берган.

Темурийлар салтанатида сотқинлик энг олий жиноят ҳисобланган. Бирон навқар душман билан келишиб, ўз эгасига мунофиқлик қилса, бундай навқар душман қўлига топширилган. Агар сипоҳий қисмлардан ёки амирлардан қайси бири ёв билан келишиб, ғаним сафига бирлашса, улар юртдан чиқариб юборилган, мамлакатда уларга ўрин берилмаган.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Амир Темур ва темурийлар даврида адолатсизлик, ҳуқуқбузарлик содир қилганлар учун жазо тайинлашда қонунчилик адолат ва инсонпарварлик принципига асосланган ҳолда сиёсат юритилган. Бу эса жамиятдаги бошқа шахсларни бундай салбий ҳатти-ҳаракатларини содир этишдан тўхтатишга имкон берган.

Биз кўп ҳолларда демократиянинг Шарқ ва Ғарб демократияси андозаларида маълум тафовутлар ва баҳсли масалалар борлиги хусусида ўқиймиз ва эшитамиз. Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, аввало, ҳар иккала минтақа ва маданият вакиллари, хусусан демократия билан боғлиқ назарияларнинг мақсадлари муштарақлиги, лекин улардаги тил, баён этиш услублари, маданий-маиший ва эътиқодий масалалардаги айрим ҳолатлар бундай баҳсларга сабаб бўлишини айтиб ўтиш керак. Масалан, жамиятдаги ижтимоий муносабатлар, жамиятни бошқариш билан боғлиқ масалаларда Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам адолатлатли подшоҳ зарурлиги ғояси асосий ўринда туради. Навоийнинг “Лисон ут-тайр” дostonи ана шундай муҳим сиёсий муносабатлар масаласа бағишланган. Эътиборли жиҳати мутафаккир асарининг асосий услуби мажозий хусусиятга эга бўлганлиги уни тушуниш бироз қийинчилик туғдиради.

“Лисон ут-тайр” воқеаси шундайки, гулистону бешаву баҳру биёбон, яъни чаманзору чакалокзору денгизу чўлу дашт қушлари йиғилиб, базм тузмокчи бўлишади. Лекин Тўтидан – Олқарға, Булбулу Қумридан- Қарға, Шунқордан-Қалхат, Товусдан – Юртачи (ўлаксахўр қуш) юқорироқ ўтиради, ҳунарли қушлар қолиб, бехунарлар тепароқ чиқади, тождор қушлар бошида туки йўқ – тепакал қушлардан қуйига тушиб кетади. Ноҳақликдан норозилик чиқиб, жанжал кўтарилади.

Шунда қушлар бир доно, одил шоҳга эҳтиёж сезишади, токи у ҳақни барҳақ, ҳар кимга ўз мавқеёига яраша жой тайин қилгай. Худхуд (Попишак) Семурғ деган шоҳдан дарак беради. У билан қушлар орасидан бўлиб ўтган кўп савол-жавобу сўзларган дилгир ҳикоятлардан кейин бу жамоа Семурғни излаб, қанот қоқишга тушиб кетишади.

Лекин яна ҳар ким ўз билганича учар кучлироғи илгарилаб кетиб, ожизроғи ортда қолаётган, хуллас, улар пала-партиш, бебошларча ҳаракат қилар эди. Жамоага мақсад сари бир тану бир жон бўлиб ўқишларида сардорлик қилаётган, бу йўлнинг пасту-баландини яхши билаётган бир бошлиқ керак бўлиб қолади. Қушлар ҳеч иккиланмай, Семурғдан хабар бериб, уларни мақсад сари ундаган Худхуддан раҳбар бўлишни илтимос қилишади. Аммо Худхуд, гарчи бунга чиндан ўзинингэнг муносиб қуш эканини билса-да, кўнмайди. Майли, мен билганимча йўл кўрсатай, лекин бошлиқ бўл, десангизлар, кўрқаманки, орамизда фарқ пайдо бўлиб қолади, дейди. Қушлар, ноилоҳ, қуръа ташлаш фикрига келишади. Қарангки, яхши ният – ярим давлат, деганларидек қуръа ҳам келиб Худхудга тушади.

Қуръа солиб ҳар бирининг зотиға,

Тушди улдан қуръа Худхуд отиға.

Шу тариқа Худхуд қушларнинг пешвоси бўлади.

Қуръа ташлаш воқеаси “Матик ут-тайр” да ҳам бор. Унда ҳам қуръа Худхудга тушади.

Бироқ Худхуднинг раҳбарликдан бош тортиши – Фоний, яъни Навоийнинг ўзи кўшган талқин.

“Фарҳод ва Ширин” достонидан биламизки, Фарҳод ҳам отаси – Чин ҳоқони таклиф қилган тождан бош тортади. Мен ҳукмдор бўлишга ҳали лойиқ эмасман, дейди. Демак, муносиб одамгина халққа йўлбошчилик қилиши керак, деган ғоя, гарчи бу бош масалалардан бўлмаса-да, Худхуд тасаввуфдаги раҳнамо – пир рамзи бўлса-да, кўрганимиздек, “Лисон ут-тайр” да ҳам илгари сурилган.

Қаранг, шоҳнинг вориси, яъни авлодигина подшоҳ бўлиши мумкин, деган ақидага баҳслашиб ўтирмай, қазий амал қилинадиган бир замонда Навоий раҳбарнинг халқ иродаси билан танланиши ва унинг пешвою раҳнамоликка лойиқ бўлиши масаласини кўтарган. Бошқача айтганда, давлат раҳбарини сайлов йўли билан энг муносиб кишини жамиятни раҳномоси бўлиши кераклиги ғоясини илгари сурилган.

Албатта, демократия – бизга Фарҳоддан кириб келган сўз. Бироқ кўриб ўтганимиз воқеа замирида нима ётибди? Айнан демократиянинг асосий тамойили ва талаби сайлов институниинг ғоявий асоси эмасми?²⁸⁶

Шарқ демократиясининг айрим ўзига хос хусусиятлари назарий асосларини қуйидаги мисолларда кўриш мумкин. Шоҳ Баҳром образини талқин этиш, Навоийгача ҳам Шарқ адабиётида мавжуд

²⁸⁶ Султонмурод Олим. -Т.: ABU MATBUOT-KONSALT, 2008. Б-58-59.

бўлган. Хусусан машхур файласуф машхур “Сиёсатнома ёки сияр ул-мулк” асари билан ўчмас из қолдирган мутаффакир салжуқийлар подшоҳлари вазири – Абу Али Ҳасан ибн Али Тусий (Низомулмул) (1018-1092) асарида ҳам Баҳромни саргузашти давлат бошқаруви билан боғлиқ ҳикоятлар орқали ёритилган. Унинг “Сиёсатнома”сида хусусан, давлат бошқарувида асосий ўринда турувчи вазир эканлигини уқтиради. Лекин мулк бошлиғи (подшоҳ) вазирларини доимо текшириб туришларини таъкидлайди. Низомул мулк “Сиёсатнома”²⁸⁷ да бу масалани шундай ажойиб ҳикоят орқали ёритади.

Бир куни Баҳром овга чиқиб адашиб қолади. Баҳром Гўрнинг Ростравшан деган вазири бўлиб, Баҳром унга ишониб давлатни барча ишларини унга топширган эди. Вазирни устидан ҳеч шикоят бўлганини эшитмаган эди. Бундай ишончидан ботирлашиб бир кун Баҳромга: халқ жуда адабси бўлиб, адолат сероблигидан ўткирлашиб кетди, жазо бермасак ёмон бўлади деб кўрқаман дейди.

Баҳром шароб ичишу шикор қилишдан бўшамас, давлат ишларини ўз холига, Ростравшанни ихтиёрига ташлаб қўйган эди. Ростравшан бу ҳолдан фойдаланиб жуда кўп разилликларни қилди. Хусусан, кўп кишиларни бойликларин тортиб олиб ўзларини зиндонбанд қилди. Кўп яхши кишиларни мамлакатдан ҳайдаб юборди. Солиқларни жуда ошириб юборди. Бундан разилликлардан улус мамлакатдан чиқиб кетдилар. Хазинага пул тушмай тушмай тугаб қолди. Бир куни Баҳромнинг мамлакатига душман тажовуз қилди. У қўшин ишини таъминлаш учун хазинадан пул олиш учун келса хазина бўм-бўш. Мамлакатдаги машхур кишилардан сўраса, улар вазирдан кўрққани туфайли билмаймиз деб жавоб беришди. Бу ҳолдан Баҳромни кўнгли бузилди ва сиқилганидан яна овга чиқди. Узок йўл юргани учун жуда чанқаб кетади. Шу пайт узокдан бир тутун чиққан жойни кўради. Ўша ёққа қараб боради. ҳақиқатдан ҳам шу ерда бир чўпоннинг капаси бўлиб, капани эшиги ёнида бир итни осиб қўйилганига кўзи тушади. Капани оғзига чиқиб бир киши чиқиб, унга салом бериб ичкарига таклиф қилади. Лекин у чўпон келган киши шоҳ Баҳром эканлигини билмас эди. У бор овқатини шохни олдига қўяди.

Шоҳ чўпондан кўрган ҳолатни сабабини тушунтириб беришни сўрайди. Шунда чўпон, нега итни ўлдириб осиб қўйганини сабабини

²⁸⁷ Низомулмулк «Сиёсатнома ёки сияр ул-мулк» Тошкент «Адолат» 1997. Б-30-38.

айтиб беради. У айтадики бу ит мени кўйларимни посбони эди. Мен унга жуда ишонар эдим. Шунинг учун отарни ўзига ташлаб кетардим. Шахарга кетсам ҳам кўйларни ўтлатиб қайтариб келарди. Ҳеч қандай бўрини отарга йўлатгани кўймасди. Бир куни санаб кўрсам бир нечта кўй кам чикди. Бу жойларга ўғри келганини ҳеч ким эслолмайди. Аҳвол шу даржага етдики бир куни садақа омили келиб, закот сўраган эди қолган кўйларим закот адосига кетди. Энди шу омил учун чўпонлик қиламан деди. Яхши хабарим йўқ эди-ю, лекин, бу ит ўргочи бўри билан топишган бўлса керак деб ўйлаб юрадим. Бир куни ўтин териш учун даштга чикдим ва ажойиб ҳолни гувоҳи бўлдим. Қарасам бир бўри кўйларни ичига кириб олиб кўйларга бемалол яқинлашаяпти. Бир бута орқасидан яшириниб кузатдим. Ит бўрини ёнига келиб, думини ликиллатиб турарди. Кейин ит у билан жуфтлашди ва бир чеккага бориб ётди. Бўри кўйлардан бирини ёриб ташлади. Хуллас, итни хиёрати туфайли ана шу аҳволга тушганимни сабабини тушундим. Мен итни тутиб олдим ва қилган хиёрати учун жазоладим.

Бу хикоятда Баҳром Гўр жуда таъсирланиб жуда таъсирланиб, ўз вазири Ростравшанни ишларини ҳам текшириб кўриш режаси пайдо бўлади.

У саройга қайтиб келиши билан, Ростравшанни ҳужжатларини олиб келишни талаб қилади. Ҳужжатлардан аён бўладики, вазир халққа ситам ўтказган.

Баҳром Ростравшанни зиндонга ташлашни амр қилади.

Кейин уни элга маълум қилиб, кимни, ундан шикоятни бўлса кўрқмасдан келиб шикоят қилиши мумкин дейди.

Зиндонларда ётган, илгари саройда ва вилоятларда ишлаб турган адолатли амалдорларни сўраб, нима ситамлар ўтганини сўраб ҳамма ҳақиқатни билади.

Ростравшанда ҳеч қандай подшоҳликда йўқ бойлик мавжудлиги маълум бўлди. Олиб текширилган хатлар текширилганда уни кўшни Баҳромга душман подшоҳ билан олиб борилган махфий хоинона ёзишмалари ҳам чиқади. Унда Ростравшан подшоҳни мастлигини ва сустиги туфайли уни кўшинини заифлаштиргани, хазинасини бўшагани, райят ва амалдорларни ундан нафратини оширгани ва шу билан Баҳромни мулкани босиб олишга тайёр қилиб қўйганлигини билдириб ёзган мактубини ҳам топиб олишади.

“Майдон бўш, душман ғафлатда, ғафлат уйкусидан турмасидан келсангиз яхши бўлар эди” дейилганди мактубда.

Бу хат Ростравшаннинг охирги мактуби бўлиб, у хали душманга юборилмаган эди. Баҳром “Ростравшанни- рост ва ёруғлик эмас, балки ёлғон ва қоронгуликни ўзгинаси эканку”, - деди²⁸⁸.

Баҳром Ростравшанни ҳамма бойликларини тортиб олиниб, ўз эгаларига қайтариб берилади. Қолганлари эса хазинага олиб келинади. Уни ўзини эса сарой дарвозаси олдида катта дор қилиниб, ўша дорга осиб қўйидади. Токи бу ҳамма давлат амалдорларига ибрат ва сабоқ бўлсин деб.

Баҳрони ғафлат уйкусидан уйғотиб катта сабоқ берган чўпон, саройга чақиртирилиб, катта инъомлар берилиб, қўйларини туёғини тиклаб, ундан ҳеч қандай солиқ олинмаслиги ҳукм қилинди. Баҳромнинг бу саргузашти аслида Низомий Ганжавийнинг “Ҳафт пайкар” дostonида ўз аксини топган²⁸⁹.

Навоийда Баҳромни ўз хатоларини англаши билан боғлиқ ҳолат бошқачароқ тарзда тасвирланган. “Ҳайрат ул-аброр”да ҳам ажойиб тарзда тасвирланган. “Ҳайрат ул-аброр”нинг 59 боби “Баҳромнинг май таъсиридан бахтини кўзи уйқуга кетиб, мамлакатни биноси бу селдан йиқилгани ва мазлумлар фарёдидан уйғониб, бунинг чорасини кўргани”²⁹⁰

Навоий “Тарихи мулуки Ажам” асарида Баҳромни тарихий шахс ва подшоҳ бўлганлигини ёзади. Яъни Баҳром бинни Яздигурд бўлганлигини айтиб ўтади ва унинг фаолияти айнан “Сабаи сайёр” даги ҳолатга анча яқинлигини Навоийнинг ўзи ҳам айтиб ўтганлигини айтиб ўтиш лозим²⁹¹.

3.3. “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг Навоий ижтимоий-фалсафий ва сиёсий қарашларидаги алоҳида ўрни

Мутафаккир томонидан яратилган бошқа асарларнинг бадий ва илмий қийматини юксак эътироф этган ҳолда унинг “Маҳбуб ул-

²⁸⁸ Шарқ адабиётида бадий асарлар образларини номлари рамзий маънога эга бўлган.

Хусусан, Ростравшан ҳам, -ростлик ва ёруғлик рамзи сифатида шундай аталган.

²⁸⁹ Н.Маллаев Сўз санъатининг гултожи. Т., 1991. Б-92. яна: шу муаллиф Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.

²⁹⁰ Алишер Навоий Ҳайрат ул-аброр МАТ (20 жилдлик) Т.: “Фан” 7 жилд Б-316-1-317. яна “Ҳайрат ул-аброр” (насрий баёни) Т – 1975, Б-132-133.

²⁹¹ Алишер Навоий “Тарихи мулуки Ажам” МАТ(20 жилдлик) Т.: “Фан” 2000.16 жилд, Б-234-237.

кулуб” асарининг мутафаккир ижодидаги ва ижтимоий-сиёсий таълимотлар тарихида алоҳида ўринга эга бўлган бўлган бебаҳа манбаъ сифатида баҳолаш лозим деб уйлаймиз. Ушбу дурдона асар мутафаккирнинг умрининг сўнгида, яъни унинг ўзи таъкидлаганидек бутун умри давомида тўплаган ҳаётий ва амалий тажрибалари натижасида яратилган. Йирик навойишуносларнинг тарихий ва мемуар асарларга асосланиб эътироф этишларича, асар Навойини ўлимидан икки ой аввал ёзиб битирилган²⁹². Шунинг учун Навойининг ўзи ҳам ушбу асарни авлодларга насихатнома сифатида қолдиришни ният қилиб ёзилганини асар мукаддимасидан билиб олиш мумкин. “Умид улким, ўқиғучилар диққат ва эътибор кўзи билан назар солгайлар ва ҳар қайси ўз фаҳму идрокларига кўра баҳра олгайлар, битигувчига ҳам бир дуо била баҳра еткургайлар ва руҳини ул дуо футуҳи била севундургайлар”²⁹³ – деб улугвор башоратни айтади.

Шу ўринда мазкур асарнинг номи ҳақида ҳам ўз фикримизни айтиш ўринли деб ўйлаймиз. Навойий даври анъанасига кўра асосий йирик асарлар, дostonларни араб тилида номлаш расм бўлган. Эътибор қилинадиган бўлса, Навойининг ҳам деярли барча асарларининг номланиши арабча. Жумладан, “Маҳбуб ул-кулуб” ҳам. Йирик навойишунос олимлар хусусан, Иззат Султон ушбу асарни ўзбекча таржимасини “Қалбларнинг дўсти” ёки “Кўнгилларнинг севгани” деб номлайди²⁹⁴. Бошқа навойишунослар ҳам шу тарзда баҳолашган. Биз “Маҳбуб ул-кулуб” билан баҳоли қудрат танишиб чиқиб, ундаги бутун ғоялар юксак ахлоқ, тарбияланганлик, маърифатлилик, сабрлилик, эзгулик, адолатга, яхшиликка қаратилганини ҳисобга олиб, йирик навойишунос, устоз олимларни фикрларини инкор этмаган ҳолда асарни номини “Ошиқ қалби” ёки “Яхшиликка ошиқ қалб” деб номлаш мумкин деган таклифимизни илгари сурмоқчимиз. Чунки, арабчадан таржима қилганда “маҳбуб” - ошиқ, “кулуб” - қалб, юрак, кўнгил каби таржима қилинади.

Асар бизнинг давримизда беш асрдан зиёдроқ вақт олдин ёзилган бўлса ҳам мукамал илмий ҳам дидактик қимматга эга ва Навойий даври ижтимоий тузилма нуқтаи назаридан тизимга солинганлиги жиҳатидан эътиборга молик. Унда жамиятнинг социал тузилиши,

²⁹² И.Султон Навойининг қалб дафтари. -Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. Б-343.

²⁹³ Алишер Навойий Маҳбуб ул-кулуб МАТ 14 жилд. -Т., 1998. Б-11

²⁹⁴ И.Султон Навойининг қалб дафтари. -Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. Б-343.

уларни ҳар бирига хос хусусияти, хулқ-атвори, вазифаси, функцияси, ижобий ва салбий жиҳатлари тизимга солинган. Мутафаккир жамиятда, тўғрироғи давлат ишида ўзи бевосита фаолият олиб борганлиги ва турфа тоифа кишилар билан мулоқотда бўлгани туфайли шундай мукамал тарздаги бебаҳо мерос сифатида аҳамиятга эга. Зеро унинг тарбиявий жиҳати ҳамма даврларга мос тушиб, унинг қиёсий талқинида ҳам ўз моҳиятини йўқотмайди.

Авалло асарнинг тузилиши мукамал илмий-услубий хусусиятга эга эканлигини таъкидлаш ўринли. Асар уч бўлимдан иборат бўлиб, улар фаслларга бўлинади. Ҳар бир қисми фаслларга бўлиниб, ҳар бир муҳим ижтимоий мавзу хусусида қисқа, лекин теран ёритилган. Масалан: китобнинг *биринчи қисми* 40 фаслдан иборат бўлиб у “Соир ун-носнинг афъол ва аҳволининг кайфияти” ёки “*Ҳалойиқ аҳволи ва афъоли ва аҳволининг кайфияти*” - яъни, ҳар хил тоифа одамлар феъл-атвори ва аҳволи кайфияти номланади. Ушбу бобда Навоий яшаган даври ижтимоий-сиёсий жараёнлари, ижтимоий-ҳуқуқий муносабатларда асосий ўринни эгаллаган тизимлар ва асосий лавозим эгалари хусусида алоҳида тўхталиб ўтилган. Фикримизча ушбу қисмдаги фасллариномларини ҳаммасини кўрсатиш ортиқчалик ёки зарар қилмайди. Аксинча ўқувчида асарнинг тузилиши ва умумий моҳияти ҳақида аниқроқ тасаввур пайдо бўлишида ёрдам беради. Масалан: *одил салотин зикрида, исломпаноҳ беклар зикрида, номуносиб ноиблар зикрида, золим ва жоҳил ва фосих подшоҳлар зикрида, вузаро зикрида, ноқобил садрлар зикрида, фосих ва бадмаош, баҳодирлик лофини ургонлар зикрида, ясовул гуруҳи зикрида, ясоглик ва қора черик зикрида, шоҳ улуси ўзига мушобих бўлур зикрида, шайх ул-ислом зикрида, қузот зикрида, муфтийи фақиҳлар зикрида, мударрислар зикрида, атиббо зикрида, муфтийи фақиҳлар зикрида, назм гулистонининг хушнама қушлари зикрида, котиблар зикрида, дабиристон аҳли зикрида, имомлар зикрида, муқрийлар зикрида, ҳуффоз зикрида, мутриб ва муганнийлар зикрида, қиссасоз ва қиссахонлар зикрида, насиҳат аҳли ва воизлар зикрида, аҳли нуҷум зикрида, тижорат аҳли зикрида, шаҳарда олиб сотқувчилар зикрида, бозор косиблари зикрида, сойир ҳунарвар ва санъатпардоз зикрида, шаҳна ва зиндонийлар ва асаclar зикрида, деҳқонлик зикрида, ятим ва лаимлар зикрида, гариб ва бенаволар зикрида, мубрим гадолар зикрида, қушчи ва сайёд зикрида, тарбият топиб, ҳаромнамаклик*

қилгон навкарлар зикрида, қадхудолик сифати ва хотунлар зикрида, риёий шайхлар зикрида, харобот аҳли зикрида, дарвешлар зикрида.

Иккинчи боб “Ҳамида афъол ва замима ҳисол ҳосиятида” - яъни, **яхши феъллар ва ёмон ҳислатлар ҳосияти**; деб номланган бўлиб, у ўн фаслдан иборат ва улар қуйидагича номланади: *тавба зикрида, зуҳд зикрида, таваккул зикрида, қаноат зикрида, сабр зикрида, тавозуъ ва адаб зикрида, зикр шарҳида, таважжуж зикрида, ризо зикрида, ишқ зикрида,*

Учинчи боб “Мутафарриқа фавойид ва амсол сурати” - яъни, **хилма-хил фойдалар ва ҳикматли сўзларнинг кўриниши** деб номланиб у ҳам ўн фаслдан иборат: *карам ва футувват тариқида, мурувват бобида, вафо бобида, вафо зайлида ва ҳаё зикрида, ҳилм зикрида, подшоҳлар зикрида, шабоб айёми зикрида, шайхухот зикрида, сафар мановиши зикрида,* деб номланиб, кўриниб турганидек асосан инсонни хулқ-одоби, унинг яхши ёмон хусусиятлари ҳақида гап боради.

Кўриниб турганидек Мутафаккирнинг ушбу асари, ўз даврида жамият таркибини ўзига хос тарзда, фалсафий, социологик, сиёсий, психологик, ёшга доир тафовутлари таҳлили ва дидактик усулда авлодларга собоқ сифатида тартиб берилган мукамал асардир. Улуг мутафаккир ушбу асар дебочасида ушбу асарни ўз ҳаёти давомидаги барча тажрибаларидан келиб чиқиб, шуларнинг хулосаси сифатида ёзиб қолдиражагини таъкидлайди. Ўз умрини давлат ва жамият ишлари юзасидан энг юксак амал ва иззат-икромдан то тубан одамлар даврасида, жохил одамлар ва уларнинг фитналари туфайли бошига қанчадан-қанча гам ва маломат тошлари ёғилганини алоҳида айтиб ўтади²⁹⁵.

Мутафаккир ўз асарини ижтимоий-сиёсий қарашларининг жамиятдаги ижтимоий-сиёсий муносабатларда муҳим ўрин эгаллаган ижтимоий соҳалар, бу соҳаларни бажарувчи мутасаддилар, бошқа турли касб соҳалари соҳиблари, кишиларнинг ёш тафовутига жамиятдаги фойдалари, оилани жамиятдаги ўрни каби муҳим масалаларга бағишлаган. Қуйида асарнинг уччала бўлимидан ўрин олган муҳим боб(фасл)ларида тавсифланган мавзуларига тўхталиб, қиска таҳлил қилишган ҳаракат қиламиз.

Бобнинг биринчи фасли “Одил салотин зикрида”, яъни одил султонлар зикрида деб номланган. Ушбу фаслда Навоий ижтимоий –

²⁹⁵ Алишер Навоий Махбуб ул-қулуб МАТ 14 жилд. -Т., 1998, Б-9; (303)

сиёсий қарашларининг марказий ўрнида турувчи жамият ва давлатни бошқаруви билан боғлиқ бош ғоя- адолатли, тарбияли ва албатта маърифатли подшо ғояси яна бир бор мустаҳкамланган. Бу фасли хусусида тадқиқот ишимизнинг бошқа параграфида келтириб ўтганимиз учун бу ҳақда яна кенг тўхталиб ўтирмадик.

Ушбу асарнинг Ҳилм яъни юмшоқ табиатлилиқ зикрида деб номланган фаслида подшоҳлар табиати ҳақида ҳам кенг фикр юритилган.

“Шоҳдин ҳам лутф марғубдир, ҳам сиёсат матлубдир. Аммо ҳар бир ўз маҳалида хўбдур. Бас анга дўстдин душманни фарқ этарга кўп мулоҳаза керак ва фаросат ва ёрдин ағёрни айирурға кўп тажриба керак ва қиёсат”²⁹⁶.

“Подшоҳ душманга андоғ ғазаб сурмак керакки, дўст ҳам ундин эмин бўлмағай ва мухоллифга андоғ сиёсат кўргузмак керакки, мувофиқ ҳам андин мутмаин қолмағай”²⁹⁷ Яъни подшоҳ, мамлакат раҳнамосига ўта зукколик, катта тажриба, мулоҳазакорлик, зеҳнлилиқ зарур. Чунки, подшоҳ дўстан душманни, яхшидан ёмонни тез ажрата биладиган бўлиши керак. Эътиборли жиҳати шундаки, Навоий асарларида ҳукмдорларга салобат ва қатъият, ўрни келганда кескин чоралар кўриш асносида айбдорлар, гуноҳкорларни шундай жазолаш керакки, ундан ёмонлар билан бирга, подшоҳга яқин турувчилар ҳам ўзлари учун ибрат ва хулоса қилиб ўзларини доимо тийиб юришлари лозимлиги уқтирилади.

Иккинчи фасл – исломпаноҳ беклар зикрида деб номланган. Ушбу фаслда мутафакир даврида ҳам ундан олдин ҳам кейин ҳам мусулмон жамиятида адолатнинг асосий кафолати ҳисобланган ислом дини деб эътироф этилиши ва айни вақтда, диннинг ўзи ва унинг паноҳида бўлган эл-улусга ҳам паноҳ бўлувчи мамлакатни ва вилоятларни бошқарувчилари яъни беклари ҳақида гап борган. Навоий адолатли элпарвар, динпарвар бекларни пайғамбаримиздан кейин ўтган тўрт халифа(Чориёр)ларга қиёс қилади. “Мундоғ шоҳга мусулмон бек набий хизматида тўрт ёрдин биридек. Номуродларнинг паноҳи ва подшоҳнинг давлатхоҳи...”²⁹⁸.

“Шоҳ эшиги мундоғ бекдин холи бўлмасин ва давлатнинг андин ўзга интиқоли бўлмасин”²⁹⁹ Яъни мутафаккир ҳар қандай пошоҳнинг

²⁹⁶ Шу манба Б-88.

²⁹⁷ Шу манба Б-89

²⁹⁸ Шу манба Б-14

²⁹⁹ Шу манба Б-14

даргохида доим ана шундай дин ва диёнатли, ростгуй, этикодли, виждонли, халқпарвар беклар асосий таянч бўлиши кераклигини уқтиради.

Кейинги учинчи фаслни аллома “Номуносиб ноиблар зикрида” деб номлаган. Ушбу бобда иккинчи фаслдагидан мутлақо тескари салбий хулқ-атворли ноиблар ва уларни кирди-корларидан келадиган оқибатларни таърифлайди. Мутафаккир бундай номуносиб, мунофиқ ноибларни – ёлгонни савоб сифатида талкин қилувчи, ўзининг нафси йўлида халқ қонини сўрувчи ва ҳамма каззобликларни қилиш учун ўз сўзларини Жаброил ваҳийсидек сирли қилиб кўрсатувчи гунохкор сифатида талкин этади. Улар дейди Навоий ёлгон гапни мисоли дин ўрнида савоб деб тушунадилар, қилган гуноҳларидан фахрланадилар. “Мундоғ ноибки, бир бўлмагай феълию қавли, шоҳ эшигидан гум бўлғони авли”³⁰⁰ дейди.

Мутафаккир асарларидаги яхши билан ёмонни қиёслаш усули катта тарбиявий таъсирга эгаллиги аҳамиятини алоҳида айтиб ўтиш ўринли. Шунинг учун айрим фаслларда амалдор ва мутасаддиларни аччиқ, кесатиқ сўзлар билан таърифлаб ўз даври ижтимоий иллатларини очиб ташлайди.

Тўртинчи фасл золим ва жоҳил ва фосиқ подшоҳлар зикрида деб номланган. Бу фаслни номидан кўриниб турганидек, бу фаслда маърифатсизлиги яъни жоҳиллиги туфайли зулмкор ва фосихлик, тубанлик йўлини тутувчи подшоҳлар ҳақида гап борган. Навоий шоирона ташбех билан “одил подшоҳ кузгу бу анинг учасидир. Ул ёруғ(одил подшоҳ) субҳ бу анинг қоронғи кечасидир” дейди³⁰¹.

Мутафаккир ўз гениал фикрларини давом эттириб, - “Чин дер элга – жон хатари, хайрға далолат қилгувчиға ўлум зарари. Ҳақ анинг қошида ботил, хирадманд анинг ақидасида жоҳил. Яъни чин сўзни айтгучи золимлар наздида худди ўлим келтирувчи бало, ҳақ сўз улар учун рўё, аҳли донишлар эса ундай нодонлар учун жоҳил бўлиб кўринади.

Элдин кўнглида кийнаси – махфий хазинасининг дафинаси. Қатл учун жон бермак шиори, эл молу жонига қасд – шикори.

Бу ёмон подшоҳки, бўлғай вазири ҳам ёмон андоғки, Фиръавн наъбатида Ҳомон...”

³⁰⁰ Шу манба Б-14

³⁰¹ Шу манба Б-14

“Тенгри бундоқ балоларни адам чоҳидин вужуд тахтгоҳига келтурмасин ва йўклик зиндонидин борлик шаҳристонига келтурмасин”³⁰², дейди мутафаккир.

Бу фикрларни изоҳлаш бизнингча ортикча. Лекин, улуг Навоий ижтимоий-сиёсий қарашларининг асосини ташкил этувчи мамлакат ва жамиятнинг тақдири подшоҳдан экан, бутун жамият ундан андаза олади ва унинг буйруғига тобеъ бўлар экан, подшоҳ ўз халқига фақат ижобий ҳислатлари билан ибрат бўлиши кераклиги уқтирилади.

Бешинчи фасли вузаро зикрида деб номланади. Ушбу фаслда ижтимоий муносабатларнинг асосий белгиловчи мақомда турувчи вазирлар хусусида боради. Мутафаккир вазирларни сиёсий етакчи аниқроғ айтганда подшоҳнинг асосий таянчи сифатида билади. Чунки ҳар бир соҳани, тармоқни мутасаддиси вазирлар бўлиб, шу соҳа учун жавобгар бўлишган. Ушбу мавзунини ёритишда Навоий тарихий манбаларга мурожаат қилиб, адолатли вазирлар мисолида мукаммаллаштиради. Шунингдек, мавзуга мос ҳадислар ва ҳикматлар билан бойитган. Масалан: вазир вузрдан муштақдир ва бу феъл анинг зотига аҳақ ва аляқдир. Бу ишни писанда қилган Осаф эрмишким, нигини нақши “қад раҳимуллоҳу ман инсафа” яъни – “инсоф қилганга Оллоҳ раҳм қилади” деган ҳикмат Осафни узугида нақшланган дейилади. Яна эътиборли жиҳати Сулайман подшоҳнинг Осаф деган адолатли вазири бўлиб, адолат бобидан жуда юксак мартабага ва эътирофга лойиқ бўлиб, унинг узугида юқоридаги ҳикмат битилган ва унинг ўзи айнан раҳмдил ва одилликни унутмаган. Умуман Осаф образини Шарқ адабиётида адолатли вазир образи сифатида талкин этиш анъанаси бўлган. Унинг образи “соҳиби тадбир”³⁰³, донишманд вазир сифатидаги талқини Навоий ижодида ҳам унга шундай ўрин ажратилган.

Мутафаккир золим вазирларни одил вазирларни зидди сифатида таърифлар экан уларни мулкни барбод қилувчи, халқни чаёндек чақиб қатта зиён етказувчи, улус конини сўрувчи конхўрлар сифатида тарифлайди³⁰⁴.

Кейинги фасл ноқобил садрлар ҳақида боради. Маълумки садрлар мусулмон шарқида жамият ва давлат ишларини асосий ташкилотчилари ва назоратчилари бўлишган. Лекин, садрларни

³⁰² Шу манба Б-14-15

³⁰³ Шу манба Б-16 ва 275.

³⁰⁴ Шу манба Б-16.

салбий хулқлари ва жамият аҳлига зиёнли ҳаракатлар, қаллоблик, риёкорлик, фиску-фужр, майхўрлик, маиший бўзуклик, таквода сохтакорлик каби иллатлар билан фош этади. Чунки ҳамма даврларда бўлгани каби Навоий даврида ҳам шундай риёкорлар бўлиб, улар динни ниқоб қилиб жуда катта жиноятларни қилишганини ва уларни келтирадиган зиёнларини таърифлаган³⁰⁵. Зеро динда ва ўша давр тартиб-қоидаларига кўра, садрлар адолат тарозиси сифатида халқни хизматида бўлиши кераклиги таъкидланади.

Кейинги еттинчи фаслида ҳам фосих ва бадмаош, баҳодирлик лотин урғонлар зикрида деб номланиб унда ҳам Олим ўз замонида мавжуд иллатлардан - хоинлик, мактанчоклик, баландпарвозлик, лотчилик, халққа зулм ўтказиш, зулмни “савоб” сифатида қилинишини таърифлайди³⁰⁶.

“Махбуб ул-қулуб”нинг биринчи қисм ўнинчи фасли – шоҳ улуси ўзига мушобих бўлур зикрида деб номланган. Ушбу фаслнинг эътиборга лойиқ жиҳати шундаки, бу мавзуда жиддий сиёсий таълимот илгари сурилган. Бу назария Навоийдан илгари ва ундан кейин яшаб ижод қилган олимлар назарияларида ҳам асосланган, лекин Навоий талқинидагичалик мукамал тарзда ҳам илмий ва мажозий тарзда ифодаланмаган. Мутафаккир жамият аҳли хусусан, жамиятни бошқарувида иштирок этадиган юқори катлам, шоҳ билан бевосита мулоқотда бўладиган амалдорларнинг хулқ-атвори ҳатти-ҳаракатлари шоҳга муносиб бўлади дейди. Шоҳга бўйсўнадиган мулозимларнинг феъли, шоҳга муносиб бўлади. Агар подшоҳга адолат шиор бўлса унинг тобеъларига ҳам шу шиор, агар шоҳ зулмкор бўлса, унинг тобеълари ҳам адолат қилишдан “андиша” қилишади, агар шоҳ исломпаноҳ, унинг мулозимлари ҳам динни асосий шиор қилиб, ҳаракатларини дин талаблари асосида қатъий олиб боради, агар шоҳ куфр ишларни қилса, унинг тобеълари унданда минг карра кўпроқ куфр ишларини қилувчи бўлишади.

Мутафаккир шу ерда ажойиб мажозий ҳикмат келтиради: “Хукамо шоҳни дебдурлар: дарёйи заххор ва қавму хайлин дарё теграсидаги анҳор. Дарё суйиға не кайфият ва не хосият, анҳорға ҳам ул кайфият ва хосият. Ул аччиғ-бу аччиғ; ул чучук-бу чучук; ул тийра – бу тира; ул сузук – бу зузук”³⁰⁷.

³⁰⁵ Шу манба Б-16-17.

³⁰⁶ Шу манба Б-19

³⁰⁷ Шу манба Б-20.

Яъни олимлар, ҳукамолар подшоҳни бир пишқириб оқадиган дарёга ўхшатишган, унинг қўл остидаги кишилар гуруҳи ҳам шу дарёдан ажралиб чиқадиган ариқларга ўхшайди. Агар дарё суви аччиқ бўлса ариқ суви ҳам аччиқ, чучук бўлса ариқлар ҳам чучук, агар дарё суви лойқа бўлса ариқ суви ҳам лойқа бўлади, агар дарё суви тиниқ бўлса ариқлар суви ҳам тиниқ дейди Мутафаккир.

“Маҳбуб ул-қулуб”нинг яна бир муҳим мавзуларидан бири жамиятнинг муҳим белгилловчи бўғини ҳисобланган – оила мавзусига бағишланган. У “кадхудолиғ сифати ва хотунлар зикрида”³⁰⁸ деб номланган. Оила –рўзгор ҳамма даврларда жамиятнинг муҳим бойлиги бўлиши билан бирга, турли тарзда асосий муаммоси ҳам бўлиб келган. Шунинг учун мутафаккир аввало оилани асосий ташкил этувчилари эр ва хотин бир-бирларига муносиб бўлишлари, бир-бирларини тушуниши ва ҳурмат қилишлари кераклигини уқтиради. Навоий замони лисоний хусусиятидан келиб чиқиб, рўзгор болиғи ёки бошқача айтганда оила бошлиғи - кадхудо деб, рўзгор бикаси эса кадбону деб айтилган.

“Мувофиқ тушса кадбону, давлат ва жамиятга бўлмокдурур ҳамзону. Уйнинг оройиши андин ва уйлукнинг осойиши андин... Бу навъ жуфт кишига қовушса, балки мундоғ комгорлик иликка тушса, ниҳоний ғаму меҳнатда ҳамроз ва ҳамдаминг бўлғай ва махфий ва пинҳон дарду машақатга дамсоз ва марҳаминг бўлғай. Рўзгордин ҳар жафо етса, анисинг ул ва чархи давворинг ҳар ибтило келса жолисинг ул. Кўнглинг ғамидин ул ғамнок ва баданинг заъф малолатидин ул ҳалок”³⁰⁹.

Оилада муносиблик жуда катта олий бахт топиш қандайдир ноёб ва тасоддифий ҳодиса сифатида эътироф этилади. Бу масалада шоир қисман пессимизм тарзида кайфиятни талқин этади. Хусусан намунали ва ҳамма ҳавас қиладиган аёллар ҳар юз йилда дунёга келади, лекин юз минг йилда муносиб жуфтига йўлиқмас дейди. Бу фикрдан икки хил хулоса чиқариш мумкин, биринчиси – Навоий ҳазилномо муболага қилган бўлиши мумкин; иккиламчи ўз даври ижтимоий муаммолари, хусусан оилалардаги ўша давр муҳитида ҳам ҳозирги каби ҳар хил рўзгор икир–чикирлари каби можаролар катта муаммолардан бири бўлганлигини англаш мумкин. Нима бўлганда ҳам оила жамиятни шакллантирувчи ва уни яшатувчи асосий омил

³⁰⁸ Алишер Навоий Маҳбуб ул-қулуб МАТ 14 жилд . -Т.:1998, Б-43.

³⁰⁹ Шу манба Б-43.

эканлиги, жамиятдаги умумий ижтимоий юксалиш ёки ҳалокатлар оиладаги муҳитда пайдо бўлиши ҳақидаги ҳикмат ҳеч вақт эскирмайди. Мана У бу ҳақда нима дейди: “улки аввал бўлди ва юқорироқ мастур бўлди рўзгор аносидан юз йилда бир тугмас ва юз минг йилда бир йўлиқмас. Йўлиққан кишига тожи тарок бўлсин ва бу саодат анга муборақ бўлсин”³¹⁰!

Мутафаккир, оила тинчлиги бутун жамиятга фойдали эканлиги, лекин агар ёмон бўлса, айниқса оилада аёл нобоб бўлса, ундан ёмони йўклигини уқтиради. Ундай оила ва рўзгордан фақат оилани ўзигина эмас, балки бутун жамият азият чекади ва зарар кўради дейди. Ёмон аёл ҳам бир касалликка ўхшайди, у турмуш ўртоғини, оилани ҳалокатга олиб боради. Агар аёл ўзи кўпол ва тили шаллақи бўлса ундан аввало эрини ва бошқаларни ҳам дили шикаста дейди олим. Чунки оқибатсиз ва шаллақи юзсиз аёл туфайли оиланинг бутун сирини ошкор бўлади ва бундай иллат бутун жамиятга ёйилади.

“Аммо наузубилло, носоз жуфт элга мухлик(ўлдирувчи, ҳалок қилувчи) мараздур(касаллик) ошкор нуҳуфт(яширин). Салита(уятсиз, шаллақи) бўлса, кўнгил андин шиканжа. Ямон тиллик бўлса, абушқа(эри) кўнгил андин яроғлиг”³¹¹

Аёллар макрини ҳамма донишмандлар қанчалик муболаға қилиб тарифлашган бўлса ҳам, бу тарифлар ҳақиқатни мингдан бири ҳам эмас. Илло аёлларни юзидан иффат ва ҳаё ниқоби кетмасин ва доимо шунга эҳтиёт бўлиш керак, чунки қайсики аёл ҳар биримизга она, амма-хола, опа-сингил, келин ёки қиз экан улар бегона эмас. Уларга аввало тўғри тарбия бериш керак ва оллоҳдан улардан инсоф диёнат, шарм-ҳаё пардасини кўтарилмаслигини тилаш фойдадан-фойда, дейди мутафаккир³¹². Зеро оилада тарбия масаласи миллати, дини, тили, ижтимоий ва маиший турмуш тарзидан қатъий назар, ҳамма халқларнинг асосий муаммоларидан бири. Ҳозирги кунда у глобал муаммо сифатида эътироф этилмоқда. Демократия, инсон ҳуқуқлари ниқоби остида турли номақбул, инсон маънавиятга зид бўлган урфларни шакллантиришга уринаётган оқимлар ва ғаразли ғояларни тарғиб қилаётганлар, оилавий муносабатларга раҳна солиш орқали бутун инсониятнинг маънавиятини захарлашапти. Бундай иллатладан Европа ва Америка жамиятларида жорий қилинаётган бир

³¹⁰ Шу манба Б-43

³¹¹ Шу манба Б-43

³¹² Шу манба Б-43-44

жинсли никоҳлар, аёллар ҳуқуқи, гендер тенглик каби сохта ва хавфли гоյларни тарғиб қилаётган гоյлар ва уларни муаллифлари ва тарафдорларини айтиб ўтиш мумкин. Ваҳоланки оилада тарбиянинг асосий юки ва масъулияти аёллар зиммасидаги вазифа. Аёллар эса ўз тарбиялари, маънавиятлари билан шунга муносиб бўлишлари керак.

Дехқонлар зикрида деб номланган бобда Навоий “деҳқонки, дона сочар, ерни ёрмоқ била ризқ йўлин очар. Агар ростлиқ ва салоҳи бордир ўйи Солиҳ нақорасидин намудордир... Олам маъмурлиғи алардин. Ҳар каён қилсалар ҳаракот, элга ҳам кут етказур ҳам баракат”³¹³ деб жамиятда асосий ноз-неъматларни яратувчилари меҳнаткаш ва захматкаш тоифа деҳқонларни юқори баҳолайди.

“Мундоқ киши керакки, бухлдин(бахил) муарро(халис) бўлса ва кизбу(каззоблик, ёлғончилик) имсоқдин(бахиллик) мубарро(пок, тоза). Шоҳ молин берурдин ибo қилмаса ва забун шерикка жафо қилмаса то донаси дурри саодат бар бергай ва тухм сочиб, анжуми улувви(олий, баланд даража) рифъат(баланд мартаба) тергай. Мундоқ деҳқон Одамнинг(Одам ато назарда тутилмоқда) фарзанди халафидур, балки мазруқлар анга фарзанд ва ул Одами сафийдур”³¹⁴. Шунингдек Навоий деҳқонлар билан адолатли ва бегараз, халис муносабат қилинса, ҳам мамлакат халқи тўқ ва фаровон яшайди ҳам давлат ҳазинаси тўлишига кафолат бўлади, дейди.

Асарнинг *тижорат аҳли зикрида, шаҳарда олиб сотқучилар зикрида, бозор қосиблари зикрида, сойир ҳунарвар ва саъатпардоз зикрида*³¹⁵ фаслларида – ҳар хил найранг, каззоблик билан халқни қийинчиликларга солувчи, инсофсизларни фош этилган. Ваҳоланки, тижорат аҳли, мамалакат маъмурчилигини таъминлаши, ўз юртида мавжуд бўлмаган маҳсулотларни олиб келиб, инсоф диёнат билан нарх қўйиб сотиб одамларни йўғини бор қилувчи тоифа бўлиши кераклиги айтилади. Бундай муаммолар бизни давримизда ҳам йўқ эмас. Умуман бундай мавзулар ҳамма даврларда ҳамма жойда бор бўлган муаммолардан бўлганлиги учун ўз долзарблигини йўқотмайди. Навоий тижоратчиларни ўз молларига сифинувчи, пули кетиб қолишидан қўрқиб ўзини таом емакдан тийиновчи зикна, бир пулга олган молини юз пулга сотувчи инсофсизлиги иллатларини очади ва бундай иллат инсониятни бошига доимо бало келтирувчи

³¹³ Шу манба Б- 37-38

³¹⁴ Шу манба Б- 37-38

³¹⁵ Шу манба Б-34-36.

иллат эканлигини очиб ташлайди. Бунинг учун эса юрт раҳнамоси бўлган подшоҳ ва унинг мутасаддилари мамлакат бозорларида қаттиқ назорат ўрнатиши лозимлигини уқтиради.

“Шаҳр савдогари ғадркиш(хоин, раҳмсизлик, золим) ўзига суд ва мусулмонларга қаҳтандиш(қаҳатчилик, қақшатиш). Элга зиён анинг суди(фойда, даромад), ўнғой(осон, арзон) олиб оғир сотмоқ анинг максуди. Олурда катонни(қиммат бир мато тури) бўз деб, сотарда бўз васфида катондин ортуғ юз сўм деб. Шолни тўрқа ўрнида ўткара олур бўлса, таъсир йўқ. Дўқонида барча матоъ мавжуд, ғайри инсоф...”³¹⁶ зеро мамлакат фаровонлиги ва барқарорлиги иқтисодий омилларига таянар экан аввало юрт раҳнаمولари биринчи навбатда моддий бойликлар ва тижорат ишларини адолатли расомад қилиши лозим. Шундан келиб чиқиб, Ўзбекистон Президенти мустақилликни илк кунларидан бошлаб, иқтисодий ресурсларни эркин, лекин қатъий қонун доирасида ҳаракат олиб боришини таъминлаш масаласига ўта жиддий эътибор қаратиб келмоқда. Бироқ Навоий тарифлагандек иллатлар ботқоғига ботган тижорат ва иқтисодий, молиявий тизимлар мутасаддилари ҳали афсуски кўп.

Асарнинг шайх ул-ислом зикрида ва кузот зикрида фаслларида жамиятнинг асосий эгуликка чорлаши ва адолатни таъминлашда масъул бўлган икки мутасаддилари ҳақида фикр юритилади. Лекин Навоий бу тоифа кишиларни аччиқ танқид остига олади. Агар дейди мутафаккир, шундай ижтимоий муносабатлар, сиёсий ҳокимиятнинг асосий таянчи бўлган кишилардан ёмонлик келадиган бўлса жамият ва давлат инқирозга маҳкум бўлади. Қозилар ўзлари элни гуноҳдорлик ва жиноятдан тийиш ўрнига ўзлари майхурлик, порахурлик, маиший бузқўчилик иллатларига киришдан андиша қилмаслиги катта инқироз эканлиги таъкидланади ва қаттиқ танқид қилинади. “омий қозики май ичкай – ўлтургуликдур ва дўзах ўтига етмасдин бурун куйдиргуликдур. Қозийи ришвагар(порахўр) – ислом ҳисорига раҳнадир...”³¹⁷

Асарнинг кейинги фаслларида назм гулшанининг хушнағма қушлари зикрида, котиблар зикрида, дабиристон аҳли зикрида, қиссасоз ва қиссахонлар зикрида, насиҳат аҳли ва воизлар зикрида каби муҳим мавзуларда гап боради³¹⁸. Бу фаслларда мутафаккир,

³¹⁶ Шу ерда

³¹⁷ Шу манба Б -21-22

³¹⁸ Шу манба Б 22-32

жамият ҳаётида муҳим, масъулиятли шундай бўғилари ва унда мутасадди кишилар хусусида қисқача лекин теран ва таъсирли фикрлар юритади. Чунки инсонлар ўртасида муносабатлар собитлиги ва барқарорлигида ҳукумат таркибидаги масъулиятли кишилар жавобгар бўлса, тарбиявий масалаларда мактаб ва тарбиячилар, таълим берувчилар, ижод аҳли, қиссасозлар, таълим-тарбиянинг турли тарзини олиб борувчи соҳа кишилари ўз вазифаларини доимо эътибор билан олиб боришлари зарур. Чунки жамият ҳаётининг асосий белгиловчи таянчи бу маънавий тарбия масаласидир.

Зеро, бизнинг мамлакатимизда ҳам жамиятнинг маънавий камолоти масаласига давлат сиёсатининг устивор масаласи сифатида жиддий қаралаётганлиги ҳам бежиз эмас. Инсон бошқа мавжудодлардан ўзининг тилу-забони ва тафаккури билан фарқланар экан, унинг кейинги камоли ва жамиятнинг равнақи ҳам юксак маънавият ва комилликка асосланиши керак.

“Маҳбуб ул-қулуб”нинг кейинги иккинчи ва учинчи қисмлари кўпроқ диний масалалар хусусан диннинг инсон маънавияти камолотига хизмат қиладиган мавзуларига бағишланган бўлиб, тавба, зуҳд(зоҳидлик), таваккул, қаноат, сабр, тавозуъ ва адаб, зикр, таважжуҳ, ризо, ишқ³¹⁹ каби теран масалалар ўрин олган бўлиб, бу масалалар ҳам инсон камолоти билан боғлиқ муҳим мавзулар бўлиб, улар асосан илоҳий услуб ва тилда баён қилинганлиги учун уларни изоҳлаш масъулиятини ёритишда тажриба ва билимимиз етишмаслиги боис андиша қилдик.

Асарнинг учинчи қисми: карам ва футувват тариқида, мурувват бобида, вафо бобида, вафо зайлида ва ҳаё зикрида, ҳилм зикрида, подшоҳлар зикрида, шабоб айёми зикрида, шайхухот зикрида, сафар мановии зикрида³²⁰ каби фаслларга бўлинган бўлиб теран инсонпарварлик ғоялари билан йўғрилган. Бу қисмда инсон ўзгалар ғамини ҳис қилиши, мурувватли, хушфёъл бўлиши, мурувватли бўлиши, ёшлик даври беҳуда ва ҳар хил мазмунсиз ишлар билан ўтказмаслиги, кексайганда ёши улуг кишилар ёшларга намуна бўладиган нуроний ва насихатгўй бўлиши, ўз ҳаётий тажрибаларини кейинги авлодларга етказишда масъул бўлиши каби теран ғоялар акс эттирилган.

³¹⁹ Шу манба Б 47-71.

³²⁰ Шу манба Б 72-130

Умунан ушбу асар хусусида хулосавий фикрларни умумлаштира куйидагиларни айтиш мумкин:

-“Махбуб ул-кулуб” Алишер Навоий ўзи айтганидек, ўз умри давомида тўплаган ҳаётий тажрибалари ҳосиласи сифатида ёзилган панднома сифатида ёзилган кимматли дурдона асардир;

-Ушбу асарда Навоий даври ва бошқа давр ва минтақалар анънавий жамиятларида мавжуд бўлган ҳозирги давр учун ҳам бегона бўлмаган ижтимоий муносабатлар ва сиёсий бошқарув билан боғлиқ тизимлар, мутасадди шахслар хулқ-атвори, ҳолати ва масъулияти билан боғлиқ хулосалар ва тавсиялар баёни тасниф этилган;

-Ушбу асарда мутафаккир, ўз даври жамиятини ҳам сиёсий ҳам социологик ҳам психологик жиҳатдан таҳлил қилган ва уларни бири-бири билан муносабатларда умумийлиги, хусусиятлари ва зиддиятлари, ижобий ва салбий жиҳатлари хусусида мутлақо янгича ва такрорланмас ғояларни илгари сурган;

-Асарнинг ҳар бир бўлим ва бобида ижтимоий муносабатлари билан боғлиқ ҳар бир бўғинни ижтимоий-сиёсий тавсифи, унинг яхши ва ёмон томонларини қиёсий тарзда баён қилади, унинг тарихий шахслар, хусусан подшоҳлар, вазирлар, бошқа тарихий воқеалар тафсилоти ва хулосалари, тўқима образлар ва мажозий воситалар билан тавсифлаган ва таърифланган;

-Асар инсониятни юксак маънавий мукамалликка чорловчи ғоялари мужассаами бўлган умуминсоний адолат тамойиллари ва инсон маънавий камолотининг илоҳий асоси бўлган диний асосларидан мохирона фойдаланади;

-Инсоний камолотнинг муҳим талаблари бўлган – адолат, инсоф, диёнат, мурувват, футувват, жўмардлик, вафо, садоқат, сабрлилик, мардлик, бағрикенглик, унинг асоси бўлган эътиқодлилик, тажрибалилик, тарбиялилик, маърифатлилик каби башарий сифатларининг зарурлигини эътироф этади;

-Эътиборли жиҳати эса, ушбу асарни барча даврлар учун ўз қадрини йўқотмайдиган мукамал эканлиги, шунда деб уйлаймизки, чунки, мутафаккир ушбу асарни, ўз давригача бўлган машҳур тафаккур даҳолари маънавий меросига таянган ҳолда ва уларни ўз ҳаётий тажрибаларида синовидан ўтган ҳақиқат сифатида тарих варағида мангу муҳрлаган;

IV боб. АЛИШЕР НАВОИЙ ҚАРАШЛАРИДА ЖАМИЯТ ТАРКИБИ ВА СИЁСИЙ РАҲБАРЛИК

4.1. Алишер Навоийнинг жамият ва унинг таркиби тўғрисидаги қарашлари

Инсоният тарихида ўзига хос чуқур из қолдирган кўплаб алломалар сингари Алишер Навоий ҳам доимий ўзгариш, ривожланишда бўлган жамият ва унинг таркиби тўғрисидаги қарашларни илгари сурган. У ўз қарашларини турли бадий асарлари орқали изоҳлаган. Шу маънода, айтиш мумкинки, Навоий давригача шаклланган илмий билимлар ва миллий фалсафий тафаккурнинг ривожланиши унга жамиятни илмий асосда ўрганиш учун кенг имконият яратган. Навоий ўз давридаги жамият ва унинг тузилишини таҳлил қилар экан, ижтимоий ўзгаришлар жараёнида унинг таркиби ҳам ўзгариб боришини таъкидлайди. Шунингдек, аллома туркий халқларга хос ижтимоий табақалар деганда, урф – одатлар ёки қонун билан мустақамланган, авлоддан-авлодга мерос сифатида ўтадиган ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлган ижтимоий бирликлар назарда тутилишини кўрсатиб ўтади. Навоий ўзининг олиб борган изланишлари орқали жамиятнинг ҳар бир онгли аъзоси ўз касб-қори ва ихтисосидан қатъий назар, жамият тўғрисидаги билим ва таълимотларни чуқур эгаллаш орқалигини тевақатрофда рўй бераётган ижтимоий ҳодиса ва жараёнларнинг келиб чиқиши сабаблари ва оқибатларини билиш, уларни бошқариш қобилиятига эга бўлади, деган хулосага келади ва жамият тўғрисидаги билимларгина барча халқларга хос ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий ҳодисаларнинг умумий асосини аниқлашга, яъни ижтимоий-сиёсий ҳаёт барқарорлигининг фундаментал асосларини белгилашга, жамиятни яхлит ҳолда сақлаб қолишга имкон беради, деб таъкидлайди.

Навоий ижодида жамият тушунчаси, аввало, кишилар жамоаси, уларнинг бирлигини ифодалаш маъносида ишлатилган ва бундай ёндашув кўпроқ диний қарашлар билан омۇхталаштирилган. Унинг фикрича, жамият шунчаки кишилар йиғиндиси эмас, балки у аввало, ўзаро бир-бири билан ижтимоий алоқада бўлган кишиларнинг бирлигини ифодаловчи тушунча ҳисобланади. Шунингдек, жамиятнинг ижтимоий ҳаёти ундаги мавжуд кишилар, турли ижтимоий бирликлар ва гуруҳлар орасидаги турли-туман алоқа ва муносабатларни ҳам ўз ичига қамаб олади.

Навоийнинг фикрига кўра, жамиятнинг ижтимоий ҳаёти унинг ижтимоий таркибида ўз ифодасини топади. Шунинг учун ҳам жамиятнинг ижтимоий таркиби турли ижтимоий бирликлардан иборат, деб қаралади.

Навоий ўз ижтимоий-сиёсий қарашларида жамиятнинг кишилар уюшмасининг махсус шакли, кишилар ўртасида амал қиладиган жуда кўплаб муносабатлар йиғиндиси, табиатнинг бир қисми, ижтимоий борлиқ сифатида тушунмаган бўлсада, унинг ғоят мураккаб ва кўпқиррали ҳодиса эканлиги, муттасил равишда ўзгариш ва ривожланиш хусусиятига эгаллигини билган. Шунинг учун ҳам Навоий жамият моҳиятини билишга ва инсоннинг жамиятдаги ўрни ва ролини белгилашга ҳаракат қилган. Булардан кўринадики, унинг асарларида ўз даврининг тафаксури, руҳияти ҳамда орзу-интилишлари ифода этилган. Ўз навбатида, жамият фаровонлиги ва миллат равиши учун хизмат қиладиган ғоялар ҳам ўртага ташланган. Навоийнинг фикрича, жамият шунчаки кишилар йиғиндиси эмас, балки у аввало ўзаро бир - бири билан ижтимоий алоқада бўлган кишиларнинг бирлигини ифодаловчи тушунча ҳисобланади. Унингча инсоннинг ёлғиз ўзи ҳал қилувчи қудратга молик эмас, унга куч қудратли фақат жамият беради, деган илғор фикрларни олға суради. Инсонларнинг эҳтиёжлари турли-туман ва сон-саноксиздир. Бу эҳтиёжларни қондириш зарурияти инсонларни бирлаштиришга, бирга яшашга давъат этади. Бу эса, ўз навбатида, инсонларнинг қишлоқ ва шаҳар каби ижтимоий ҳаёт кечирувчи марказларни пайдо қилишга олиб келди.

Навоий жамиятнинг юзага келиши асосида инсоннинг энг аввало ўзаро ёрдамнинг зарурлигини, ўзаро фойда, биргаликда эҳтиёжларни қондириш заруратларини тушунган, одамларнинг умумий манфаатларини кўрган ва шунга кўра, у жамият кишиларнинг ҳамкорликда фаолиятларини ўтказиш заруратидан келиб чиққан дейди. Навоий инсоннинг қадр-қиммати ўз вазифасини аъло даражада бажаришидан иборат бўлиб, шунинг учун ҳам инсоннинг энг асосий вазифаси ва ўрни меҳнат билан белгиланади, инсон ўз истагига меҳнати туфайли эришади, деб кўрсатади. Навоий ўз давридаёқ жамият ва инсон моҳиятан бир-бири билан узвий боғлиқ эканлигини яхши билган ва мазкур тушунчаларни бир-бири билан айлантиштириш ҳам, уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш ҳам хато эканлигини исботлашга уринган. Унинг фикрича, инсон моҳиятини бир ёқлама тушуниш муқаррар равишда жамият моҳиятини ҳам бир ёқлама ва хато тушунишга олиб келади, чунки инсон ва жамият – бир-бири билан узвий боғлиқдир. Инсон жамиятдан ташқарида ўзининг ҳақиқий моҳиятини йўқотади.

Улуғ мутафакқир бобокалонимиз А.Навоий асарларининг деярли барчаси ижтимоий-сиёсий муносабатларни такомиллашувига, инсонлар жамиятини камолотига, улар ўртасидаги ўзаро муносабатларни юксалиб

боришига хизмат қиладиган ғоялар билан суғорилган. Унинг ана шундай мукамал асарларидан бири “Маҳбуб ул-қулуб” дир.³²¹ Таъкидлаш ўринлики, ўрта аср бадий адабиётига хос бўлган анъана, *асар қаҳрамонлари*, асосан, жамиятнинг юқори табақалари вакиллари образида ифодалашда ўзига хос рамзийлик бор.

Навоий “Маҳбуб ул-қулубда”нинг муқаддимасида, жамият жуда мураккаб тузилишга эгалигини таърифлар экан, турли инсонлар, турфа феъл-атвор, мақсад ва манфаатлар унинг ҳаракатлантирувчи кучи эканлигини, лекин жамиятнинг ҳар бир аъзоси ундан ўзига хос хулоса чиқаришини айтади ва бунга ижтимоий сиёсий муносабатлар масаласида ўз ҳаётида кечган жараёнлардан мисоллар келтириб ўтади.

Маълумки, Навоий жамият манфаатларини кўзлаб, айниқса ўз даври сиёсий элитаси ва олигархияси вакилларига намуна бўлиш мақсадида, кўплаб доруш-шифо (касалхоналар), қироатхоналар (кутубхоналар), каналлар ва ариқлар қаздирган ва бошқа бир қанча ижтимоий иншоотларни ўз ҳисобидан қурдирган ёки уларга раҳнамолик ва хомийлик қилган. Ижтимоий-сиёсий фаолиятининг бош ғояси эса мурувват, футувват, саховат, жўмардлик, инсонларварлик ғояларига қаратилган. Унинг бу ғоялари деярли барча асарларида ўз аксини топган. Шунинг учун умр поёнида авлодларга ушбу масалаларни тушунишга ёрдам берувчи бир панднома - “Маҳбуб ул-қулуб”ни мерос қолдиришга қарор қилганини баён қилади. Назаримизда, ушбу асар мутлақо ижтимоий-сиёсий мавзуда бўлиб, давлат ва жамият иштини бошқариш ишларига бағишланган. Чунки, асар кўпроқ подшоҳлар, ҳукмдорлар, султонлар, ҳокимлар, беклар, садрларнинг яхшилик ва ёмонлик хислатлари, ижтимоий муносабатлари ҳақида ёзилган. Бу жиҳатдан асарни бутунги сиёсий фаннинг “*қиёсий сиёсатиунослик*” йўналишидаги “*субстанциал қиёслаш*” бўйича яратилган дейиш мумкин. Шунингдек асарда инсонларнинг жамият бошқарувидаги “*сиёсий иштирок*”и ҳам кенг шарҳланади.

Ҳар бир ўзгарган тарихий даврда жамият моҳиятини янгича идрок этиш, унга янгича ёндашиш зарурияти пайдо бўлади. Турли тарихий даврда яратилган жамият тўғрисидаги фалсафий таълимотларда давр руҳи, жамиятнинг маънавий салоҳияти ўз аксини топади. Шунинг учун ҳам Навоий ўз ижодида жамият тараққиёти ва унинг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий меъёрлардаги ўзгаришларини даврлар билан қиёсий равишда талқин қилган. Ижтимоий назария ва таълимотлар ҳамиша жамият дуч келган мураккаб муаммоларни ҳал этиш заруриятидан пайдо бўлади.

³²¹ А.Навоий – Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик. -Т.: 1998; 14 том 273 бет.

Жамият илғор фалсафий таълимотлар туфайли олға томон ривожланиши билан ҳозиргача амал қилиб келган таълимотлар ўрнига илғорроқ таълимотларни яратиш ҳаётий эҳтиёжга айланади. Шунинг учун ҳам Навоий ўз ижодида жамият тузилиши ва бошқарувида ижтимоий-сиёсий қарашларнинг янада юксак аҳамият касб этганини алоҳида қайд этиб ўтади. Навоий жамият, унда чексиз равишда рўй бериб турадиган ижтимоий-сиёсий ҳодисалар, жараёнлар хусусида муҳим ижтимоий-фалсафий ғояларни илғари сурди ва исботлаб берди. Жамиятда бўлиб турадиган ўзгаришлар, яъни тузилиш ва бузилишларнинг, пайдо бўлиш ва йўқолишларнинг ўзига хос сабаблари борлиги ҳақидаги мулоҳазаларини ўртага ташлайди. Шунини алоҳида айтиш мумкинки, Навоий ўз давридаги ижтимоий-сиёсий ҳаётни чуқур таҳлил қилар экан, асрлар мобайнидаги ижтимоий ўзгаришлар жараёнида унинг жамият таркиби ҳам ўзгариб борганлигини алоҳида таъкидлайди. Шунини айтиб ўтиш жоизки, ҳозирги даврда ҳам бу масала долзарб бўлиб қолмоқда.

Маълумки, Алишер Навоий яшаб ижод қилган даврда жамиятнинг таркибий тузилиши бир неча қабила, уруғ, элат ва миллатлардан ташкил топган эди. Лекин жамиятда булардан ташқари турли хил касб-кор эгалари ҳам бор эдики, улар ўртасидаги ўзаро ижтимоий адолат принципларини мувофиқлаштириш муҳим масалалардан бири эди. Бу ҳақда Навоий ўзининг “Вақфия” асарида кенгрок тўхталиб, Хусайн Бойқаронинг салтанат тахтини эгаллагач биринчи тадбирлар қаторида ўз қўл остидаги турли табақа, ҳар хил уруғ ва қабилаларга бўлган муносабатини бирмунча тўғри белгилаганлиги масаласига эътибор қаратади. Гарчи бу муносабатнинг ана шу турли қабила ва уруғларнинг моддий ва маданий ҳаётини енгилаштириш маъносига бўлмасдан, балки улар орасидан чиққан нуфузли шахсларни давлат ишларини бажаришга баробар жалб этиш доирасидаги бу тадбирни Навоий ихтилоф ва норозиликларни бартараф этилишида ижобий кадам деб ҳисоблайди. Масалан Навоий ёзади: “замоннинг азимулшюн содот ва фузалоси ва давроннинг каримулхулқ қузот ва уламоси ва темурий нажод шахзодалари ва “барлосий” ниҳод озодалар ва “арлотий” исмлиқ садришинлар ва “тархоний” расмлиқ айшгузинлар ва “қиёт” насаблиқ мутаайинлар ва “қўнғирот” ҳасаблиқ мутамаккинлар ва “уйғурий” сифат бахшилар ва “уйғур” чарғалиқ яхшилар ва “чўли”лик биёбонида жонсипорлик қилгон жондорлар ва бойрилик айёмида хизматгорлик қилгон жонсипорлар ва “жалойир” ғавғоси ва “қавчин” алоласи мавжуд эрди ва ҳар подшоҳона иноят ва ҳар қайсига бир муносиб мансаб била сарбаланд ва

хисравона тарбият ва ҳар бирисини мувофиқ амал “шуғлига пайванд қилдилар”³²².

Алишер Навоий ўз асарларида замонасидаги ижтимоий табақалар, гуруҳлар, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий ҳодисаларга фаол муносабат билдиради. Навоийнинг фикрича, жамиятдаги инсонлар табиатан турли хил бўлади. Уларни шартли равишда 5 турга ажратиш мумкин. Бу ҳақда шундай дейди: «Биринчиси, сўз табиати ва келиб чиқишига кўра яхши одамлар. Бундай кишилардан халққа ҳаммавақт яхшилик тегади. Уларни доимо қўллаб-қувватлаш ва улар билан муомалада бўлиш лозим. Иккинчи гуруҳга мансуб одамлар яхшиликни фақат ўзларигагина раво кўрадилар. Шунинг учун уларнинг яхшилиги бошқаларга ўтмайди. (лекин) бундайларни қадрлаш ва (бошқаларга) яхшилик қилишга ундаш керак. Учинчи гуруҳ (юқоридагилар) ўртасида бўлиб, улардан халққа на фойда ва на зиён етади. Уларни яхшиликка чақириб, ёмонликдан сақлаш даркор. Тўртинчи гуруҳ ёмон одамлардир. Лекин улар ҳеч кимга ёмонликни раво кўрмайдилар. Уларни ёмонлик қилмасликка мажбурлаш лозим. Бешинчи гуруҳ ўта ёмон кишилар бўлиб, улар халққа ёмонлик қиладилар. Уларга нисбатан таҳдид, қўрқитиш ва ваъда бериш каби усулларни қўллаш керак»³²³.

Айтилганлардан келиб чиқадиган муҳим хулосалардан бири шуки, Навоий ўз давридаги ижтимоий-сиёсий ҳаётни кенг равишда қамраб олишга, унинг ҳамма тармоқларини ўрганишга интиланган. Шу маънода, “Маҳбубул-қулуб”нинг дастлабки қисми ғоят муҳим ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган ва унда Навоий даври жамият таркибининг асосий структураси бирма-бир таҳлил этилади. Бу Навоий даври учун жуда ҳам муҳим масала эди. Ҳеч шубҳасизки, уруғлар ва қабилалар орасидаги ихтилофлар ҳукмдорларнинг уларга бўлган нотекис муносабати билан ҳам изоҳланади. Шунинг учун Навоий асарда Хусайн Бойқаро ҳақидаги ўз мулоҳазаларини унинг шу масалага бўлган муносабатидан бошлар экан, буни у уруғ ва қабилалар орасидаги низоларни бартараф этиш, уларни бирлаштириш каби мамлакат учун мустасно аҳамиятга эга бўлган тadbирлар билан боғлиқ ҳолда тушуниб, буни катта ижобий воқеа сифатида талқин қилади.

Навоий ўз давридаги ижтимоий табақаларнинг жамиятда тутган ўрни ва вазифаси ҳақида, ўз бурчига тўғри, ҳалол муносабатда бўлиш кераклиги ҳақида сўз юритади. Одил ва золим подшоҳлар, фирибгар ва жоҳил амалдорлар, яхши ва ёмон санъаткорлар, қаламкашларнинг ҳақиқий

³²² Султонов. И. “Навоийнинг қалб дафтари”. Адабиёт ва санъат нашриёти. -Т., 1973.

³²³ Алишер Навоий. “Маҳбуб ул-қулуб”. Мукамал асарлар тўплами 14- том. (матн изоҳ ва таржималар билан нашрга тайёрловчи проф. С.Ғаниева.) -Т.: Фан, 1998. 107 а.

киёфаларини, ижтимоий “афъолини” реал тасвирлаб беради. Навоий сарой амалдорлари, атрофидаги мансабдорлар ва бошқа нуфузли табақалар, чунончи ноиблар, садрлар, шаҳарда олиб сотқувчилар, шаҳна ва зиндонийлар ва асаслар, ғариб ва бенаволар, шайхлар ва вазирларга характеристика бериб, уларнинг жамиятдаги тутган ўрни ва ролини чуқур таҳлил этади.

Алишер Навоий ўз давридаги 34 та ижтимоий табақа ҳақида маълумот бериб, уларни ижтимоий мавқеъи ва хулқ-атвори ҳақида тасниф беради. Хусусан мударрислар, илми толиблар, котиблар, дехқонлар, санъат аҳллари, хунариандлар ва шунингдек, аёлларнинг ҳам оила ва жамият мустаҳкамлиги йўлида жамиятдаги бошқа тоифалардан кам аҳамиятга эга эмаслигини эътироф этади. Шунингдек, мутафаккир бу тоифадаги кишилар ҳақида гапирар экан уларга хос бўлган камчиликлар билан бирга уларнинг ижобий томонларини ҳам кўрсатиб беради.

Алишер Навоий меҳнат аҳлининг яна бир тоифаси котибларнинг ижтимоий ўрни ва ролига ҳам юксак баҳо беради. Дарҳақиқат, ўз замонасининг маърифат тарғувчилари бўлган котибларнинг умумжаҳон маданияти тарихидаги муҳим ролини инкор этиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам Навоий ана шу тоифадаги меҳнат аҳлини назардан четда қолдирмайди. Навоий таърифича, котиб аҳли сўз маҳзанининг хазинадоридир, “хушнавис котиб сўзга оройиш берур ва сўзлагувчига осойиш етқарур”. Айниқса, ўрта асрлар шароитидаги китобат қилиш ва уни тарқатиш мушкуллиги ҳисобга олинса, Навоийнинг котиблар ҳақида айтганларининг салмоғи янада ошади. Бироқ бу нодир касб эгadari орасида ҳам саводсизлари, лоқайдлари, бадхатлари учраб турган. Навоий “анингдек хабиси меҳнатзадага юз лаънат”, дея қаттиқ танбеҳ беради, бундай кишиларнинг “манзили қаламдонидек чоҳ аро бўлсун, қаламидек боши яро, юз қаро бўлсун” дейди³²⁴. Бундан ўша даврларда котиблик санъатининг нақадар муҳим ва масъулиятлилиги англашилади.

Навоий ўз даврининг асосий ишлаб чиқарувчи кучи дехқонлар бўлганлиги сабабидан, уларни жамиятни характерлангувчи кучи сифатида эътироф этади. Навоий дехқонларнинг моддий нсмаатлар яратувчи асосий куч эканлигини, жамиятнинг иқтисодий-ижтимоий тақдири уларга боғлиқлигини очиб берди. Шуниси характерлики, Навоий бошқа тоифадаги кишиларни таърифлаган тақдирда ҳам, уларда мавжуд бўлиши эҳтимоли бор нуқсон ва иллатларини кўрсатиб ўтади. Аммо дехқонлар ҳақида гап борганда

³²⁴ Алишер Навоий. “Маҳбуб ул-қулуб”. Мукамал асарлар тўплами 14- том. (матн изох ва таржималар билан нашрга тайёрловчи проф. С.Ғаниева.) -Т.: Фаң, 1998. 46 б.

эса, хатто бир оғиз ҳам иллат ё нуқсон кўрсатмайди. Аксинча, “олам маъмурилиги алардин, олам аҳли масрурлиги алардин” эканлигини турли мисоллар воситасида таҳлил этади. У ёзадики, “оламнинг ободонлиги деҳқондан, меҳнат аҳли шодон, улар шодон”. “Деҳқон қандай экин экишга қилса ҳаракат – элга ҳам озиқ-овқат етказир ҳам баракаат”³²⁵. Шунингдек, у деҳқонни «ризқ йўлини очувчи», «дунё ободлиги»ни сабабчиси, «одамнинг фарзанди», «одамгарчилиқ» тимсоли, бахт ва фаровонликни таъминловчи инсон сифатида таърифлайди. «Деҳқон агар тўғрилиқ билан дон сочса, - дейди ҳазрат Навоий, - ҳақ бирига юз эшигини очади. Соцган донаси кўтаргунча, ўриб, хирмон қилиб ҳосилини кўтаргунча, қурту қуш ундан баҳраманд бўлади, дашт ваҳшийлари у билан шодланади. Чумолилар уйи ундан обод, гўр деган хайвонлар кўнгли у билан шод. Каптарлар ундан маст бўлади, тўрғайлар ундан севинчга тўлади. Яроқчига ундан ризқ ҳосил бўлади, машоқчи унинг устидан кўз югуртиради. Қўшчи унинг орқали мақсадга етишади, марза тортувчи ундан...¹. Бу билан мутафаккирнинг деҳқонлар ҳақидаги иқтисодий ғоялари бутунги қунимининг ҳам устувор йўналишлари бўлиб қолмоқда. Президентимиз И.А.Каримов “Деҳқон тўқ бўлса, юрт тўқ бўлади”, деган сўзлари Навоий ғоялари билан ҳамоҳангдир.

Алишер Навоий жамиятнинг маънавий ҳаётида муҳим ўрин тутган санъат аҳлинининг қаламга олинган ҳар бир тоифасини муфассал муҳокама қилиб, бу санъаткорлар ижодидаги ижобий ва салбий хусусиятларни, улар характеридаги яхши ва ёмон жиҳатларни ёритиб беради. Чунки Навоийнинг қарашлари фақатгина оддий назарий ёки ҳолис тарихнависнинг қарашини эмас, балки бутун бир давр маданий ва адабий ҳаётини йўналтириб турган, унинг бурчини белгилаб берган буюк арбобнинг қарашидир. Шубҳасизки, Алишер Навоий адабиёт ва санъатнинг муҳим ижтимоий қурол эканлигини яхши англаган. Шунинг учун ҳам, хоҳ тазкирасида бўлмасин, хоҳ рисоласида бўлмасин, хоҳ дostonларида адабиёт ва санъат аҳлининг мадҳияси, тавсифига алоҳида ўрин ажратади. Айтайлик, Навоий “мутриб ва муғаннийлар зикрида” сўзлар экан, уларнинг “иккаласига дарду ҳол аҳли жон қилурлар фидо” деб юксак баҳо беради. Чунки Навоий таъкидлашича, “кўнгли қуввати хушнавоздин, руҳ қуввати хуш овоздин”. Созанда ва хонандалар ҳақида гапирар экан, Алишер Навоий булардек киши руҳига таъсир этишга қобил кишилар сирасида ҳам, “лаимсийрат ва гадо” бор эканлигини айтади. Шоир улар ҳақида айтадики, “то буюрғувчида сила ва

³²⁵ Ўша асар. 516.

¹ Алишер Навоий. “Маҳбуб ул-қулуб”. Мукамал асарлар тўплами 14- том. (матн изоҳ ва таржималар билан нашрга тайёрловчи проф. С.Ғаниева.) -Т.: Фан, 1998. Б-198

иньом бор, алар мулозимдур ва хизматор”. Буюрғувчиларнинг берадиган сийлови ва дастурхондаги неъмат тугаши билан ижрочилар ҳам нозу истигно қила бошлайдилар. Бундай кишиларнинг “аксари фосик ва бадхўй ва қолғони кажтабў дуруштгўй”³²⁶. Албатта, бу танқидлар ўз замонаси учун ҳам ҳозирги кунларимиздаги айрим ўткинчи санъаткорлар шаънига ҳам тааллуқлидир.

Жамиятнинг яна бир муҳим тоифаси бўлган аёлларнинг оила ва жамият мустақамлиги йўлидаги юксак ролини Навоий чуқур таҳлил этиб, шундай дейди: “уйнинг оройиши андин ва уйлукнинг осойиши андин”³²⁷. Навоийнинг тавсифича, аёл агар оқила, саранжом, эрга марғуб бўлса, оилани гул қилади. Жамият осойишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам у ана шундай аёлларни кадрлаш, уларни оила ва жамиятнинг таянчи деб эъзозлашга чорлайди. Бундай ижтимоий концепциянинг исботи учун эса, аёл ёмон бўлганда не оқибатлар бўлиши мумкинлигини ҳам баён этиб ўғитлар беради. Бундай ғайриахлоқий, номувофиқ заминга қурилган оила ҳам жамият ҳам барбод бўлади. Навоий айни пайтнинг ўзида хотин-қизларни бундай нуқсонлардан ҳоли бўлишга ҳам чорлайди.

Жамиятнинг яна бир муҳим тоифаси илм ахли ва илмга интилувчилар ҳақида Навоийнинг не чоғли қайғургани «Вақфия»да аниқ акс эттирилгандир. Вақф арбоблар ва вазифадорлари орасида (мутаваллини истисно қилганда) кўп маош мударриста ажратилади. Талабалар учун нафақа уларнинг таҳсилдаги ўзлаштириш ва муваффақиятларини назарга олган ҳолда белгиланади. Шундай қилиб, хушхон хофиз, шайх воиз, имом, қори, ошпаз, табакчи, фаррош ва мутавалли, мушриф, соҳибжамълар Навоий томонидан тайин қилинган вақфлар хизматидаги вазифа эгаларидир. Навоий олимларнинг маънавий кифаси, хулқ-одоби ҳақида ҳам ўз фикрини айтиб ўтади. Ул зотни, энг аввало, олимларни жамиятдаги ўрни, мамлакат келажаги ва фаровонлиги учун масъулиятли, ўзаро урушлар ва қарама-қаршилиқларни бартараф қилишдаги сай-ҳаракатлари қизиқтиради. Ҳақиқий олим олийжаноблик, ҳаққонийлик, меҳнатсеварлик, сабр-тоқат, нафсни тийиш, жавонмардлик каби хислатларга эга бўлиши, билимдон ва ғамхўр устоз танлаш ўз билимини бошқалар билан баҳам кўриш лозим. Навоий фикрича, олим камтар, мулойим бўлиши, қанча билими юқори бўлмасин, мағрурланмаслиги, доимо илм сирларини эгаллашга ўз вақтини сарфлаши лозим. «Билмагани сўраб ўрганган олим, орланиб сўрамаган ўзига золим.

³²⁶ Алишер Навоий. “Маҳбуб ул-қулуб”. Мукамал асарлар тўплами 14- том. (матн изоҳ ва таржималар билан нашрга тайёрловчи проф. С.Ғаниева.) Т.: Фан. 1998. 141 б.

³²⁷ Ҷша асар. 167 б.

Оз-оз ўрганиб доно бўлур, катра-катра йиқилиб дарё бўлур. Ўрганишдан қочган лаванд ва юзига хийла, баҳона эшигини очган хушёкмас аблах, меҳнат қилиб илм ўрганган эсли хушли»¹ деб уқтиради мутафаккир. Навоий дунёқарашининг эътиборга молик томонларидан яна бири илмнинг амалий аҳамияти ва жамият учун фойдаси тўғрисидаги фикридир. Илмдан мақсад халқнинг турмуши, маънавияти ва хулқ-одобини яхшилашдир. Шунинг учун олим, энг аввало, жамиятга нафи тегадиган илм билан машғул бўлиши лозимлигини уқтиради. Алишер Навоий «Махбуб-ул қулуб» рисоласида илмни ўрганиб унга амал қилмаган кишиларни қоралайди, уларни «суруғ сочиб ҳосил ололмаган» деҳқонга ўхшатади. Бошқа бир жойда эса фосиқ олим билан давлатманд бахилни бир-бирига қийслаб «бу икки киши умрни бекорга ўтказди ва гўрга ҳасрат ва армон олиб кетди. Бири буки, илм ўрганишга машаққат чекти амал қилмади, бири буки, мол йиғишга меҳнат қилди, сарф қилишни билмади»² дейди. Навоий фикрича, олим ўз билимини турмушга қўллай олмаса, унинг бутун ҳаракатлари зое кетади.

Шу жиҳатдан қараганда Навоийнинг жамият ва унинг таркиби тўғрисидаги қарашлари барча давр ва замонлар учун ижтимоий аҳамият касб этишини алоҳида таъкидлаш ўринлидир.

Хулоса ўринида шунини айтиш мумкинки, А.Навоий жамиятнинг ижтимоий таркибини мукаммал тизимлаштириш ва уларни ҳар бирини ижтимоий мақоми ва вазифасини тўғри ташкил этишга асос бўлишига, бу ҳол эса:

Биринчидан – жамиятнинг яхлитлиги ва барқарорлиги, баҳамжиҳатлиги таъминланиши, ижтимоий гуруҳлар ва сиёсий институтлар ўртасидаги муносабатларни олдиндан белгилаш ва бошқариш имконини беради;

Иккинчидан – табақалар ўртасидаги муносабат мувозанатини таъминлаш, жамият аъзолари яқдил ва ҳамжиҳатлиги таъминлайди. Бу назария ҳозирги кунда ҳам жуда муҳим бўлиб, ривожланган мамлакатларда, социологик сўровлар ва тадқиқотлар олиб бориш орқали жамият ҳаётини доимий мониторинг қилиш одатий ҳолга айланиб қолган.

4.2. Алишер Навоий давлат бошқаруви ва раҳбарлик мезонларининг тизимлашуви

Ижтимоий-сиёсий бошқарув ва сиёсий раҳбарлик муаммоси инсоният тараққиётининг турли даврларида ва турли минтақаларда яшаб ижод этган кўплаб мутафаккирларни ўзига жалб этиб келган. Хусусан, бу муаммо XIV-

¹ Алишер Навоий. Махбубул қулуб. Асарлар, 13-том. -Т.: 1966. 232-233 бетлар.

² Ўша асар. 222-бет.

XV асрда энг долзарб мавзулардан бири хисобланиб, Амир Темур, Мирзо Улугбек, Абдурахмон Жомий, Заҳрирдин Муҳаммад Бобур, шу жумладан Алишер Навоийнинг ижодидда чуқур таҳлил қилинган. Бу мутафаккирлар давлат бошқаруви ва раҳбарлик масаласига Шарқона ахлоқ меъёрлари нуктаи назаридан ёндашиб, раҳбарликни ижтимоий адолатни амалга оширишдаги муҳим восита деб тушунганлар. Хусусан, Амир Темур ўзининг “Темур тузукларида” давлатни бошқариш ҳақидаги мулоҳазаларида “султон ҳар нарсадан адолатпеша бўлсин, қошида инсофли, адолатли вазирлар сақласин, токи подшо зулм қилгудек бўлса, одил вазир унинг чорасини топсин” деб ёзади. Темур ўз фаолиятида сиёсий бошқарув ва сиёсий раҳбарлик мамлакатдаги бошбошдоқлик ва парокандаликни олдини олишнинг муҳим омили эканлигини кўрсата олди. Ушбу анъанани бир қанча темурий ҳукмдорлар амалий ҳаётга жорий этишга ҳаракат қилган бўлса, унинг назарий асосларини ўз даври нуктаи назаридан Навоийчалик атрофлича очиб берган мутафаккир йўқ, дейиш мумкин. Негаки, ўз даври олимларидан фарқли ўлароқ, Навоий ўттиз йил мобайнида давлат ишлари билан шуғулланиб, замонасидаги ижтимоий сиёсий муҳит хусусида бой тажрибага эга бўлганлиги билан изоҳланади. Шунинг учун Навоий ўзининг сиёсий қарашларида давр талабига асосланган сиёсий бошқарув ва раҳбарлик масалаларини ўз салафларига нисбатан мазмунан чуқур ва атрофлича ёритиб берган. Зеро, ўша давр машҳур тарихчиси Хондамирнинг таъбири билан айтганда, “Навоий Ҳиротда давлат давлат ишига ўтиб, энг юқори даражага кўтарилиб, шавкатли подшоҳ ноиблигини қўлга киритиб, ҳукумат арбобларининг раҳбарлигини бутун халқ ва ҳукумат мақсадларини ҳал қилишни, мамлакат ва миллат ишларини тартибга солишни, дин ва давлат аҳволини интизомга қўйишни ўз устига олди”³²⁸. Яна бу ҳақда “Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай”³²⁹, - деб хотирлайди Заҳрирдин Муҳаммад Бобур.

Мутафаккирнинг жамиятни сиёсий бошқарув, ижтимоий-сиёсий муносабатлардаги қарашларининг асосий хусусияти шундаки, у ижтимоий муносабатлар ва хусусан давлат бошқаруви ишида юксак ахлоқ ва юксак маданиятга, маърифатга асосланган ҳукмдор адолат бўлиши кераклиги кераклигини таъкидлайди. Навоий жамиятни юксалиши кўп жиҳатдан унинг бошида раҳнамоси бўлган адолатли подшоҳга боғлиқ деган сиёсий фалсафий қарашни илгари суради. Лекин унинг қарашларида ажралиб турган айрим

³²⁸ Хондамир. Макоримул - ахлоқ. -Т., 1967. 38 б.

³²⁹ Заҳрирдин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. -Т., 1989. 154 б.

жиҳатларни айтадиган бўлсак:

- биринчидан - Навоий жамиятни яккабошлик асосида бошқариш тарафдори бўлганлигини;

- иккинчидан – ҳукмдорнинг насл-насабидан қатъий назар у мукамал тарбияланган жуда маърифали бўлишши кераклиги;

- учинчидан – подшоҳ қанчалик донишманд бўлишига қарамасдан, доимо унинг ҳар бир қилинажак тадбири албатта замонасининг фозилу фузалоларининг маслаҳатлари асосида амалга оширилиши лозимлиги. Навоийнинг ўз таъбири билан айтганда салтанат иши доимо илм тарозусида ўлчаб қилиниши керак эди. Шунинг учун олим, ҳукмдорлар даргоҳида доимо йирик олимлар, фозиллар унинг маслаҳаттўйи ва жиловдорлари бўлиши зарурлиги таъкидланади;

- тўртинчидан - ҳукмдор аниқ қонун қоидаларга амал қилиши кераклиги. Унинг даврида ва муҳтида ислом дини ҳукмдорларнинг фаолиятидаги дастури бўлиши кераклигини уқдиради.

- бешинчидан – ҳукмдорнинг ўзи тартиб-қоидаларга риоя қилишда намуна бўлиши кераклиги. У ўта зукко ва хушёр бўлиши гарчи салтанатидагиларга ишонсада уларни доимо назорат қилиб туриши лозимлиги. Ҳар бир давлат лавозимига тайинланадиган кишинининг шу соҳада катта тажрибага эгалигини ҳисобга олиши кераклиги;

- олтинчидан – давлатнинг ҳар бир лавозимида фаолият олиб борадиган кишиларнинг асосий шиори адолат бўлиши кераклиги ва ҳақазо;

Улуғ мутафаккирнинг ижтимоий сиёсий қарашларидаги баъзи жиҳатларини ҳисобга олганда, сиёсий бошқарув масаласида ўз устозлари томонидан талқин этилган ғояларни қадрлайди. Масалан у ўзининг салафи яъни устози деб билган озарбойжон мутафаккири Низомий Ганжавийнинг “Искандарнома” достонида талқин этилган “подшоҳсиз давлат” ғоясини қўллайди. Низомийнинг даҳосини юксак баҳолаган олим, ўз асарларида унинг “подшоҳсиз давлат” ғоясини ўз асарларида сингдира олмади. Чунки, унинг ота боболари узоқ ва садоқатли хизмат қилган салтанат ва унинг вакили ҳамда унинг энг қадрли дўсти Хусайн Бойқаро билан бўлган муносабатни бузмаслик учун ҳам бу ғояни илгари сурмаган. Шусиз ҳам, саройдаги носоғлом маънавий муҳит Султон Хусайн билан Навоий ўртасидаги муносабатларини кўп марта ёмонлашувига олиб келган. Ана шундай ҳолат туфайли Навоий ўз рақибларининг фитна найрангларида ожиз қолиб чекинишга тўғри келганлигини ҳам ўз асарларида айрим ўринларда айтиб ўтади. Бунинг ёрқин мисоли сифатида, унинг Астрободга юборилиши ва унинг ўзи яна саройга қайтиб келгунича эса саройда

Навоийни тарбиясида улғаяётган Мўмин мирзонинг фитна йўли билан қатл қилинишини айтиб ўтиш мумкин.

Шу ўринда Ганжавийнинг “Ҳамса”сидан ўрин олган “Искандарнома” достонида талкин этилган “подшоҳсиз давлат” ғояси ҳақида айтиб ўтиш жоиз. Достон қаҳрамони ўзининг донолиги адолати билан барча подшоҳликларни бирин-кетин босиб ола бошлади. У бир вақт бир мамлакатга юриш қилиб шу мамлакатни ўз тасарруфига олишга ҳаракат қилибди. Бу мамлакат “бахтлилар ўлкаси бўлиб” унинг подшоҳси йўқ экан. Бу мамлакатнинг аҳолиси шу даражада фозил эканки, уларни ҳеч ким бошқармас экан. Ҳамма ўз вазифасини ва мажбуриятини ўз билим ва виждони билан қилар эканки, бу мамлакат аҳолиси бошқариш эҳтиёжи йўқ экан. Бу мамлакат фозиллиги туфайли бахтиёр ўлка экан. Бу ўлкани босиб олиш нияти билан борган Искандар етти иқлим подшоҳлигидан кечиб “бахли мамлакатнинг” оддий фуқароси бўлганлигидан ўзини бахтли билиб шу мамлакатни фуқароси бўлиб қолибди. Навоий гарчи Шарқ адабиёти аънаъасини давом эттирган ҳолда Искандар ҳақида достон яратар экан, унинг тимсолини ўз талкинида яратади. Унинг Искандари ўзидан илгари яратилган Искандарлардан фарқли равишда, у шоҳзода Искандар эмас, оддий вайронадан тоғиб олинган бола бўлиб, саройда тарбия топади. У саройда ўз даврининг энг машҳур ва даҳо олимлари томонидан таълим ва тарбия олади. Бу орқали Навоий инсонни тақдири унинг тарбиясига боғлиқлигини кўрсатиш орқали, бу хусусият оддий фуқаро учун ҳам подшоҳ учун ҳам муҳим талаб деб айтади.

Масалан, “Лиссон ут-тайр” да пошоҳсиз мамлакат ғоясини рад этади. Яъни жамият барибир ким томонидандир бошқарилиши керак, лекин бундай раҳнамо шунга муносиб бўлиши кераклигини таъкидлайди. “Лиссон ут-тайр” да қушлар образи орқали мажозий услубда, жамият бошқарувга доимо эҳтиёж сезади. Уни раҳнамөси ўта донишманд бўлиши талаб этилиши айтилади. Бу асарда доно раҳнамо қиёфасида ҳудуд ифодаланган. Лекин асарнинг умумий тузулиши, ўта мураккаб фалсафий тилда бўлиб англаш қийин бўлган нозик ёндашувлардан тузилган. Хусусан қушлар токи доно подшо бўлган Симурига етишгунча етти водийдан кечиб ўтиши мисолида, аввало инсон ўзини анғалаши қийин жараён эканлигини ёритади мутафаккир. Симуриг сўзи форс тилида “си” –ўттиз ва “мурғ” –қуш парранда дегани бўлиб Навоий аслда ҳеч қандай Симуриг деган қуш бўлмаганлигини қушлар узоқ ва машақатли йўл етти водийни кечиб ўтиб охир оқибат ўзини топганлигини, яъни ўзларини ўзлигини англаганликларини тасвирлайди. Ушбу гениал асарнинг моҳиятидаги яна бир хусусият шундаки қушлар

охирги водий, яъни “фақру фаноҳ” водийсига бориб ҳақиқатга эришганлигини мохирона тасвирлаш орқали бу ўткинчи дунёда ҳар хил ҳавойи хисларга берилиб умрни беҳуда ўтказмаслик кераклиги ўқтирилади. Барча Шарқ мутафаккирлари каби Навоийда ҳам фано, яъни ўткинчи дунё мазуси кенг мушоҳада этилган. Кушларнинг охирги манзили фақру фано дейиш орқали, кушлар охирги манзилга бориб фано яъни ўткинчи дунёнинг фуқароси эканлигини англашади. Бу ерда фақир сўзи фуқарони англатади. Энг муҳим ва эътиборли жиҳати шундаки улуғ мутафаккирнинг форсий тилдаги таҳаллуси бежизга Фоний эмас эканлигини ангалаш мумкин. Аввало Навоий ўзини фоний, ўткинчи бевафо дунё фуқароси мақомида камгарона инсон сифатида улуғвор қиёфасини кўриш мумкин.

Зеро мутафаккирнинг ўзи айтганидек:

*Эл нетиб топгай мениким,
Мен ўзимни топмасам.*

“Лисон ут-тайр” нинг бош ғояси инсон ўз-ўзини ангалаши лозимлиги, лекин бу жуда қийин жараён эканлиги айтилади.

Навоий халққа, жамиятга, давлат учун фойдали ишларни амалга оширган раҳбаргина одил ҳукмдор сифатига эга бўлади, деган фикрни илгари суради. У ўзининг “Садди Искандарий” асаринда ҳар қандай давлат раҳбари мамлакат бошқармоқ учун адолатни ўзига шиор қилиб олмоғи кераклигини таъкидлайди:

*Қаю шоҳки йўқ адл ила дод анга,
Улус бирла мулк ўлмас обод анга.
Халойиқ топиб топиб адлдин интизом,
Иши икки дунёда бўлгай томом³³⁰.*

Бизнингча ҳам, одил раҳбарсиз ҳеч қандай сиёсий барқарорлик бўлиши мумкин эмас. Раҳбар фаолиятининг асосий мезони адолат, улар маънавий ахлоқий қиёфасининг белгиси эса инсонийлик бўлиши керак. Шу сабабли ҳар бир раҳбар мамлакатдаги бошқарув тизимини меъёрда ишлашини таъминлаш учун ўзига хос принципларни ишлаб чиқиши керак. Шу маънода, Навоийнинг бошқа бир қанча асарларида ҳам раҳбарларнинг давлат ишларидаги ижобий фазилатлари ва халқ, жамият ҳаётидаги аҳамияти таърифланади³³¹. Навоий асарларини тадқиқ этган олимлар эътироф этганидек, унинг барча асарларида бошқарув тизимини ислоҳ қилиш, адолатли жамият қуриш, етук раҳбарларни тарбиялашга қаратилган ғоялар илгари сурилган.

³³⁰ Алишер Навоий. Садди Искандарий. -Т., 1991. 483 б.

³³¹ Алишер Навоий “Махбуб-ул-қулуб”. 14 том, -Т., 1998. 12 б.

Навоий фикрича, сиёсий бошқарувнинг асосий принципларидан бири муроа ёки конценсус, яъни манфаатдор томонлар билан келишиб, кенгашиб сиёсат юргизишдир. Бу тушунча ҳозирги давр сиёсий тушунчасида барча манфаатдор томонлар билан келишган ва фикрлашган ҳолда қарорлар қабул қилиш принципига муқобилдир. Зеро, инсониятнинг минглаб йиллик тажрибалари асосида шаклланган бу принцип Навоий асарларида жуда моҳирона тарзда тасвирланган. Унинг “Садди Искандарий” дostonида Искандар Чин Ҳоқони билан жангсиз муроасага келганлигини мисол келтиришимиз мумкин. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, Навоий ўзигача бўлган Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари сингари барқарор сиёсий бошқарувни таъминлаш учун энг асосий манбаи ҳамда раҳнамоси сифатида адолатли ҳукмдор сиймосини тиклайди. Навоий даври, ундан олдинги сиёсий бошқарув ва раҳбарлик соҳасидаги қарашларда асосий эътибор, “адолатли жамият” назариясини ишлаб чиқиш масаласи бўлган. Буни сиёсий ҳаёт ва сиёсий жараёнлар тизимини ўрганишга доир ҳали сиёсий технологиялар шаклланмаганлиги билан изоҳлаш мумкин. Навоий ва унинг замондошлари сиёсий бошқарув ҳамда раҳбарлик санъатининг янгича қирраларини очишга ҳаракат қилган. Шунинг учун ҳам уларнинг асарларида сиёсатда ижтимоий ахлоқий принциплар билан бирга сиёсий маҳорат, яъни сиёсий етакчилик масаласига алоҳида ургу берилган. Ижтимоий сиёсий муҳит ана шунини такозо этарди. Лекин шу билан бирга, Навоий раҳбарлар билан ёнма ён уларни маслаҳатчилари бўлиши лозимлигини таъкидлаган. Уларнинг сиёсий бошқарувдаги функциялари сиёсий етакчининг ҳар бир ҳаракати ва тадбирида консультант ёрдамчи вазифасини бажарган. Ҳатто Искандарни атрофида ҳам Арасту ва унга ўхшаш ўнлаб маслаҳатчилар бўлиб, Искандар ҳар бир қилинажак тадбирни уларни маслаҳатсиз қилмайди ва уларни маслаҳати билан қилинган тадбирлардан доимо зафарларга эришганини “Садди Искандарий” дostonида моҳирона тасвирлаган. Асарда сиёсий бошқарувга оид ишларни ҳозирги замон сиёсий тафаккури ва тили билан айтганда, коллегиял тарзда ҳал қилинишига ишорат қилинган. Айниқса “Садди Искандарий”даги воқеалар ривожини баёнида буни яққол кузатиш мумкин³³².

Навоий сиёсий бошқарувда раҳбарнинг шахс ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг тартибга солиш, давлат ҳокимиятини мустаҳкамлашда муҳим ўрин тутганини таъкидлайди. Навоий бу ҳақда “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг “Исломот паноҳ беклар зикрида”ги фаслида: “Шоҳга чин сўз дегувчи ва анинг охирати ғамин егувчи. Ёмонлар андин ҳаросон ва яхшилар

³³² Алишер Навоий. Садди Искандарий. Мукамал асарлар тўплами. -Т.: Фан, 1998 94-95 бетлар.

андин душворлиги осон”³³³, дея тўхталиб ўтиб, сиёсий раҳбарга ўз даври анъаналаридан келиб чиқиб баҳо беради. Шу жиҳатдан олиб қараганда, ҳокимият сиёсатида кечадиган жараёнлар муайян аҳоли табақалари уларни йўналтирувчи сиёсий қатлам ва бу сиёсий қатламлар етакчилари бўлган сиёсий шахсларга кўп даражада боғлиқ эди. Шунини ҳам таъкидлаш керакки, бу сиёсий гуруҳларнинг ёки маҳаллий қатламларнинг мақсад ва манфаатлари ҳамини ҳам давлат ва жамият умумғоялари ва қадриятлари йиғиндисини ифодаламаган. Демак, манфаатлар, интилишлар, ғоялар ва мақсадларнинг хилма-хиллиги табиий равишда давлат сиёсатида муносабатларнинг хилма хиллигини келтириб чиқарган. Навоий буни тўғри тушунган ҳолда ўз асарларида ягона умумдавлат манфаатлари ғоясини илгари суради ва амалий фаолиятда ҳам ана шу рангбарангликни умумдавлат манфаатлари йўлида бирлаштиришга ҳаракат қилади³³⁴.

Навоий қарашларида давлат сиёсатида икки субъектнинг ўрни алоҳида қайд этилиши ўша давр сиёсий қарашлари тизимини янада ёрқинроқ далиллайди. Булардан бири ҳукмдор бўлса, иккинчиси унинг қўл остида фаолият юритувчи бошқарув тизимидир. Бошқарув тизими гарчи расман ҳукмдорга бўйсунсада, аммо Навоий даврида манфаат масаласи ҳукмдор ва ҳокимият тизими муносабатларида муайян мустақиллик мавжудлигини кўрсатади. Улар ўртасидаги сиёсий муносабатлар жамиятга татбиқ этилаётган сиёсатнинг унинг турли қатламларида акс этиши ва бу сиёсатга нисбатан шу қатламларда билдириладиган муносабатларнинг кўринишида намоён бўлади. Ана шу муносабатларнинг тартибли ташкил этилиши Навоий қарашларига кўра ҳукмдор ва бошқарув тизими муносабатларини ижобий ёки салбий ривожланишига йўл очади³³⁵. Уларнинг бир-бирига мос келиши бутунги кунда уйғунлашган мақсадлар йўлида сиёсий кучларнинг ўзаро ҳаракати, яъни сиёсий ҳамкорлик – консенсус деб аталади. Навоий ўз даврининг мутафаккири сифатида айнан ана шу ҳукмдор ва бошқарув ҳокимияти муносабатларида бир-бирига мос келмайдиган ҳолатлар ва улардан келиб чиқадиган ихтилофларни бартараф қилишга кенг эътибор қаратган. Бу билан Навоий сиёсий жараёнларда сиёсий кучларнинг вазиятни тўғри англаши, узоқни кўра билиши воситасида ҳокимият мустақамлигини сақлаб қолишга интиганини англаш қийин эмас.

Шунини ҳам таъкидлаш керакки, Навоий қарашларига кўра ҳукмдор ёки бошқарув ҳокимиятининг мавқеи ва тамойилларига кўра давлатнинг

³³³ Алишер Навоий. “Маҳбуб ул-қулуб”. Мукамал асарлар тўплами 14- том. ((матн изоҳ ва таржималар билан нашрга тайёрловчи проф. С.Ғаниева.) -Т.: Фан, 1998.-14 б.

³³⁴ Ўша асар. 15 б.

³³⁵ Қаранг: А.Навоий. МАТ. 20 томликдан “Маҳбуб-ул қулуб”. -Т., 1983.

ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тизими мавқеи ўзгаради. Бу давлат ва жамиятнинг сиёсий кучлари ўзаро муносабатларида ўз аксини топади³³⁶. Навоийга кўра уларнинг ҳар бири доирасида ва ўзаро муносабатларида уйғун мақсад ва манфаатларни шакллантириш ва шу мақсад ва манфаатларни амалга ошириш шарт-шароитларини вужудга келтира олиш, ўз навбатида улардан сиёсатни амалга оширишда тўғри фойдалана олиш муҳим аҳамиятга эга. Сиёсатдан кўзланадиган бу талаб муайян қонуниятларга эътиборни тортади. Навоий бу қонуनларни қўйидагича таснифлайди:

1. Ҳукмдор фаолияти ва унинг девони учун мажбурий бўлган ва сиёсий ҳаётни тартибга солиш асоси бўлган қонунлар. Бу ўз ичига ҳукмдор учун:

- хавфсизлик ва ўзаро ишончни ривожлантириш;
- халқаро ва давлатлараро низоларни бартараф этиш;
- умумдавлат муаммоларини ҳал қилиш;
- аҳоли қатламлари ўзаро муносабатларини ҳамкорлик асосида йўлга қўйиш ва ўз мавқеини доимий аниқлаб бориш;

2. Ҳокимият тизими ёки бошқарув тузилмалари учун:

- бошқарув тузилмалари манфаатларининг ҳукмдор манфаатларига мослигини таъминлаш;
- жамият манфаатларининг давлат манфаатлари билан мослигини инобатга олиш;
- жамият билан бошқарув тизими манфаатлари мувофиқлигини тартибга солиб туриш.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Навоий сиёсий ҳокимиятнинг мазмун ва характери унинг ўзгариши, амал қилиш тартиби, кўзлаган мақсадлари муҳим аҳамият касб этади. Навоий сиёсий қарашлари марказида ҳукмдор ва унинг ҳокимият тузилмаси муҳим роль ўйнайди. Чунки Навоий даври аъёнларига кўра ҳокимият тепасига келган ҳукмдор албатта ўз мустақиллигини таъминлашга ҳаракат қилган. Унинг бошқарув тизими эса гарчи расман ҳукмдор номидан фаолият олиб борсада маълум ҳудудга, ўз аҳолисига эга бўлган масъулияти чекланган маҳаллий бошқарув тизимидан иборат бўлган. Шунинг учун у ихтиёрий-мажбурий ижтимоий-сиёсий ташкилот ҳисобланган. Унинг ваколатларида ишонтириш, мажбур қилиш, умумманфаатларни амалга оширишда турли бошқарув услубларидан фойдаланиш ихтиёри берилган. Бошқа томондан бу тизим турли ҳудудларда истикомат қилувчи аҳолини бошқарувчи тузилмаларнинг эркин фаолият олиб боришини таъминлаган.

³³⁶ Қаранг: Султонов. И. "Навоийнинг қалб дафтари". Адабиёт ва санъат нашриёти. -Т., 1973.

Умуман олганда, Навоий ўз асарларида қандай раҳбарни яхши раҳбар деб ҳисоблаш мумкинлиги ҳақида ёзади. Унинг фикрича, раҳбар ҳам бошқа одамлардек бир одам. Аслини суриштирганда, оддий одамларнинг кўпидан у ҳатто “ожизу афганда” бўлиб, у сира ҳам ўзини ёруғ нуру, бошқаларни қора туфроғ деб ҳисобламаслиги керак. Аксинча, у гарчи ташқи кўринишида бошқалар билан тенг бўлса ҳам, аммо ҳунар ва билимда, хушхулқлик ва ширинсўзликда, адолат ва инсоф масалаларида, майинлик ва ҳаёда, тоат-ибодат ва ҳоказоларда бошқалардан тубан туради.

Бил муниким сен доғи бир бандасен,

Кўпрагидин ожизу афгандасен.

Эрмас алар туфроғу сен нури пок,

Хилқат аларғау сенга тийра хок³³⁷.

Навоий қарашларидаги яна бир муҳим жиҳат шуки, сиёсий ҳокимиятга эга бўлган раҳбарни қўл остидагиларидан бирон ортик жойи йўқ бўлсада, мамлакат ва халқ тақдирини уларнинг ҳатти-ҳаракатига боғлиқ деб билган. Шу маънода, Навоий раҳбарларни адолатли, халқпарвар, саҳий, олийҳиммат бўлишга ундайди. Бундан ташқари, улар учун катта сиёсий аҳамиятга эга бўлган афв фазилатини таъриф қилади. Шоҳлар ичида энг муҳтарами афв ва қарам кўрсатган шоҳ бўлади. Шоир шоҳга хитобан дейди: “Сенинг ҳукминга қарам бўлган кишилар билан сен бир жинсдасан, камолда уларнинг кўплари сендан баланддирлар, жазолаш пайтида ўзингни ўша гуноҳкорлар ўрнида ҳис этгин, ўзингга нораво нарсани уларга раво кўрмагин. Қишининг гуноҳидан ўтсанг, у сендан абадий миннатдор бўлади, агар у яхшиликни билмаса, сенга Тангридан яхшилик қайтади, яхшилик эвазига сенга ҳеч нарса қайтмаган тақдирда ҳам, халқ орасида яхшилик билан от чиқарасан”³³⁸. Бу ҳақда Навоий “Лисон ут-тайр”да “Истиғно водийси” мисолида кўрсатади, “Истиғно водийсида аъло ва паст табакали кишиларнинг ҳаммаси тенг саналади. У ерда етти иқлимни забт этган қаҳрамон шоҳ ҳам оддий бир гадога тенгдир. У ерда минглаб лашкарлар тўдаси эътибордан қолиб, ногоҳ Одам, шараф тожини кийди”³³⁹. Тадқиқотчи олим Э.Шодиевнинг таъкидлашича, Навоий адолатли жамият ва одил ҳукмдор бошлиқ бўлган давлатнинг тимсолини ўз асарларида мукамал таърифлаб беради³⁴⁰. Ўрта аср шароитида унинг бу олийжаноб нияти амалга ошиши мумкин эмас

³³⁷ Алишер Навоий. 20 томлик, “Ҳайратул аброр” -Т., 1983. 67 б

³³⁸ Алишер Навоий. 20 томлик, “Ҳайратул аброр” -Т., 1983. 72 б.

³³⁹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ. Т. 12. –Т.: Фан, 1996.103 б.

³⁴⁰ Шодиев Э. Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги асарлари. -Т., 1995. 40 б.

эди. Шунинг учун ҳам у баъзида янги бир оламни ўзи яшаб турган оламга мутлақо ўхшамайдиган, ўзгача одамни орзу қилади³⁴¹.

Таъкидлаш лозимки, сиёсий раҳбарнинг ўзига ҳам Навоийнинг бошқа асарлари сингари асосан ўз замонининг ижтимоий-сиёсий талабларидан келиб чиқиб ёзилган. XV асрнинг йирик мутафаккири Алишер Навоий ўз асарларида идеал жамиятнинг рамзий суратини чизиб, унинг етук сиёсий раҳбар қиёфасини яратишга ҳаракат қилди. Шунинг учун ҳам Навоий орзу қилган идеал жамият давлати тамойили мамлакатни бўлиниб кетишдан сақлашга қаратилган бўлиб, у бу давлатни халқ манфаати ва тинчлиги билан боғлаб тушунтирган ва бу ўз навбатида XV асрнинг руҳини ифодалаб турар эди.

В.Зоҳидовнинг таъкидлаганидек, Навоийнинг марказий монархияга қаршида жуда ҳарактерли лаҳза шу ҳамки, унингча, монарх ижтимоий ҳаётнинг тизимини ёлғиз ўз қўлида сақлаган бўлмасдан, унинг(монархнинг) ҳуқуқи муайян даражада чекланган бўлиши керак, у ўзининг атрофига қатта олимларни, яхши, ақлли, соф виждонли, тадбирли, халқпарвар маслаҳатчиларни, ўзининг илмини халқ бахти хизматига қўллаган ақл эгаларини тўплаши керак¹.

М.Ориповнинг фикрига кўра, Навоий қарашларида темурийлар салтанати сиёсий инқирозининг гувоҳи бўлиб, давом этаётган сепаратистик тенденциялар ва ўзаро урушлар тарихнинг ўткинчи босқичи сифатида намоён бўлган³⁴². Шу билан бирга Навоий одил шоҳ ҳақида фикр юритар экан, ҳар бир шоҳ мақсадга эришиш, манзилга бориш ва қайси ишнинг натижаси мақтовга лойиқлигини билиб ҳамда висолга етишиш умидини фақатгина саховатли ва савоб иш ҳисоблаб, халқдан ўзини йироқ тутмасагина унга ғамхўр бўлсагина эришиши мумкинлигини айтади. Навоий бу ҳақда шундай ёзди:

Деди: Халқдин ўзини фард айламак,

Фано йўли куйинда дард айламак.

Деди: ул кишиким тавонгардурур,

Анга хайр кўтрак муъсардурур.

Навоий одил шоҳлар ҳақида ёзганда уларни адолатдиллигини исботлаш учун форс тарихий шоҳларига мурожаат қилади ва уларнинг инсоний ҳислатларни очиб беради. Мутафаккир бу тарихий шоҳларни инсонпарварлик сифатларига қараб ўзича 4 гуруҳга ажратган, Уларнинг энг

³⁴¹ Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. -Т., 1975. 444 - 445 бетлар.

³⁴² Арипов М. Гуманизм Алишера Навои. -Т., 1990. 192 б.

қадимийси "Пешдод", иккинчиси "Каёний" учинчиси "Ашконий" ва тўртинчиси "Сасоний"лардир. Шуниси қизиқарлики, Навоий одил шоҳлар ҳақида фикр юритганда, аввало, шоҳларнинг шоҳи Одам алайҳиссалом бўлганлигини, унга қадар "Расули араб" "Араб пайғамбари" деб юритилган шоҳ бўлганлигини ва у илоҳий билимларнинг мукамал эгаси бўлганлигини ёзади, Муҳаммад а.с. ҳақида гапира туриб Навоий унинг пайғамбарнинг шоҳи бўлганлигини айтади ва шу билан шоҳлар худди Муҳаммад пайғамбардек адолат йулини тутишини уқтиради. Навоий ва бошқа тасаввуф намояндalари назарида шоҳ худонинг ердаги сояси, уни ва унинг сиёсатини ҳар бир киши зарурий ҳолат деб қабул қилиши керак,

Навоий ўз асарларида адолатли шоҳларни кўкларга кўтаради, зулмкорларини эса уларга карама-қарши кўяди. Унинг назарида одил шоҳлик мезони мамлакатни обод қилиш, шаҳарлар қуриш, ариқлар қаздириш, халқни солиқлардан озод қилиш, адолатсизликка қарши фармон чиқариш, илоҳий илмларни тарқатиш учун ғамхўрлик қилишдир, Навоий золим шоҳлар ҳақида тўхталиб улар дунёни ўйинчоғдик билан ўтказиб юборганларини ва шоҳлик расм-русумларида ҳаёлга огоҳлик билан қараш йўқлигини ёзади. "Лисот ут-тайр"да эса ўзини тождор шоҳ деб атаган Шунқорга Худхуднинг жавоби орқали ҳақиқий шоҳнинг қиёфасини очиб беради.

Асардаги номлар орасида "султон" ва "шоҳ" тушунчалари кенг тарқалган, уларни ҳатто паст, тубан кишилар ҳам ўзларига нисбатан қўллайдилар. Аммо ҳар бир киши ўзини эр дегани билан эр бўлаверадими? Қўлидан келмайдиган ишни бажараман дея оладими? Нодон кишиларгина сени шоҳ деб атайди, холос. Бу бутни ёки оловни илоҳ деб аташга ўхшаш нарса.

Навоийнинг асарларидаги идеал подшоҳлар адолатли жамиятга эришишнинг асосий раҳнаmolари бўлиб, улар насл-насабидан қатъий назар, тарбияланган ва албатта маърифатли бўлишлари талаб қилинган. Навоий ўзи орзу қилган шоҳнинг одиллигини кўп жиҳатдан илм аҳллари билан муносабатига боғлиқ деб ўйлайди. Шу нуқтаи назардан шоҳ илм аҳллари билан ҳар бир масалада маслаҳат қилиш зарур деб қаралган. Олдимнинг ўз таъбири билан айтганда мулк иши билан боғлиқ ҳар бир тadbир аввал илм тарозусида ўлчаниши лозим бўлган. Жумладан, Навоийнинг афсонавий қаҳрамони бўлган Искандар билан беш юз олим бирга бўлган. Хусусан, улардан ўнгаси кечаю-кундуз у билан бирга эди ва унинг яқин дўстлари ҳисобланган.

*Жанобимнинг хизматида бўлиб беш юз ҳақим
Аларди ўнтаси бўлиб анга надим*

Булар жумласига: Афлотун, Арасту, Бадинос, Арашмидус, Шаминос, Килинмуп, Волис, Фарфурнус, Сукрот ва Ҳормус кирар эдилар. Бу билан Навоий олимларни фақат маслаҳатчилар тарзидагина эмас, балки давлат шиларини бошқаришда иштирок этувчилар сифатида кўрсатмоқчи бўлади. Чунки уларнинг тиллари шундай бурро эдики, домига ёғ суртилган қилични эслатди:

Бори илмдин бари соҳиб вукуф,
Келиб ҳар бириси жаҳон файласуф.
Ҳамул ҳайлдин шоҳи олий хирад,
Кидиб ҳар бирин бир сори номзод³⁴³.

деб ёзади. Навоий яна таъкидлаб ёзадики, одил шоҳ агар ўз сиёсатини тўғри олиб боришни хоҳласа, айниқса, у тарих фанини чуққур билиши керак. "Масалан, - дейди Навоий, - подшоҳ тарих фанини ўрганса ва унинг (тарих фанининг) кўзгусидан ўтсак ва-вақтларга қараса, қайси мамлакатлар қайси подшоҳнинг қандай ҳаракатидан, қандай тadbирларидан обод бўлади ва халқ шод бўлади-ю, давлат мустаҳкамланади-ю, қайсилари аксинча, нималар натижасида, қайси подшоҳларнинг қандай тadbирлари, ҳаракатлари натижасида барбод ва унинг халқи бахтсиз бўлади, давлати тарқалади, мамлакат парчаланади, шуларни яхши англаб олади, кечмишнинг аччиқ тажрибаларидан ўрнак олиб фалокатларнинг олдини ола билади. Навоий мавжуд жамиятдаги яхшилик ва ёвузлик сиёсий раҳбар шахсиятининг субъектив сифатлари билан, унинг камчилик ва етуқликлари билан белгилангандир, деб тушунтиради, Шунинг учун давлат тепасида адолатли, билимдон киши ўзининг ақлли маслаҳатчилари билан туришлари керак ва бу билан ҳар қандай адолатсизликка чек қўйилади ва мамлакат гуллаб яшнайди, деб фикр қилади.

Навоийнинг одил шоҳ ҳақидаги ғояларини ўрганар эканмиз, ўзининг фикрларини баён қила туриб ўша давр амалдорларига инсонпарварликка уларнинг амалий фаолиятларида амал қилишларига ундашга ҳаракат қилган. Навоий адолатсиз подшо бошқараётган давлат халқини хайвон подасига шохни чўпонга қиёс қилади. Чунки бундай халқ ёвуз хайвонлар тўдаси томонидан йўқ қилиб ташланиши мумкин, дейди. Ер ҳам, осмон ҳам адолат туфайли туради ва бугина халқни ҳалокатдан қутқариб қолиши мумкин деб ўйлайди. Навоий маърифатга жуда юқори баҳо бериб уни маърифат билан янада тўлдирди. Чунки адолат фақат маърифатли билимдон шоҳ бўлган

³⁴³ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ. Т. 12. –Т.: Фан, 1996.134 б.

вақтдагина тўғри амалга ошиши мумкин. Чунки шоҳ адолатли бўлсаю маърифатсиз бўлса бундай шоҳ адолат қонунини тез-тез бузиши мумкин.

Навоий сиёсий раҳбар учун шарт бўлган бир қатор хусусиятлар ҳақида фикр юритилади. Ҳар бир хусусиятнинг моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилади. Биз қуйида Навоий раҳбаршунослигидаги раҳбар танлаш принципларини муаллиф тартиби бўйича изоҳлашга ҳаракат қиламиз. Навоий адолатни ҳар қандай раҳбарликнинг биринчи шarti деб биледи ва уни шундай шарҳлайди. Агар раҳбар: фуқарони азоб-уқубатлардан асраб, тинчлиги ва осойишталигини таъминласа; кимдандир ноҳақ зулм қўриб, адолат истаб раҳбар олдига келиб, ундан ҳам озор қўрган одамлардан иборат душманлари бўлмаса; мансабини суиистеъмом қилган, мамлакат ва халқ мулки ҳисобига бойишга интилаётган манфаатпарастлардан бўлмаса ва ўшандайларга барҳам берса; бешафқат ва зулмқор кишиларни жиловлай олса, ўрта ва қуйи табақа вакилларида ҳам ўзига ишонч-умид тугдирди олса; раҳбарлик сиёсати низомига эга бўлса; мамлакат ва халқ учун зарур нарсаларни яратиш ва ташкил этиш йўлидан борса; фуқарога ва мамлакат ободлигига ғамхўрлик кўрсатса, яхши одамлар уни дўст деб билса ва шу дўстлик унинг тирикчилигига айланса; халқни меҳнат (урушлар, кўчиб юришлар, босқинчи тўдалар хуружи қабиладан)дан халос этиб тинчлик устувор бўлган мумтоз замон ярата олса; мамлакат фаровонлиги учун ўз роҳатидан воз кеча олса; арз-додларни батафсил эшитиб, адолатли чора қўра оладиган раҳбариятга эга бўлса; фуқаропарварлик қондаларига мукамал амал қилса ва шу туфайли ҳеч кимнинг эшиги зулм-адоват билан очилмаса; мамлакат ҳаётида юз бераётган ишлардан ҳаминша хабардор бўлса, ҳокимлар, мансаб-амалдорлар томонидан йўл қўйиладиган нобоп, кўнгилсиз воқеалардан ўзи тез-тез қабул қилиб турадиган оддий одамлар орқали хабар олиб турса бундай раҳбарни адолатли раҳбар дейиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллика эришганидан кейин мутафаккаир асарларида назарий асосланганидек, Амир Темур каби улуг аждодларимизнинг давлат ва жамиятни бошқариш амалий анъналарига шунингдек ижтимоий-сиёсий таълимотларга асосланиб, мамлакатимизда бошқарувнинг ишончли яккабошлик бошқаруви – Президентлик бошқаруви тасис қилинди ва президентлик институти миллий давлатчиликнинг янги босқичида такомиллашиб бормоқда. Хусусан, Навоийнинг “Садди Искандарий”, “Фарход ва Ширин”, “Маҳбуб ул-қулуб”, “Саббайи саййёр” каби асарларида ифодаланидек давлат бошлиғи гарчи ўзи ўта маърифатли, тажрибали, адолатли бўлишига қарамасдан, ижтимоий ҳаётнинг турли масалалари ва соҳаларида унинг давлат маслаҳатчилари унинг девони

мисолида мукаммал жорий қилинган. Бу ҳолатни қуйида Президент девони мисолида кўрамиз.

Ўзбекистон Президенти девони – Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ, Ўзбекистон Президенти ижро этувчи ҳокимият девонини тузади ва унга раҳбарлик қилади. Президент девони мустақил давлат ҳокимияти идораси эмас, шу боис, у мажбур этувчи императив ваколатларга эга бўлмай, бевосита кундалик бошқарув билан шуғулланмайди. Мазкур девон Президент самарали фаолият юритишини таъминлаш мақсадида таъсис қилинади.

Президент томонидан тасдиқланган Низомга биноан, Президент девони зиммасига қуйидаги вазифалар юклатилган:

-Президент фаолиятини ташкилий, экспертлик-ҳуқуқий, илмий ахборот жиҳатдан таъминлаш, республика сиёсатини ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш борасида Президентга конкрет таклифлар (лойиҳалар) киритиш; киритилган таклифларни амалга ошириш юзасидан аниқ тадбирлар ишлаб чиқиш;

-Ўзбекистон Республикаси вазирликлари ва идораларининг, Қарақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимликликларининг, шунингдек, корхона, муассаса ва бирлашмаларнинг Президент фармонлари ва бошқа топшириқларини бажариш бўйича фаолиятини уйғунлаштириш ва назорат қилиш.

Ўзбекистон Республикаси Президенти девони таркибига Президенти девони таркибига Президенти девони таркибига Президент фаолиятининг қуйидаги соҳалари бўйича давлат маслаҳатлари қиради:

1. Ташкилий-кадрлар сиёсати;
2. Маъмурий-ҳуқуқий масалалар, ҳарбий ва муҳофаза сиёсати;
3. Давлатлараро муносабатлар ва ташқи иқтисодий алоқалар;
4. Миллатлараро муносабатлар масалалари ва дин ишлари;
5. Фан, таълим ва ижтимоий муаммолар;
6. Ижтимоий-иқтисодий сиёсат масалалари;
7. Маданият, маънавият ишлари ва жамоат бирлашмалари билан алоқалар;
8. Давлат маслаҳатчиси – назорат инспекцияси раҳбари.

Бундан ташқари Президент девонида қуйидаги бўлинмалар мавжуд:

-Президент котибияти;

- Президентнинг ёрдамчилари;
- Матбуот котиби хизмати;
- Ахборот маркази хизмати;
- Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик кенгаши

котибияти;

- Ишлар бошқармаси;

- Консультантлар гуруҳлари (бош консультантлар, етакчи консультантлар, консультантлар, экспертлар, референтлар).

Президентнинг Давлат маслаҳатчилари ўз фаолиятларини Президент томонидан белгиланган йўналишларда амалга оширадидлар. Улар тегишли соҳадаги вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг фаолиятини уйғунлаштирадидлар, шунингдек, ўз итлоатларидаги девон тузилмаси (хизмат) гуруҳига раҳбарлик қиладидлар. Давлат маслаҳатчилари ўзлари раҳбарлик соҳада давлат дастурлари, Президент фармонлари, фармойишлари ва бошқа топшириқларнинг қатъий бажарилишини таъмин этиш вазифаларни бажарадидлар. Шунингдек, илмий асосланган тавсияларнинг ишлаб чиқилиши ҳамда ҳаётга жорий этилишини таъминлайдидлар. Тегишли давлат идоралари ва ташкилотлар фаолияти самарадорлигини таҳлил этиб, маълумотномалар тузадидлар. Ваколат ва итлоатлари доирасига кирувчи давлат бошқарув идоралари раҳбарлигига номзод кадрларни танлаб (агар улар Президент томонидан тайинланадиган бўлса), Президентга бу хусусда таклифлар киритадидлар. Президент эътиборига ҳавола этилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг лойиҳасини чуқур экспертизадан ўтказиб, улар бўйича хулосалар тайёрлайдидлар³⁴⁴.

Мутафаккир “Лисон ут-тайр” асарида яна бир ҳолатга эътибор беради, шундай шахслар бўладики, нуқсонни бўлатуриб, комилликка даъвогарлик қиладидлар, ўзларини комил инсон эканликлари тўғрисида лоф урадидлар. Навоийнинг фикрича, ўзини етук ва нуқсонсиз деб ҳисоблаганлар ҳеч қачон комил бўлолмайдилар:

*Ким ўзин комил кўрар ноқисдур ул,
Нуқс бермайдура камали сори йўл*³⁴⁵.

³⁴⁴ Мустақиллик изоҳли илмий-оммабоп лугат “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти Т., 2006. - Б-435-38. Яна қаранг Ўзбекистон Миллий Энциклопедиси., Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. - Б-194-96

³⁴⁵ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ. Т. 12. –Т.: Фан, 1996.199 б.

Мутафаккирнинг ижтимоий ғояларидаги асосий жиҳатларини хулосалайдиган бўлсак: биринчидан, ҳазрат Навоий мукаммал жамоа, одил подшоҳ ва комил инсон тушунчаларининг ўзаро уйғунлигини асарлари орқали тарғиб қилди;

Иккинчидан - Алишер Навоий кучли марказлашган давлатни, мукаммал жамиятни тасвирлади, бундай давлат тузумини орзу қилди. Фақатгина орзу қилиб қолмасдан, ўзининг режаларини ҳаётга татбиқ қилмоқчи бўлди;

Учинчидан - Навоий ўз идеалидаги мукаммал давлат ва одил шохнинг ҳаёлий образини “Ҳайратул-аброр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Сабъи Сайёр”, “Садди Искандарий” каби дostonларида яратибгина қолмасдан, ўша даврдаги ҳукмдорларни тўғри йўлга солишга, ҳаётда адолатли ва комил бўлишга чақиради. Навоий асарда ўзининг ғояларини ўтмишга қараб гавдалантиради, ўтмишдаги адолатли подшоҳларни, улар замонини ўз даврига қарама-қарши қўяди ва ҳукмдорларни улардан сабоқ олишга чақиради. Аммо “Тарихи мулуки Ажам” муаллифи ўз олдига асосий вазифа қилиб сиёсий ҳокимиятга эга бўлган раҳбарларнинг шахсий ҳаётларини ёритишни эмас, балки уларнинг жамиятга, халқ ва мамлакат манфаатига муносабатларини кўрсатишни қўйган. Ана шу ижобий факт Навоийдаги тарихни объектив тушуниш тенденциясини кўрсатади. Демак, “Тарихи мулуки Ажам”да Навоийнинг Эрон подшоҳлари ҳақида янги маълумотлар беришидан кўра, уларнинг ижтимоий фаолиятини қандай ёритиши, қайси масалалар нуқтаи назаридан талқин этиши муҳим фактдир. Навоий асари анализига шу тарзда ёндашилгандагина унга тўғри баҳо бера олиш мумкин. Навоий, юқорида айтилганидек, сиёсий бошқарув сиёсий раҳбар масалаларини ёритишда ўз даври нуқтаи назаридан келиб чиқиб ёндашади.

Навоий Пешдодийлар сулоласининг иккинчи подшоҳи Хўшангни “Одил ва хирадманд подшоҳ эрди” деб таърифлайди. Унинг ёзишича, у биринчи бўлиб мамлакатни илм ва қонун билан бошқаришга уринган. Навоий зикр этилган подшоҳларнинг фаолиятини аввало мамлакат иқтисодини юксалтириш, халқнинг моддий турмушини яхшилаш, илм-маданиятни ривожлантириш» мамлакат мудофаасини мустаҳкамлаш учун нима иш қилди ёки бундай ишларнинг ўрнига бузғунчилик ишларини олиб бордимиз? Мамлакатни адолат билан бошқардимиз ёки адолатсизлик биланми? деган муҳим ижтимоий-сиёсий масалалардан келиб чиқиб характерлайди. Навоий сиёсий ҳокимиятга эга бўлган раҳбарларнинг тарихдаги ролини мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий ривожлантириши ва сиёсий барқарорлик масалаларига аҳамият берганлиги билан белгилайди. Навоий томонидан масаланинг бундай ҳал қилиниши замонавий аҳамиятга

эга эди. Чунки Навоий бу билан темурийлар орасида XV асрнинг иккинчи ярмида тож-тахт учун олиб борилаётган тўхтовсиз уруш-жанжалларни халк ва мамлакатга зарар деб топар, темурий ҳукмдорларни мамлакатни ривожлантиришга даъват этар эди.

Навоий бошқа асарларидаги сингари “Тарихи мулуки Ажам”да ҳам халкларварлик ва инсонпарварлик позициясида туриб адолатли подшоҳларга ижобий баҳо беради, адолатсиз, золим подшоҳларни қоралайди. Пенцдоийлардан: Хўшанг, Жамшид, Фаридун, Манучехр, Тахмосб, сосонийлардан: Баҳром Гўр, Феруз, Нўширавон, Турон Духт кабилар, Навоий фикрича, одил подшоҳ бўлганлар, улар мамлакат ва халк ахволини яхшилаш учун ҳаракат қилганлар, халк ҳам бундай сиёсий ҳокимиятга эга бўлган раҳбарларни қўллаб-қувватлаган ва натижада тарихда уларнинг яхши номлари қолган. Масалан, Навоий Феруз бинни Язди Журд ҳақида ёзади: “Феруз бинни Язди Журд мусулмон ва оқил ва кордон ва одил под эрди. Адолат билан мамоликни обод қилди ва саховат била раоёни хушнуд ва шод этти. Анинг салтанати замонида етти йил қаҳат воқе бўлди ва раиятдин хирожни соқит қилди. Бу етти йил ҳеч киши кишидин ҳеч нима тиламади...”³⁴⁶. Навоийнинг ёзишича, у яхши подшо бўлгани учун, тарихда “Феруз” номи билан боғланган жуда кўп нарсалар қолган. Феруздан сўнг подшоҳ бўлган Нўширавон ҳам ўз номи билан “Нўширавони одил” бўлган ва Ардашер деган подшоҳнинг йўлини тутиб, унинг “васиятларини мутолаа қилиб, ул дастур била амал қилурга муртақиб бўлди. Аммо адолат ва шафкат қонуни дағи ортурди. Адл жўйборидин мулк боғинда фароғат ашжори шодоб бўлди ва инсоф тарбиятидин, амният ашжоридин фароғат гул-лари очилди ва осойиш мевалари етилди”³⁴⁷. Нўширавон каби сиёсий ҳокимиятга эга бўлган раҳбарлар ҳақидаги бу хил гапларни тарихий ҳақиқат билан солиштириб қўрганимизда, уларнинг одиллиги, албатта, жуда нисбий бўлиб чиқади. Тарихий ҳақиқат шундаки, тарихнинг баъзи жихатларини идеаллаштириб бўлса ҳам, Навоийнинг адолат ғоясини илгари суриши, ўз асарида шу йўл билан темурийларни давлатни адолатли идора этишга ундаши муҳим ижобий факт эди.

“Тарихи мулуки Ажам”да, бошқа тарих китобларидагидек, Искандар каби сиёсий ҳокимиятга эга бўлган раҳбарларнинг ҳарбий юришлари узундан-узоқ тасвирланмаслиги, бундай фактларга жуда кам ўрин берилиши ҳам характерлидир. Бизнинг назаримизда, Навоий умуман ҳар қандай урушнинг ички урушларнинг ҳам, ташқи урушларнинг ҳам ашаддий

³⁴⁶ Алишер Навоий. Тарихи мулуки ажам. МАТ. Т. –Т.: Фан, 1996. 69 б.

³⁴⁷ Ўша асар. 71б.

душмани бўлган ва ўз асарида бу масалага сал бўлса ҳам, ортиқча эътибор-беришни онгли равишда истамаган. Лекин мамлакатнинг ободлиги, халқнинг тинчлиги учун қайси подшоҳ томонидан бўлмасин, бирон яхши иш қилинган бўлса, бундай фактларни Навоий, албатта, гапириб ўтган. Навоий “Тарихи мулуки Ажам”да сиёсий ҳокимиятга эга бўлган раҳбарларнинг гурурга, кайф-сафога, хотиржамликка, шахсий манфаатга берилиши оқибатида мамлакат ва халқни ёмон аҳволга солиб қўйишини кўрсатиб беради. Масалан, Баҳром Гўр одил подшоҳ бўлса ҳам, лекин шароб ичиш ва кийик овлашни яхши кўриб, шунга берилиши натижасида, мамлакатни душман босиб олади. У қаттиқ курашлар билангина яна ўз тахтига эга бўлади. Китобнинг Баҳром Гўрга ажратилган қисмининг қизиқ томони шундаки, муаллиф Баҳром Гўр тўғрисида сўзлаб келиб, бирдан Хусайн Бойқаронинг Ёдгор Муҳаммад билан урушиб, Навоий ёрдамида Ҳирот тахтини қандай қилиб қўлга киритганини гапиришга ўтади. Навоий “Сабъан сайёр” достонининг охирида эса Баҳром Гўрни очикдан-очик Султон Хусайн Бойқарога ўхшатганини эсласак, “Тарихи мулуки Ажам”да фақат Баҳром Гўр тўғрисидагина эмас, балки ҳамма подшоҳлар ҳақидаги яхши ва ёмон гаплар аввало Султон, қолаверса, унинг ўғиллари шаънига қаратилганига шубҳа қилмаймиз.

ХУЛОСА

Ижтимоий муносабатлар инсоният жамияти тарихи билан бирга бошланган ижтимоий ҳодисадир. Ҳар бир даврнинг ижтимоий-сиёсий муносабатлари ўзига хос тарзда кечади ва шу давр воқелигига хос тарзда таърифланади. Бу воқеликнинг аввало қайси минтақада кечганлиги уларга нисбатан билдириладиган ёндашувлар ва хулосаларга таъсир этади. Ваҳоланки, нафақат сиёсий тушунчаларни, умуман ҳозирги давргача шаклланган кадриятлар, илм-фанда қайд этилган билимлар, қонуниятлар, хулосаларнинг ички мазмун-моҳияти кўп ҳолларда, ушбу тушунчаларнинг келиб чиқиши, тарихий талқини ва ҳозирги замон илм фанида ҳам турлича талқин этилади. Бундай тушунча ва назарияларнинг келиб чиқишидаги тарихий давр ва шароит ҳамда ижтимоий муҳит турлича бўлганлиги туфайли уларни тушуниш ва талқин этишда турли даражада ноқулайликлар ва ҳатто зиддиятлар мажуд. Ҳозирги замон илм-фанида қўлланилиб келинаётган жуда кўп аталамалар-истилоҳлар турли тиллардан олинган бўлиб, улар даврлар ўтиши ва авлодлар алмашилиши натижасида кириб келган. Бундай ҳолат сиёсатга тегишли сўзларда, хусусан сиёсатшунослик фанида қўлланиладиган атамаларда ҳам кўплаб учрайди. Бошқа фан соҳаларида бўлгани каби сиёсатшунослик ва сиёсий соҳада қўлланиладиган кўп атамалар тарихнинг турли даврларида пайдо бўлган ҳамда кенг тушунчаларни англатадиган атамалардир.

Илм-фан соҳасида Шарқ мамлакатлари халқларининг ютуқлари жуда юксак бўлгани ҳолда илмий билимлар соҳасида жуда кўп атама ва тушунчаларнинг Ғарб тилларидан кириб келганини қуйидагича изоҳлаш мумкин:

биринчидан- Шарқ тарихининг жуда узок асрлик даврида дунёвий илмларга очик-ошкора йўл берилмагани, дунёвий билимлар диний-илоҳий илмларнинг соясида қолиб келганлиги;

иккинчидан- Ғарб дунёсидаги илм аҳлига Шарқ мутафаккирлари ижоди ва илмий-назарий таълимотларининг етарли даражада етиб бормаганлиги;

учинчидан – Ғарбда маълум бўлган Шарқ мутафаккирлари асарлари ва илмий билимларига эътиборсизлик ёки нописандлик билан қараш ҳоллари. Буни шундай изоҳлаш мумкинки, ижтимоий тараққиёт капитализм босқичига ўта бошлаши даврида Шарқнинг энг ривожланган цивилизация марказлари ҳисобланган ўлкалар Ғарбнинг ривожланган давлатлари томонидан мустамлакаларига айлантирилди. Хусусан, Ҳиндистон, Марказий Осиё, Арабистон ярим ороли давлатлари шулар жумласидан. Табиийки бу мамлакатларнинг бутун тақдири ғолиблар томонидан ҳал қилинганидек илм-

фан, маданият, санъат, тарихи ҳам ғолибларни иродасига боғлиқ эди. Шунинг учун ҳам шарқ мамлакатларида яратилган энг ноёб китоблар, санъат дурдоналари Британия, Франция, музейларида ёки кутубхоналаридан Россиядаги Эрмитаждан жой олган. Яъни бошқачароқ айтганда бошқа бойликлар қатори илмий, маданий, мерос ҳам ғолиблар томонидан ўзлаштирилди. Зеро бу ёғи К.Маркс айтганидек “тарихни ғолиблар ёзади” тамойили асосида кетди. Ўша даврлардан бошлаб табиийки ғарб жамиятларида, Шарқ устидан музаффарлик, ғолиблик ҳисси шакллана бошлади. Бу ҳол албатта, Ғарб зиёлилари кайфиятида ҳам бўлганлигини инкор этиб бўлмайди.

тўртинчидан–Шарқ мутафаккирларини кўплаб илмий-назарий асарлари Ғарбда қайта таҳлилий ўрганилиб, кўплаб назариялар кейинчалик Ғарб олимлари номидан эълон қилинганлиги. Чунки юқоридан айтганимиздек, Шарқнинг айниқса мусулмон Шарқининг XX асрнинг бошларигача бўлган даврида дунёвий илмларга очиқ имкониятни бўлмаганлиги. Бошқача айтганда дунёвий илмларга рағбатни йўқлиги ғарбда дунёвий илмлар, табиий илмлар анча олдинлаб кетди;

бешинчидан – гарчи Шарқ мамлакатларида мадрасаларда илм олиш ғарбдан илгарироқ йўлга қўйилган бўлса ҳам, Ғарб мамлакатлари Университетлари каби ўта оммавий таълим тизими йўлга қўйилмаган эди. Албатта, Ғарда ҳам илмий материалистик, дунёвий таълимот дарғалари жуда қаттиқ таъқиб остига олинган бўлишига қарамай Ғарб дунёси илмий муҳити эртароқ диний қобикларини ёриб чиқа олди. Кўплаб ғарб олимлари(Ж.Бруно, Н.Коперник, Ж.Ж.Руссо, Л.до-Винчи ва ҳаказолар) ўша давр черкови томонидан таъқиб қилиниши ва ҳотто қатл қилинишини унутиш керак эмас;

олтинчидан–деярли барча фан соҳаларида Европа мамлакатлари Қадимги Юнонистон ва Римда шакланган кадрятлар, хусусан илмий билимларида ҳам ворислик, меъросхўрлик ҳисси ва табиатининг юқорилиги, илмий билимлар соҳасидаги асосий пойдевор сифатида юнон тилидан кириб келган атамалар ташкил этади ва ҳаказо; Лекин даврлар ўтиши бу тушунчалар ҳозирги давр воқеълиги ва тарақиёти мезонлари, тушунчалари билан унчалик мос тушмайди.

Биз мазкур тадқиқотда Алишер Навоий ижодида эътибор қаратилган сиёсий тушунчалар, атамалар, қарашларни ҳозирги замон сиёсий тизимларида, сиёсатшунослик фанида қўлланилиб келаётган сўзлар иборалар, атамалар билан ўзаро ўхшаш ва тафовутли жиҳатларини

замонавий илмий жамоатчилик томонидан истеъфода этиладиган тушунча ва атамалар билан киёсий асосда баҳоли қудрат таҳлил қилдик.

Аввало, агар демократиянинг асосий мазмуни, жамият ва инсон эрки, унинг бахт-саодати, инсон ва инсонларга хос муносиб турмуш тарзини яратиш, ижтимоий тенглик, олий инсоний муносабатлар, ҳамда уларни юксак маънавий комилликка асосланишини англатса, бундай қарашлар ва ғоялар Навоий асарларининг ҳар бир сатрида сингдирилган. Абатта улар демократия эмас балки бошқа сўзлар билан ифодаланган. Шунинг учун 2001 йил 24 августда Навоий шаҳрида Алишер Навоий ёдгорлик мажмуасининг очилиш маросимидаги тантаналарда сўзлаган нутқида Президентимиз

И.А. Каримов шундай деган эди: “Агар шоир асарларини варақласак, деярли ҳар саҳифасида “халқ”, “эл”, “улус”, “юрт”, “райят” деган сўзларнинг “меҳр”, “оқибат”, “мурувват”, “окибат”, “саховат”, “садоқат”, сўзлари билан узвий боғланиб кетганлигини кўрамиз”³⁴⁸. Дарҳақиқат, ана шу тушунчалар ва демократия бир-бирини тўлдириб турувчи муқобил маънодаги тушунчалардир.

Сиёсий ҳаёт ва жараёнлар, тарихий воқеалар баёни, ўз даври воқеаларини тафсилотларини қаламга олганларида Навоий ҳазратлари ҳам жуда кўплаб сиёсий атамаларни қўллаганлар. Бундай тарихий, сиёсий билимларга хос сўз ва атамаларга жуда кўплаб мисоллар келтириб ўтиш мумкин. Навоий асарлари, унинг ижодини ўрганганлар томонидан ҳақли равишда эътироф этилганидек, идеал, адолатли жамият яратиш, инсонларни озод ва хур яшашига қаратилган ғоялар билан суғорилган. Бошқача айтганда, Навоий асарлари инсонпарварлик, адолат, демократик ғоялар тизимидан иборат.

Навоий асарларининг асосий тамойилларидан бири адолат, муроса ёки муросаи-мадора – яъни ҳамма манфаатдор томонлар билан келишиб, кенгашиб сиёсат юргизиш тамойилидир. Умуман, муроса-ю-мадора қилиш ислом – мусулмон фалсафасининг ҳам бош тамойилидир. Бу тушунча ҳозирги давр сиёсий тушунчасида – барча манфаатдор томонлар билан келишган, битишган, фикрлашган ҳолда қарорлар қабул қилиш принципитга муқобилдир. Ёки буни ўзаро муросага келиш - компромис сўзи билан ҳам ифодалаш мумкин. Инсониятнинг минглаб йиллик тажрибалари асосида шаклланган бу тамойил, агар манфаатдор томонлар ўзаро муроса қилишмаса, беҳуда қирғинбарот жанглар, бродарқушлик урушлари ва

³⁴⁸ Каримов И.А. Аждоллари кадрланган юрт гуллаб яшнайди. -Т.: Ўзбекистон, 2005. 10 том, 20-б.

фитналари тугамаслигини кўрсатди. Муроса тамойили Навоийнинг “Садди Искандарий” дostonида жуда мохирона тарзда тасвирланган. Навоийнинг “Садди Искандарий дostonидаги асосий ғоя жаҳон мамлакатларини ўзаро манфаатли тенглик иттифоқига бирлашуви ғояси ётган булиб, бундай масъулиятли ишни Искандардек оқил ва дон адолатли подшоҳ амалга ошириши орзу қилинган ёки бошқача айтган назарий асосланган. Кейинчалик бу ғоя немис сиёсатчиси ва маърифатпарвари И.Кант томонидан тақлиф этилган “бутун дунё дaлатлари конфедерацияси” ҳам бизнинг назаримизда ана шундай ғояларни давоми десак бўлади. Албатта биз, И.Кант айнан Навоий асарларидан олиб бу хулосага келган ёки шу назарияни яратган деган фикрдан йироқмиз. Ҳар қалай уларни фикри ва назарияларида ўхшашлик ва уйғунлик бор.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Навоий ўзигача бўлган Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари сингари, адолатли, яъни демократик жамиятга эришувининг асосий манбаи ҳамда раҳнамoси адолатли подшоҳ деб қараган. Умумий қарашда у даврларгача яшаган кишилар тафаккурида, жумладан олимлар назаридаги адолатли жамият назарияси бошқачарoқ бўлиши мумкин эмас эди. Ижтимоий тузум ва муҳит ана шуни таққозo этарди. Лекин шуни таъкидлаш лозимки, Навоий қарашларида “подшоҳларнинг” атрофида уларни оқил ва доно маслаҳатлари билан тўғри йўлга солиб турувчилардан иборат сиёсий тизим фаолият кўрсатмоғи лозим. Навоий сиёсатни бу тарзда ифoдалаши заминида, давлат, жамият ишларини кенгаш, машварат, мажлис билан олим-уламо, фозилу- -фузало билан бамаслаҳат ҳал қилинишида давлат ишларини ҳозирги замон сиёсий тафаккури ва тили билан айтганда, коллегиал тарзда ва жамоатчилик фикри асосида ҳал қилинишига ишорат қилинган. Навоийнинг, айниқса “Садди Искандарий” дostonидаги воқеалар баёнида бундай ҳолни яққол кўриш мумкин. Шoҳ Искандарни атрофида Арасту ва унга ўхшаш ўнлаб олиму фузалолар бўлиб, Искандар ҳар бир қилинажак тadbирни уларни маслаҳатсиз қилмайди ва уларни маслаҳати билан қилинган тadbирлардан доимо зафарларга эришганини мохирона ифoда этилган. Бундай ҳолатни дostonнинг деярли ҳар бир фаслида учратиш мумкин.

Алишер Навоий Шарқнинг буюк мутафаккирларининг кўпчилиги, жумладан Абу Наср Фаробий ва Низомулмулк (Абу Али Ҳасан ибн Али Тусий) ларнинг адолатли давлат бошқариш назарияларига ўхшаш тарзда, ўз фикрлари билан бойитиб тўлдирган.

Ижтимоий-сиёсий тафаккур тарихида аждоқларимиз ўлмас ва нуфузли мерос қолдириб кетган. Марказий Осиё халқлари тарихида улкан салтанат

яратган улуғ бобокалонимиз Амир Темурнинг сиёсий таълимоти ҳам таҳсинга сазовардир. У ўзининг фарзандларига васиятлари ва ўғитларида салтанат ишини яъни давлат бошқариш соҳасида бетақрор ва шлмас мерос қолдирган бўлиб, унинг таълимоти ҳозирда кўплаб давлатларда ўрганилаётти, кўплаб олимларнинг тадқиқот манбаи бўлиб келмоқда. Унинг “Салтон ҳар нарсада адолатпеша ўлсин, қошида инсофли, адолатли вазирлар сақласин, токи подшоҳ зулм қилгудек бўлса, одил вазирунинг чорасини топсин. Агарда вазир золим бўлса, кўп ўтмай салтанат уйи қулайди”³⁴⁹ деган ўғитларини ўзи ўрта аср шароитида сиёсат соҳасидаги йирик назария эди. Алишер Навоий эса темурийлар сиёсий тизимининг адолатли вазирлардан бири эди. Унинг сиёсий ҳокимият муҳитидаги шахс эканлигининг ўзи мутафаккир асарларини сиёсий назариялар билан йўғрилганлиги табиий ҳол эканлигини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда:

Биринчидан: буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий асарларида миллий давлатчилигимиз бутун бир концепцияси ўз ифодасини топган. Ушбу концепция, бир жиҳатдан, исломий манбаларда ифодаланган адолат ғояларини, иккинчидан, қадимги юнон файласуфлари ва улуғ Шарқ мутафаккири Форобий қарашларини, учинчидан, тасаввуфдаги шоҳу дарвеш киёсига қурилган фикр-мулоҳазаларни уйғунлаштириб, қамраб олган. Аммо шуниси борки, Навоий узоқ йиллар Хусайн Бойқаро салтанатида муҳрдорлик, бош вазир, ҳоким сингари юқори лавозимларда ишлаб, ўзи ҳам сиёсат ва раёсатда, бошқарув ишларида обдон тажриба орттирди, кўп ҳолларда зулм ва бедодликларнинг олдини олишга муяссар бўлди. Навоийнинг доно насихатлари, амалий тадбирлари туфайли Хусайн Бойқаро подшолигида барқарорлик ҳукм суриб, илм-фан, маданият ва адабиёт ривожланди, ободончилик юзага келди. Бу ҳаётгий тажриба мутафаккир бобомизнинг давлат арбоби сифатидаги қарашларида акс этган.

Иккинчидан: Алишер Навоий она тилида улуғ адабий асарлар яратиб, халқнинг маънавий оламида юксалтириш баробарида темурийлар давлатининг барқарорлиги ва давомийлиги учун ҳам курашиб, бу ишда ўзини масъул деб билди. Шу боис, у наинки дўсти Хусайн Бойқарога насихат қилиш, уни огоҳлантириб туриш, улуғ ва эзгу ишларга йўллаш билан чекланди, балки Бойқаро фарзандлари – шахзодаларга давлатчилик асосларини, Амир Темур ўғитлари ва анъаналарини ўргатиш, танбеҳ ва насихатлар орқали таъсир этиб туришни ўз бурчи деб билди.

³⁴⁹ Амир Темур ўғитлари. -Т.: Наврўз, 1992. 23 бет;

Учинчидан: Навоийнинг "Хамса", "Тарихи мулуки Ажам", "Тарихи мулуки анбиё ва ҳукамо", "Вақфия", "Маҳбуб ул-қулуб" ва бошқа асарлари «Адолатли жамият», «Адолатли давлат», «Адолатли подшоҳ» ғоялари билан сўғорилган бўлиб, унинг давлатчилик таълимоти шуниси билан характерлики, биринчидан - унинг ўзи давлат арбоби бўлгани боис масалани яхши билган; иккинчидан - у давлат ҳақида анъанавий диний назарияларни такрорламай, балки илмий асосда ўз қарашларини баён қилган; учинчидан - уларни ўрганиш ҳозирги кун учун ҳам аҳамиятлидир.

Тўртинчидан: Алишер Навоий асарларидаги сиёсий тушунчаларни илмий нуқтаи назардан тадқиқ этиш натижасида шоир ижодида бир неча гуруҳга доир сиёсий тушунчалар қўлланилганлиги аниқланди. Булар: маъмурий-худудий тузилмалар номлари; маъмурий-сиёсий тартибни билдирувчи тушунчалар; жинойт ва уларга чора кўриш билан боғлиқ тушунчалар; инъом-эҳсон тушунчалари; давлат бошқарувиغا оид тушунчалар; дипломатик тушунчалар; ҳарбий тушунчалар; суд-ҳуқуқ тизимига доир тушунчалар; савдо – сотик муносабатлари, яъни иқтисодий сиёсат билан алоқадор тушунчалар ва ҳоказо. Мазкур сиёсий тушунчалар таҳлили, ўз навбатида, теурийлар давлатчилик тизими ва бошқаруви хусусида муҳим маълумотларни тақдим этади.

Бешинчидан: Амир Теуур ва теуурийлар даврида Қурултой аввалги миллий давлатчилик анъаналарининг узвий давомидир. Ундаги тенглик, адолат тамойиллари бу давр давлатчилигининг манбаи халқ эканлигини кўрсатади.

Қурултой халқ ва давлатнинг фаровонлиги, адолат қарор топиши учун хизмат қилиб, бугунги парламент тизимимиз бизнинг сиёсий ҳаётимизга мустақиллик йилларидагина кириб келмаганлиги, бу жараёнларининг узок ва минглаб йиллик тарихи мавжудлигини, миллий тарихий кадрятлар қайта тикланаётганини кўрсатади.

Олтинчидан: Теуурийлар даврида марказий ва маҳаллий бошқарув органлари муносабатлар маъмурий жиҳатдан мувофиқлаштирилган, улар ўртасидаги тезкор ахборот етказиш тўғри ташкил этилган, давлат механизмининг бир маромда ишлаши таъминланган, халқ фаровонлигини кафолатлашга, қонун устуворлигига асосланган жамият қуришга ҳаракат қилинган. Бу жараёнда Хусайн Бойқаро таъбири билан айтганда, «бахтли замон ва муборак даврон»да «ҳақ сўзни айтишда ботир» Алишер Навоийнинг хизматлари бекиёсдир. Чунки шохларга қарата: сенинг қўлингни давлат узун қилган, аммо бошқа инсонлар каби бандасен, халққа

зулм қилсанг, бир кун ўзингга қайтади деган сўзларни айтиш учун довораклик керак эди.

Еттинчидан: Амир Темур ва темурийлар салтанатида суд-ҳуқуқ тизими ихтисослашган бўлиб, уларнинг фаолияти уйғунликда ташкил этилган. Мазкур органларнинг самарали фаолияти мамлакат тараққиёти, фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, жамият барқарорлигини мустаҳкамлаш, конун устуворлиги ва давлат ҳафсизлигини таъминлаш каби масаллаларни ҳал этишга кўмак берган.

Саккизинчидан: Умуман олганда, инсонпарварликнинг пири, эрк ва бахтгалаб кишиларнинг ишончли шайхи саналган Алишер Навоий сиймосида “Бир соатлик адолат олтмиш йиллик ибодатдан афзал” деган сўзларнинг ўзида шиор деб билган ҳолда мамлакатда зулм уруғини йўқотиб, адолатни барқарор этиш йўлида кўп заҳматлар чеккан халқпарвар давлат арбобини кўрамиз. Зотан, Султон Ҳусайн Бойқаро ҳукумат мансабларини таклиф этганда, Навоий фақат дўстининг истаги ва хотири учунгина эмас, балки халқ манфаати ва юрт тақдири, шунингдек, яна қанчадан-қанча хайрли мақсадларни ҳам кўзлаб ўша лавозимларни қабул қилган эди. Демак, Навоий адолатни, биринчи навбатда, худонинг амрига риоя қилишда ва шариятан манъ этилган ишлардан йироқ туришда, деб биладики, унинг қанчалик ҳақ эканлигини бугунги ҳаётимиз мисолида аниқ кўришимиз мумкин. Қолаверса, гап адолат туйғусини қандай тушунишда ҳам эмас, балки у қай йўсинда қарор топар экан, бундан, энг аввало, оддий фуқаро, Навоий даври нуқтан назари билан айтсақ, минглаб етим-есирлар, бева-бечоралар манфаатдор эканлигини кўра билишдадир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

I. Расмий хужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2014. –40 б.

2. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси фаолиятини ташкил этиш ва “Маърифат маркази” биносидан самарали фойдаланишни таъминлаш тўғрисидаги Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасининг №302 қарори. Қабул қилинган сана 2011 йил 14 ноябрь (Lex.uz)

3. Афғонистон ўтиш ислом давлатининг Ҳирот шаҳрида Алишер Навоий макбарасини қуриш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 27 августдаги 123-сонли қарори.

4. Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллигини нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон ССР Президентининг 1991 йил 29 январдаги № ПФ -139 фармони.

5. Алишер Навоий таваллудининг 560 йиллигини нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 2 феврал 67-сонли қарори.

6. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг адабиёт институтига Алишер Навоий номини бериш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1991 йил 17 сентябрда қабул қилинган 236-сонли қарори.

7. 2010-2020 йилларда номоддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, асраш, тарғиб қилиш ва улардан фойдаланиш давлат дастурини тасдиқлаш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 7 октябрда қабул қилган 222-сонли қарори.

II. И.А. Каримов асарлари:

2.1. Каримов И.А. Истиклол ва маънавият. -Т.: Ўзбекистон, 1994. –158 б.

2.2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. -Т.: Ўзбекистон, 1995. –74 б.

2.3. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –364 б.

2.4. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –380 б.

2.5. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –366 б.

2.6. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –352 б.

2.7. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т.5. –Т.: Ўзбекистон, 1997. –384 б.

2.8. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари, тараққиёт қафолатлари. –Т.: Ўзбекистон, 1997. –329 б.

2.9. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлидан. Т.6. –Т.: Ўзбекистон, 1998. –429 б.

2.10. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан кураимиз. Т.7. –Т.: Ўзбекистон, 1999. –410 б.

2.11. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т.8. –Т.: Ўзбекистон, 2000. –526 б.

2.12. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9. –Т.: Ўзбекистон, 2001. –432 б.

2.13. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. –Т.: Ўзбекистон, 2002. –432 б.

2.14. Каримов И.А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11. –Т.: Ўзбекистон, 2003. –320 б.

2.15. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч қудратимизга, ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т.12. –Т.: Ўзбекистон, 2004. –400 б.

2.16. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13. –Т.: Ўзбекистон, 2005. –448 б.

2.17. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқи ва эркинликлари – олий кадрият. Т.14. –Т.: Ўзбекистон, 2006. –280 б.

2.18. Каримов И. А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.15. –Т.: Ўзбекистон, 2007. –320 б.

2.19. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. –Т.: Ўзбекистон, 2007. –48 б.

2.20. Каримов И.А. Ватанимиз ва халқимизга садоқат билан хизмат қилиш – олий саодатдир. –Т.: Ўзбекистон, 2008. –80 б.

2.21. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008.

2.22. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. -Т.: Ўзбекистон, 2009. -56 б.

2.23. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2010. 55 б.

2.24 Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: Ўзбекистон, 2011. 433 б.

III. Илмий ва илмий-оммабоп асарлар:

1. Абдулҳаким Шаръий Жужжоний. Ислом ҳуқуқшунослиги, ханафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. -Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2002. -256 б.

2. Абу Наср Форобий. Рисолалар. (М.Хайруллаев таҳрири остида). -Т.: Фан, 1975. -144 б.

3. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. -Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. -224 б.

4. Абу Райҳон Бериий. Танланган асарлар. Т.1. -Т.: Фан, 1968. - 486 б.

5. Аждодлар ўғити. -Т.: Чўлпон, 1991. -240 б.

6. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар. -Т.: Шарқ, 2000. -368 б.

7. Азизхўжаев А.А. Давлатчилик ва маънавият. -Т.: Шарқ, 1997. - 112 б.

8. Алиев Б., Бобоев А. Политология. Ўқув қўлланма. -Т.: ТДИУ, 2007. -175 б.

9. Алиев Б., Қодиров А. Политология. Ўқув қўлланма. -Т.: ТДЮИ, 2006. -305 б.

10. Алишер Навоий. Садди Искандарий. -Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1991. -832 б.

11. Алишер Навоий. Ҳайратул-аброр. -Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1989. -352 б.

12. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. -Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 1983. -112 б.

13. Алишер Навоий. Тарихи мулуки ажам. –Т.: Гафур Фулом нашриёти, 1967. Т.14. –272 б.
14. Алишер Навоий. Муншаот. –Т.: Гафур Фулом нашриёти, 1966. Т.13. –244 б.
15. Алимардонов Т. Амир Темур давлат бошқарувининг сиёсий-ахлокий асослари. –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2005. –48 б.
16. Артемов Г. П. Политическая социология: Учебное пособие. –М.: Логос, 2003. –280 с.
17. Афлотун. Қонунлар. –Т.: Янги аср авлоди, 2002. –452 б.
18. Ахмедов Б. Амир Темурни ёд этиб. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –367 б.
19. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори / Ўзбекистон Республикаси кадрлар тайёрлаш миллий дастури. –Т.: Шарқ, 1997. –64 б.
20. Бобоев Ҳ. Ўзбек миллий давлатчилиги. Ўқув қўлланма. –Т.: Гафур Фулом нашриёти, 1998. –80 б.
21. Бобоев Ҳ. Ўзбекистонда сиёсий ва маънавий-маърифий таълимотлар тараққиёти. Ўқув қўлланма. –Т.: Янги аср авлоди, 2001. –500 б.
22. Бобоев Ҳ. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Ўқув қўлланма. 1-китоб. –Т.: Фан, 2004. –296 б.
23. В поисках смысла / Составитель Мачехин А.Е. –М.: Олма-Пресс, 2004. –912 с.
24. Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи. –Т.: Ёзувчи, 1994. –96 б.
25. Волков И. П. О понятиях “лидерство” и “руководство” в группах. –Л.: ЛГУ, 1970. –148 с.
26. Всё об этикете / Елизарова И.А., Лукьянова Л.А., Радченко Р.Ф., Кузнецова Е.В. и др. Составление: Крохина И.М., Крупенин А.Л. –Ростов-на/Д.: Феникс, 1997. –384 б.
27. Григорян С. Н. Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока. –М.: Наука, 1966. –352 с.
28. Давлат ва ҳуқуқ назарияси / Ҳ.Б. Бобоев, З.М. Исломов, У. Чориёров, Ҳ.Т. Одилқориев ва б. Ҳ.Б. Бобоев ва Ҳ.Т. Одилқориев таҳрири остида. –Т.: ТДЮИ, 2000. –528 б.
29. Жакбаров М. Комил инсон гоёси: тарихий-фалсафий таҳлил. –Т.: Абу Али Ибн Сино нашр., 2000. –136 б.

30. Жумаев Р. Давлат ва жамият: демократлаштириш йўлида. – Т.: Шарк, 1998. –144 б.
31. Жўраев Н. Тарих фалсафаси. –Т.: Маънавият, 1999. –192 б.
32. Зайниддин Восифий. Бадоеъул вакоеъ. –Т.: Фафур Гулом нашриёти, 1979. –216 б.
33. Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. –Т.: Юлдузча, 1989. –368 б.
34. Иброхимов А. Бизким, ўзбеклар. Миллий давлатчилигимиз асослари ҳақида мулоҳазалар. –Т.: Шарк, 2000. –400 б.
35. Иванин М. Икки буюк саркарда – Чингизхон ва Амир Темур. –Т.: Фан, 1994. –240 б.
36. История Узбекской ССР. Т.1. Книга первая. –Т.: АН УзССР, 1955.
37. –544 с.
38. Кадырова М. Жития Ходжа Ахрара. –Т.: “Markaziy Osiyoni tadqiq qilish fransuz instituti”, 2007. –140 с.
39. Каланов К. Марказий Осиё худудидаги ижтимоий-диний табақалар. –Т.: “Markaziy Osiyoni tadqiq qilish fransuz instituti”, 2006. – 94 б.
40. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. –Т.: Шарк, 1999. –280 б.
41. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. 1-китоб. –Т.: Ёзувчи, 1996. –272 б.
42. Комилов Н. Тасаввуф. Тавҳид асрори. 2-китоб. –Т.: Ўзбекистон, 1999. –208 б.
43. Комилов Н. Вазир қандай бўлиши керак/ Раҳбар ва ходим (тўплам). –Т.: Академия, 1998. –172 б. 63-б.
44. Комилов Н., Жўраев К. Дин давлат ва жамият. –Т.: Akademiya, 2006. –200 б.
45. Макиавелли Н. Государь. –М.: Планета, 1990. –80 с.
46. Маънавият юлдузлари: (Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар) / М. М. Хайруллаев таҳрири остида. – Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999. –400 б.
47. Мец А. Мусульманский ренессанс. –М.: Наука, 1973. –473 с.
48. Миллий ғоя ва раҳбар масъулияти / Абулқосимов Х., Абдушукуров Б. ва б. –Т.: Ф.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. –736 б.

49. Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. Т.: Чўлпон, 1994. –325 б.
50. Муминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. –Т.: Фан, 1968. –52 б.
51. Навоий замондошлари хотирасида. –Т.: Фафур Фулом нашриёти, 1985. –224 б.
52. Назаров Қ. Қадриятлар фалсафаси. –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2004. –196 б.
53. Низомулмулк. Сиёсатнома. –Т.: Адолат. 1997. –256 б.
54. Низомиддин Шомий. Зафарнома (форс тилидан Юнусхон Ҳакимжонов таржимаси). –Т.: Ўзбекистон, 1996. –528 б.
55. Носир Муҳаммад. Насаф ва Кеш алломалари –Т.: Фафур Фулом, 2006. –128 б.
56. Основы политической науки. Учебное пособие для высших учебных заведений. Часть I. –М.: МГУ им.М.В.Ломоносова, 1996. – 340 с.
57. Политическая социология: Учебник для вузов /Ж.Т. Тощенко, В.Э. Бойков, И.В. Образцов, С.С. Соловьёв, Е.В.Охотский и др.; под ред. чл.-корр. РАН Ж.Т. Тощенко. –М.: ЮНИТИ ДАНА, 2002. –495 с.
58. Политология: Учебное пособие / А.С.Тургаев, А.Е.Хренов, Т.В.Ивашковская и др.; под ред. А.С. Тургаева, А.Е. Хренова. –СПб.: Питер, 2005. –560 с.
59. Пугачёв В.П., Соловьёв А.И. Сиёсатшуносликка кириш./А. Бегматов раҳ. рус тилидан муаллифлар гуруҳи тарж. –Т.: Янги аср авлоди, 2004. –456 б.
60. Раҳманов А., Раҳманов А. Ислом ҳуқуқи. –Т.: ТДЮИ, 2007. –496 б.
61. Раҳманов А. ва бошқ. Давлат қурилиши ва бошқаруви. –Т.: Ғ.Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. – 576 б.
62. Сағдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норкулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. –Т.: Академия, 2000. –272 б.
63. Сағдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. –Т.: Akademiya, 2006. –140 б.
64. Саидов А., Таджиханов У. Давлат ва ҳуқуқ асослари. Ўқув қўлланмаси. –Т.: ЎЗР ИИБ Академияси, 1999. –414 б.

65. Саидқосимов С., Аҳмедов А., Аҳмедов Б. Амир Темур жаҳон тарихида. –Т.: Шарқ, 2001. -304 б.
66. Саифназаров И.С. Маънавий баркамоллик ва сиёсий маданият. –Т.: Шарқ, 2001. -160 б.
67. Саййид Муҳаммад Ҳотамий. Ислом тафаккури тарихидан. –Т.: Минҳож. 2003. –288 б.
68. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии: учебник для вузов. –М.: Аспект Пресс, 2004. –560 с.
69. Социальная политика: учебник / Берестова Л.И., Бобков В.Н., Богатырева Т.Г. и др.; под общ. ред. Н.А.Волгина. –М.: РАГС, 2005. –544 с.
70. Социология: учебник / Бойков В.Э., Демидов Ф.Д., Игнатов В.Г.; под общ. ред. В.Э.Бойкова. –М.: РАГС, 2004. –496 с.
71. Темур тузуклари. Форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Кароматов таржимаси. –Т.: Ғ.Ғулом нашриёти, 1991. –144 б.
72. Темур тузуклари. –Т.: Шарқ, 2005. –160 б.
73. Уватов У. Соҳибкирон араб муаррихлари нигоҳида. –Т.: Шарқ, 1997. –160 б.
74. Улрих Рудолф. Ал-Моғуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти. –Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси нашри, 2001. –398 б.
75. Хейвуд Э. Политология: Учебник для студентов вузов / Пер.с англ.под. ред.Г.Г.Водолазова, В.Ю.Бельского. –М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. –526 с.
76. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. –Т.: Камалак, 1994. –288 б.
77. Шарафутдинов О. Алишер Навоий. –Т.: Ўзбекистон КП МК Бирлашган нашриёти, 1967. –80 б.
78. Эргашев И. Сиёсат фалсафаси. –Т.: Академия, 2004. –130 б.
79. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг (Саодатга элтувчи билим). –Т.: Фан, 1971. –964 б.
80. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 3 томлик. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т.2. –Т.: Шарқ, 2000. –688 б.
81. Ўлжаева Ш. Амир Темур ва темурийлар даврида миллий давлатчиликнинг ривожланиши. –Т.: Фан, 2005. –270 б.

82. Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. –Т.: Шарк, 2004. –208 б.
83. Хусайн Воизи Кошифӣ. Футувватномаи султонӣ. Ахлоқи мӯҳсинӣ. –Д.: Адиб, 1991. –320 с.
84. Бертельс Е.Э. Навои и Джами. Избр. труды. –М.: Наука, 1965
85. Муминов И.М. Выдающиеся мыслители Средней Азии. – М.: Знание, 1966
86. Ўзбекистондаги табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихидан лавҳалар. –Т.: Фан, 1999
87. Захидов В. Мир идей и образов Алишера Навои. –Т.: Из-во худ. литературы Узбекской ССР, 1961
88. Улуғ шоир ижодининг қалби. –Тошкент: Ўзбекистон, 1970
89. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. –Т.: Ўқитувчи, 1965
90. Хайруллаев М.М. Навоий дунёкарашининг ғоявий манбаларини ўрганиш ҳақида. //Навоий ва адабий таъсир масалалари. –Т.: Фан, 1968
91. Аликулов Х. Социально-утопические идеи в Средней Азии. –Т.: Фан, 1983
92. Арипов М. Гуманизм Алишера Навои. –Т.: Узбекистан, 1991
93. Аликулов Х. Этические воззрения мыслителей Средней Азии и Хорасана. –Т.: Фан, 1992
94. Султонмурод Олим. Нақшбанд ва Навоий. –Т.: Ўқитувчи, 1996
95. Иброҳим Ҳаққул. Навоий шеърятда комил инсон мавзуй //Алишер Навоийнинг ижодий мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти. –Тошкент-Навоий: Фан, 2001
96. Навоийга қайтиш. –Т.: Фан, 2007
97. Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. –Т.: Маънавият, 2005
98. Навоий Алишер. Чор девон. Танланган шеърлар. – Т.: Ўзгостехиздат, 1940. -447 б.
99. Навоий Алишер. Ҳамса. Ҳайратул-Аброр. Фарҳод ва Ширин. Лайли ва Мажнун. Сабъаи Сайёр. Садди Искандарий. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. -424 б.
100. Навоий Алишер. Қизик ҳикоялар. –Т.: Чўлпон, 1991. -28 б.

101. Навоий Алишер. Ҳайратул аброр. Озод Шарафутдинов таҳрири остида; СССР ФА. Ўзб-н филиали. –Т.: Фан, 1941. -216 б.
102. Навоий Алишер. Ҳайратул аброр. –Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. -147 б.
103. Навоий Алишер. Ҳайратул аброр. –Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. -352 б.
104. Навоий Алишер. Ҳикматли сўзлар. –Т.: Ўзбекистон КП МК нашриёти, 1985. -141 б.
105. Навоий Алишер. Библиография. –Т.: Гафур Ғулом номидаги Бадий адабиёт нашриёти, 1986. -67 б.
106. Навоий Алишер. Ситгаи зарурия(олти зарурий қасида). –Т.: Фан, 2005. -136 б.
107. Навоий Алишер. Уммондан дурлар. –Т.: Шарқ, 2000. -143 б.
108. Навоий Алишер. Мужокамаат ул-луғатайн. Мезон ул-авзон. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Тарихи мулуки ажам. Арбаъин. Сирож ул-Муслимин. Муножот. Рисолаи тийр андохтан. ЎзР ФА, А.Навоий номидаги тил ва адабиёт ин-ти. –Т., 2000. -336 б.
109. Навоий Алишер. ЎзССР ФА. Тил ва адабиёт ин-ти. –Тошкент: Ўздавнашр, 1947. -23 б.
110. Навоий Алишер. Афоризмлар. СССР ФА. Ўзбекистон филиали. Тил, адабиёт ва тарих ин-ти. –Т.: Фан, 1941. -98 б.
111. Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами. –Т.: Фан, 1998. -303 б.
112. Навоий Алишер. Маҳбуб ул-қулуб. Муншаот. Вақфия. –Тошкент, 1998. -303 б.
113. Навоий Алишер. Ҳикматлар. –Т.: Шарқ, 2006. -224 б.
114. Ўзбек адабиёти.
115. Навоий Алишер. Ҳикматлар. М.Улуғбек номидаги ЎЗМУ. –Тошкент: 2006. -74 б.
116. Навоий Алишер. Фарҳод ва Ширин. –Т.: Янги аср авлоди, 2008. -80 б.
117. Навоий Алишер. Лайли ва Мажнун. –Т.: Янги аср авлоди, 2008. -68 б.
118. Бобоев Ҳ. Амир Темур ва теурийлар салтанати XIV-XV асрларда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихидан. Монография. –Тошкент: Камалак, 1996. -199 б.

119. Навоий Алишер. Маҳбуб ул-қулуб (қалблар севгилиси). – Ташкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. -111 б.

120. Навоий Алишер. Асарлар 15 томлик. –Т.: Тошкент, 1963-1968.

121. Навоий Алишер. Хамсатул-Мутахаййирин. Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад, Муҳокаматул-луғатайн. Мезонул-Авзон. Тарихи Мулки Ажам. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Бадиий адабиёт нашриёти, 1967. -270 б.

122. Навоий Алишер. Айёми висол ўлди яна (янги топилган ғазаллар). ЎЗР ФА А.Навоий номидаги адабиёт музейи. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. -72 б.

123. Навоий Алишер. Лисонут-Тайр (Куш тили). –Т.: Фан, 1965. -51 б.

124. Навоий Алишер. Лисонут-тайр (Куш тили). –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. -198 б.

125. Навоий Алишер. Мажолисун нафоис.–Т.: Ўзфанакадемнашр, 1961. -256 б.

126. Навоий Алишер. Сабъаи сайёр. –Т.: Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. -544 б.

127. Навоий Алишер. Саббаъи с сайёр. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1997. -176 б.

128. Навоий Алишер. Садди Искандарий. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. -832 б.

129. Навоий Алишер. Сирожул-муслимийн. –Т.: Нур, 1993. -110 б.

130. Навоий Алишер. Тарихи анбиё ва ҳукамо. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. -140 б.

131. Навоий Алишер. Фарҳод ва Ширин. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. -246 б.

132. Расулова Ф. Алишер Наваи-великий узбекский поэт и мыслитель. –Т.: Узбекистан, 1991.- 48 с.

133. Қисқача сиёсий луғат. Тўлдирилган ва қайта ишланган 2-нашри. –Т.: Ўзбекистон, 1975. -311 б.

134. Қисқача сиёсий луғат. –Т.: Ўзбекистон, 1983. -423 б.

135. Амир Темур ва темурийлар даврида ижтимоий, сиёсий ҳаёт. Монография. –Самарқанд. 1993. -53 б.

136. Эргашев И. Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёти ва мафкуравий жараёнлар. Монография. –Т.: “Ижод дунёси” нашриёт уйи, 2002. -32 б.

137. Сиёсий ахборотчи ва агитаторнинг қисқача изоҳли лугати. –Т.: Ўзбекистон, 1975. -310 б.

138. Астанаев Қ. Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий негизлари янгилашининг ғоявий-сиёсий муаммолари. –Т., 2009. -22 б.

139. Алишер Навоий туғилганининг 550 йиллигига бағишланган илмий конференция тезислари. –Т.: Фан, 1991. -104 б.

140. Алишер Навоий ижодининг мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти. –Т.: Фан, 2001. -54 б.

141. Низамов Фазлихон. Алишер Навоий дунёкарашида умуминсоний қадриятлар муаммоси: –Тошкент, 1996. -153 б.

142. Самарқандий А. Матлам Саъдайн ва мажмаи баҳрайн 2 жилд биринчи қисм. –Т.: Ўзбекистон, 2008.

143. Абдурашид Абдуғаффоров. 1 китоб. –Т.: Фан, 1966

144. Маллаев Н.М. Навоий ижодининг халқчил негизи. –Т.: Ўқитувчи, 1980.

145. Навоий Алишер. Муншаот (мактублар). –Т.: Маънавият, 2001.

146. Қаюмов А. Алишер Навоий (шоирнинг ҳаёти ҳақида лавҳалар).

–Т.: “Ёш гвардия” 1976. -158 б.

147. Шодиев Э. Алишер Навоий ва форс-тожик адиблари. –Т.: Ўқитувчи. 1989. -109 б.

148. Эргашев К. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. –Т.: ФАН, 2009; 37стр

149. Маллаев Н. Сўз санъатининг гултожи. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.-152 б

IV. Диссертация ва авторефератлар:

4.1 Ҳамроева Ҳ.Н. Педагогические основы нравственно-эстетического воспитания учащихся на гуманистических идеях Алишера Навои (на примере произведений «Махбуб ул-кулуб», «Назм ул-жавохир», «Лисонут-тайр») Автореферат. дис... Канд.пед.наук: 130001/ УзНИИ пед.наук им Т.Н. Кары-Ниязи.- Тошкент, 1999. – 18 с

4.2. Низамов Ф.С. Алишер Навоий дунёкарашида умуминсоний кадрятлар муаммоси: Фалс.фан. номз...дисс/ Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси, И.Мўминов номидаги фалсафа ва ҳуқуқ институти. Тошкент.- 1996.- 153 б. Адабиётлар 146-153 б

4.3. Ахмедов Х. Ислоҳ Каримов асарларида раҳбар кадрлар тайёрлашнинг ижтимоий-сиёсий масалалари. Сиёсий фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Т.: ЎзР Президенти ҳузуридаги ДЖҚА, 2008. –135 б.

4.4. Алимардонов Т.Т. Жамиятда сиёсат ва ахлоқ мувозанати муаммолари. Сиёсий фанлар доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Т.: ЎзР Президенти ҳузуридаги ДЖҚА, 2006. –283 б.

4.5. Жамолова Г.Г. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қурилишининг сиёсий масалалари. Сиёсий фанлар номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. –Т.: ЎзР Президенти ҳузуридаги ДЖҚА, 2006. –24 б.

4.6. Жумаев Р. Проблемы формирования и укрепления политической системы Республики Узбекистан. Диссертация на соискание ученой степени доктора политических наук. –Т.: 1996. – 277 с.

4.7. Равшанов Ф.Р. Ўзбекистон Республикасида раҳбар кадрлар танлаш асослари. Сиёсий. ф. доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс-я ЎР Президенти ҳузуридаги ДЖҚА / Тошкент 2009. 448 б.

4.8. Эркинов А.С. Алишер Навоийнинг пейзаж яратиш маҳорати (“Садди Искандарий” достони мисолида) филол.фан.номз.ил.дар.олиш дисс-я. -Т., 1990,-121 б.

4.9. Рўзмонова Р.У. Алишер Навоий анъаналарининг усмонли турк шеърятига таъсири (Али Пошо ва Али Раис Кетибий ижоди мисолида) филол.фан.номз.ил.дар.олиш дисс-я. Т.: 2011.-146 б.

4.10. Бозорова Н.П. Алишер Навоий ғазалларида кўнгил образи: (Бадоеъ ул-бидоя девони асосида) миллий. адаб.тарихи. Фил.фан.номз.дар.ол.уч.дисс-я автореферати. Тошкент 2002.- 256 б.

4.11. Жўраев Ҳ.А. Алишер Навоий лирикасида воқелик ва унинг поэтик талқинлари (ўзига хослик ва анъанавийлик асосида) фил.фан.фан.доктори ил. дар олиш уч. Дисс. Автореферат. Тошкент 2008 – 44 б.

4.12. Исаева З.Р. Тасоввуф таълимотида валийлик тушунчасининг диний-фалсафий талкини (Алишер Навоийнинг “Насоим ул-муҳаббат” асари асосида) фал.фан.номз. дисс. ДЖҚА Т.: 2007. - 220 б.

4.13. Абдуманатов А.М. Алишер Навоий мероси асосида бошланғич синф ўқувчиларининг маънавий тушунчаларини шакллантириш (“Хайрат ул-аброр” достони мақолотлари мисолида) пед.фан.номз...дисс. -Т., 2004. – 136 б.

4.14. Ахмедов Н. Ўзбек адабиётида Алишер Навоий сиймосини талкин этиш муаммолари. фил. фан. док.ри... дисс. Т.: 1994.

4.15. Абдукодилов А. Тасоввуф ва Алишер Навоий ижодиёти (Ваҳдат ул-вужуд проблемаси бўйича) фил.фан.док.ри ...дисс. -Т.: 1998. – 295 б.

4.16. Ҳайитметов Ф.А. Алишер Навоий ғазалларида мантик ургусининг берилиши. Фил.фан. номз... дисс. -Т., 1998. – 125 б.

4.17. Муҳиддинов М.Қ. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси фил.фан.док.ри ... дисс. -Т., 1995. -288 б.

4.18. Гаффоров Н.Н. Алишер Навоий “Хамса”сида суфийлик тимсоли фил.фан. номз... дисс. -Т., 1999. – 135 б.

4.19. Юлдашев Т.Қ. Навоий ва Бобурнинг ислом фарзларига бағишланган асарларидаги шаръий атамаларнинг лисоний таҳлили фил.фан. номз...дисс. -Т., 2004. – 148 б.

4.20. Эргашев Қ.О. Ўзбек насрида иншо (Навоийнинг “Муншаоти” мисолида) фил. фан. номз...дисс. -Т., 1995. – 145 б.

4.21. Эркинов А.С. Алишер Навоий “Хамса”си талкинларининг XV-XX аср манбалари. Фил.фан.доктори...дисс. ДЖҚА .-Т., 1998.- 282 б.

НОРОВ ТОЖИ ОМОНОВИЧ

Алишер Навоий ижтимоий қарашларининг фалсафий таҳлили

Монография

“*IQTISODIYOT*” – 2016.

Муҳаррир

Мирҳидоятова Д.М.

Мусаҳҳиҳ

Омонуллаева Ш.Н.

Лицензия АІ № 240 07.10.2013 й. Теришга берилди 02.06.2016. Босишга рухсат этилди 28.06.2016. Қоғоз бичими 60x80 1/16. Times гарнитураси. Офсет босма. Офсет қоғози. Шартли босма табоғи 12.0. Ҳисоб нашр варағи 11,7. Адади 100 нусха. 013-сонли буюртма. Баҳоси келишилган нарҳда

“*IQTISODIYOT*” нашриёти ДУКнинг босмаҳонасида чоп этилди.
100003. Тошкент шаҳри Ўзбекистон шоҳкўчаси, 49-уй.

83.3 (5Ў) 1 Алишер Навоий ижтимоий қарашларининг
фалсафий таҳлили. /Монография.
Норов Т.О. – Т.: Иқтисодиёт, 2016.
-191 б.

1. Норов Т.О.

ISBN 978-9943-986-56-5

УЎК: 821.512.133(092)
КБК: 83.3 (5Ў) 1
Н79

Ишлаб чиқаришни техник тайёрлаш, ўз навбатида, лойиҳа-конструктор, технологик ва ташкилий-моддий тайёрлаш жараёнларини ўз ичига олади.

Илмий тадқиқотлар қуйидагиларга бўлинади:

– назарий қидирув – аниқ амалий вазифалар қўйилади, асосан ҳар хил фан соҳаларини янги фикрлар билан таъминлаш учун олиб борилади;

– назарий-асосли – асосий мақсаддан кўра, қўшимча натижалар берадиган мақсадга қаратилган тадқиқотлар;

– амалий–аниқ маҳсулотлар яратишни таъминлаш мақсадида олиб борилади.

Илмий-тадқиқот институтлари, конструкторлик бюрolari ва ўқув юртларида аниқ муаммо бўйича олиб борилаётган изланиш, фундаментал ва амалий илмий тадқиқотларни ўз ичига олган босқичлар йиғиндиси мавзу деб аталади.

Мавзунинг турли босқичлар бўйича ишларнинг эҳтимолли босқичлари қуйидагилардан иборат:

1-босқич – техник вазифани белгилаш.

Бу босқичда ушбу йўналишда юртимиздаги ва чет эллардаги ишлар бўйича патентли ва илмий-техник маълумотлар ўрганилади. Шу асосда тадқиқотларнинг вазифалари ойдинлаштирилади ва мавзунинг техник-иқтисодий далили ишлаб чиқилади. Сўнг тайёрлаш графиги ва мавзунинг режали калькуляцияси тузилади.

2-босқич – техник таклифни тайёрлаш.

Бу босқичда техник вазифа таҳлил қилинади, илмий-техник ахборотлар манбалари танланиб ўрганилади, техник таклиф тайёрланиб, мослаштирилиб, қарорлаштирилади.

3-босқич – назарий ва амалий тадқиқотлар олиб бориш қуйидагилардан иборат:

– назарий тайёрлаш (илмий ва техник фикрларни текшириш, мавжуд ҳужжат, адабиёт, уларнинг ўхшаш жиҳатларини (аналогларни) ўрганиш, тадқиқот, чизма, назарий далил ва ҳисобларни тайёрлаш, тажриба ишларининг зарурлигини аниқлаш);

– тажриба нусхалари ва макетларини лойиҳалаштириш ва тайёрлаш;

– тажриба ишлари натижасида ишланган чизма, ҳисоб ва лойиҳаларга ўзгаришлар киритиш.

4-босқич – илмий-тадқиқот ишларни расмийлаштириш. Бу босқичда жорий ҳужжатлар, шу жумладан, илмий-тадқиқот ишлари натижаларининг янги ва маъқуллиги, мавзунинг иқтисодий самарадорлиги, уни қабул қилиш, ҳайъат ишлари дастури тўғрисида маълумотнома тузилади.

5-босқич — мавзунини қабул қилиш. Бу жараён ташкилот илмий-техника кенгашида техник ҳисобот натижаларинини муҳокама қилиб, тасдиқлаш ва буюртчининг илмий-тадқиқот ишларинини қабул қилиш ҳақидаги далолатномани имзолаш йўли билан ўтказилади.

Тадқиқот тематикасининг таркибига техник, технологик, иқтисодий, ишлаб чиқариш физиологик, экологик, ижтимоий муаммолар кириши мумкин.

Тадқиқот мавзуларинини белгилашида ҳар бир мавзу чегаралари мазмунини, улардан кутилган натижаларини, бажарувчиларни, тайёрлаш вақтлари, харажат ва самарадорликни, ҳар хил вариантларнинг харажат ва самарасини тўғри аниқлаш муҳимдир.

Демак, ишлаб чиқаришни тайёрлашнинг биринчи жараёнида илмий излаш ва янги маҳсулот яратиш фикрининг пайдо бўлиши; иккинчисида — техник вазифани лойиҳалаштиришига ва серияли ишлаб чиқаришига тайёрлаш назарга олинади; учинчи жараён маҳсулот ишлаб чиқариш бошланганидан то уни ишлаб чиқаришнинг лойиҳалаштирилган қуввати эгаллангунигача давом этади.

4.2. Маҳсулотни лойиҳалаштиришни ташкил этиши

Илмий-тадқиқот ишларининг натижалари янги маҳсулотларни конструкторлик жиҳатидан тайёрлашда ишлатилади.

Ишлаб чиқаришни конструкторлик жиҳатидан тайёрлаш янги маҳсулотни лойиҳалаштириш ва чиқарилаётган маҳсулотни мукамаллаштириш бўйича ишлар йиғиндисиدير. Маҳсулотни конструкторлик жиҳатидан тайёрлашнинг мақсади уни ишлаб чиқариш ва сотиш фойдали эканлигини, аҳолининг тегишли эҳтиёжларини қондира олишини аниқлаш ва ихтисослаштиришидир.

Янги маълумот, фикр ва баҳолаш мезонларининг юзага келиши ва бошқа ўзгаришлар яқинда маълум бўлган маҳсулот маънавий эскирганлигини аниқлаш учун асос бўлади. Маҳсулотни конструкторлаш жараёни унинг замонавий ва келажакда қутилаётган вазиятларга барвақт уйғунлаштириш имконини беради.

Ишлаб чиқаришни конструкторлик жиҳатдан тайёрлашнинг ташкил этишига қатор талаблар қўйилади:

— қайта лойиҳалаштирилган маҳсулотларнинг техник-иқтисодий тасвифларини фан ва техниканинг энг сўнгги ютуқларига мувофиқлиги;

— ишлаб чиқаришни конструкторлашнинг иқтисодий жиҳатдан афзаллиги;